

**UCHWAŁA NR XLII/216/2026
RADY MIEJSKIEJ ZĄBKOWIC ŚLĄSKICH**

z dnia 29 czerwca 2026 r.

**w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ząbkowice Śląskie na lata
2026–2029**

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 9 oraz art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2026 r. poz. 662) oraz art. 87 ust. 1, 2 i 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292, z 2025r.poz. 1168 i 1673 oraz z 2026r. poz. 483), po uzyskaniu pozytywnej opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu, Rada Miejska Ząbkowic Śląskich uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ząbkowice Śląskie na lata 2026–2029, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Ząbkowic Śląskich.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od jej ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Dolnośląskiego.

Przewodniczący Rady
Miejskiej

Andrzej Dominik

Załącznik do uchwały nr XLII/216/2026
Rady Miejskiej Ząbkowic Śląskich
z dnia 29 czerwca 2026 r.

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE NA LATA 2026-2029

OPRACOWANIE:
Jakub Danielski, Marta Danielska
gez2.wroclaw@gmail.com

STYCZEŃ 2026

Spis treści

1. Wstęp.....	4
2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami	4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	5
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	11
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	11
4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	15
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	19
5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy ..	19
5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego Gminy Ząbkowice Śląskie ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu	23
5.2.1. Charakterystyka gminy.....	23
5.2.2. Zarys historii gminy.....	23
5.2.3. Historia miejscowości Gminy Ząbkowice Śląskie	25
5.3. Krajobraz kulturowy.....	33
5.3.1. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne.....	34
5.3.2. Rozwój urbanistyczny miasta Ząbkowice Śląskie.....	34
5.3.3. Historyczne układy przestrzenne	37
5.3.4. Zespoły obronne – zamek i mury obronne, forty	39
5.3.5. Zespoły zabudowy rezydencjonalnej, folwarcznej, parki.....	42
5.3.6. Cmentarze.....	45
5.3.7. Rezydencje	47
5.3.8. Kościoły, klasztory, kaplice.....	49
5.3.9. Zabudowa miejska Ząbkowic Śląskich	54
5.3.10. Zabytki techniki i architektura przemysłowa	56
5.3.11. Zabytki ruchome.....	59
5.4. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne.....	62
5.5. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	63
5.5.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	63
5.5.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	67
5.5.4. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego	67
5.5. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków.....	68
5.5.1. Zabytki archeologiczne.....	69
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy – analiza SWOT.....	71
7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami	74
8. Instrumentarium realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami	76
9. Źródła finansowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami.....	77

9.1. Dotacje.....	78
9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe	84
9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	86
9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe	87
10. Bibliografia.....	91
11. Spis tabel	92
12. Załączniki	92

1. Wstęp

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ząbkowice Śląskie na lata 2026-2029 (zwany dalej GPOnZ) stanowić będzie element polityki samorządowej, pozwalający na podejmowanie zaplanowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Jako materiał bazowy może być wykorzystywany przez środowiska badawcze i naukowe, właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz osoby zainteresowane kulturą i dziedzictwem kulturowym. Opracowanie służyć będzie rozwojowi gminy poprzez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, eksponowania walorów krajobrazu kulturowego, wykorzystania zabytków na potrzeby społeczne, gospodarcze i edukacyjne.

W GPOnZ wskazano działania skierowane na poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców i turystów. Dokument uwzględnia uwarunkowania prawne, zewnętrzne oraz wewnętrzne w zakresie ochrony materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Wskazane w nim kierunki działania, tzw. priorytety, szczegółowo opisują zakres oraz cel danego zamierzenia. Realizacja celów zawartych w GPOnZ poprawi w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, wzmocni lokalne wartości oraz wspólne korzenie.

W dokumencie określono również źródła finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wraz z jego otoczeniem. Finansowanie może odbywać się ze źródeł publicznych (np. budżet państwa, budżet własny gminy, budżet jednostek samorządowych – powiatu i województwa, środki unijne, inne źródła zagraniczne), a także ze źródeł prywatnych (osób fizycznych, organizacji pozarządowych – stowarzyszeń, fundacji, osób prawnych itp.).

Niniejsze opracowanie stanowi kontynuację Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Ząbkowice Śląskie na lata 2022-2025, który został przyjęty Uchwałą Nr LXXV/473/2022 Rady Miejskiej Ząbkowic Śląskich z dnia 16 grudnia 2022 r. GPOnZ został zaktualizowany w zakresie potencjału dziedzictwa kulturowego i źródeł finansowania oraz dostosowany do zmieniających się realiów dotyczących opieki nad zabytkami w części analizy SWOT, celów i działań.

2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania GPOnZ stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne na okres czterech lat programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem „opieka nad zabytkami” ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków którymi są: wpisanie do rejestru zabytków, wpisanie na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji

o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Zapisy ww. ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym (o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody). Ponadto ustawa dookreśla zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy wyznacza cele opracowania GPOnZ, w szczególności są to:

1. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej.
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego.
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami.
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie jego ochrony określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

- **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. – Dz. U. z 1997 r. Nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w przepisach:

- **art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

- **art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”; **ust. 2:** „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkającym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

- **art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

• **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić przepisy tej ustawy, takie jak:

– **art. 3**, który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

– **art. 4**, który objaśnia, że ochrona zabytków polega w szczególności na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

– **art. 5**, który określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwale zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii kultury”.

– **art. 6**, który klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,

g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),

- f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

– **art. 7**, który określa formy ochrony zabytków:

- 1) wpis do rejestru zabytków.

Rejestr zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat (art. 9). Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy, lub z urzędu, na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (art. 13). Na podstawie tej decyzji wojewódzki konserwator zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłaszana jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat (art. 14). Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków – na wniosek właściciela tego zabytku (art. 10). Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu – w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.

- 1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

– **art. 16 ust. 1**: „Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej”.

– **art. 17**, który określa zakazy i ograniczenia na terenie parku kulturowego dotyczące: prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej; zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych; umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1; zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury; składowania lub magazynowania odpadów.

– **art. 18:** „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy określaniu ustaleń strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, strategii rozwoju ponadlokalnego, planów ogólnych gmin, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów odbudowy albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. Określając ustalenia strategii, analiz, planów i studiów, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.”

– **art. 19:** „1. Określając ustalenia planu ogólnego gminy, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowego planu odbudowy, uwzględnia się w szczególności ochronę zabytków nieruchomych:

- 1) objętych formami ochrony, o których mowa w art. 7, wraz z ich otoczeniem;
- 2) ujętych w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności:

- 1) ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) ochronę zabytków nieruchomych, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się przy określaniu ustaleń planów, o których mowa w ust. 1.

3. W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.”

– **art. 20,** który mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenów.

– **art. 21:** „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

– **art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków.

3)* inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

**Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przed dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).*

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

– **art. 81:** „1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków.”

– **art. 89,** który wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (Dz. U. z 2025 r. poz. 1153 z późn. zm.), gdzie w art. 7 ust. 1 pkt 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury (...) oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się w innych obowiązujących ustawach i rozporządzeniach, w tym w:

- **Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym** (Dz. U z 2024 r., poz. 1130 z późn. zm.).

Dnia 7 lipca 2023 r. została przyjęta zmiana ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym. Głównym celem reformy jest zwiększenie elastyczności i integralności systemu planowania, uproszczenie procedur oraz poprawa ładu przestrzennego w kraju. Dlatego wprowadzone zostały nowe narzędzia – plan ogólny a także zintegrowany plan inwestycyjny. Zmieniają się też zasady wydawania decyzji o warunkach zabudowy.

Plan ogólny, który docelowo zastąpi dotychczasowe studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, ma charakter aktu prawa miejscowego, co oznacza, że zawarte w nim ustalenia są wiążące dla organów gminy na etapie procedowania planów miejscowych oraz w procesie wydawania decyzji o warunkach zabudowy. Plan ogólny uchwała się obligatoryjnie dla całego obszaru gminy.

Każda gmina jest zobowiązana do uchwalenia takiego planu najpóźniej do 30 czerwca 2026 r. Założeniem ustawodawcy jest wprowadzenie określonej, przejrzystej struktury takiego dokumentu przy zachowaniu jego zwartej formy, czytelnej dla każdego odbiorcy. W planie ogólnym będą musiały znaleźć się dwa obligatoryjne elementy tj.: strefy planistyczne i gminne standardy urbanistyczne. Gmina będzie mogła ponadto fakultatywnie określić obszary uzupełnienia zabudowy oraz obszary zabudowy śródmiejskiej.

Znowelizowane przepisy przewidują także uproszczony tryb uchwalenia albo zmiany miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Będzie możliwe tylko w ściśle określonych w ustawie przypadkach. Postępowanie uproszczone będzie zatem wyjątkiem od reguły – zasadniczo ma być ono wykonywane przy dokonywaniu zmian w planach już uchwalonych a nie przy uchwalaniu nowych planów.

- **Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane** (Dz. U. z 2025 r. poz. 418 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska** (Dz. U. z 2025 r. poz. 647 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody** (Dz. U. z 2026 r. poz. 13);
- **Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami** (Dz. U. z 2024 r. poz. 1145 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej** (Dz. U. z 2024 r. poz. 87 z późn. zm.);
- **Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie** (Dz. U. z 2025 r. poz. 1338);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków** (Dz. U. z 2021 r. poz. 81);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem** (Dz. U. z 2021 r. poz. 56);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2023 r. poz. 2425);

- **Rozporządzeniu Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 16 kwietnia 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2021 r., poz. 731);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami”** (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304 z późn. zm.) ze zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2006 r. Nr 24 poz. 181);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 212, poz. 2153);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków** (Dz. U. z 2004 r. Nr 30, poz. 259);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę** (Dz. U. z 2011 r. Nr 89, poz. 510);
- **Rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych** (Dz. U. z 2004 r. Nr 71, poz. 650).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i bibliotekach zostały określone w:

- **Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 385);
- **Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach** (Dz. U. z 2022 r. poz. 2393).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

GPOnZ odwołuje się do dokumentów, które połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym.

GPOnZ w swoich działaniach programowych nawiązuje do polityki krajowej szczególnie w zakresie poprawy stanu zabytków poprzez przekazywanie środków z budżetu gminy, wykorzystywania dziedzictwa kulturowego w promocji gminy, poprawy przepływu informacji pomiędzy gminą, organami ochrony zabytków oraz mieszkańcami, a także udostępnianiem informacji o zasobie zabytkowym gminy. Ważnym elementem jest również wspieranie działań z zakresu utrzymywania lokalnych tradycji kulturowych oraz wprowadzenie elementów lokalnego dziedzictwa do procesu edukacji oraz działań kulturalnych.

• Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 został przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 8 grudnia 2023 r.

Dokument ten wyznacza kierunki działań administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Opracowany został w Departamencie Ochrony Zabytków MKiDN na użytek generalnego konserwatora zabytków.

Program ma na celu realizację przepisu art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Jest głównym dokumentem strategicznym niezbędnym do realizacji ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zainicjowanym i opracowanym przez ministra do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów.

Celem programu jest zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez m.in. ochronę i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości, podnoszenie wiedzy o zasobach zabytkowych kraju, cyfryzację i podniesienie jakości prowadzonych postępowań administracyjnych, a także zwiększenie zastosowania nowych technologii.

Najważniejsze cele programu:

Ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości poprzez m.in.:

- model i system wartościowania zabytków;
- plany zarządzania dla pomników historii;
- wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- system bezpieczeństwa zabytków;
- projektowanie konserwatorskie.

Cyfryzacja i podniesienie jakości prowadzenia postępowań administracyjnych poprzez m.in.:

- cyfryzację procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- opracowanie i realizację programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Zwiększenie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków poprzez m.in.:

- wdrożenie i rozwój programu wsparcia zarządzania dziedzictwem archeologicznym (AZP+);
- digitalizację i udostępnianie zasobu archiwalnego;
- rozwój portalu zabytek.pl.

Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego poprzez m.in.:

- włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;
- kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego;
- wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom.

Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych poprzez m.in.:

- wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- inwestycje w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

• Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) zwana SOR została przyjęta Uchwałą Nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020 przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa, która określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1) Obszar e-państwo – kierunek interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2) Kapitał ludzki i społeczny – kierunek interwencji:

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2030 r.:

- Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).
- Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• **Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030**

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030 zwana SRKS została przyjęta Uchwałą Nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. To kontynuacja i aktualizacja Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020. SRKS jest jednym z instrumentów realizacji Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji zaplanowanych do realizacji w trzech zasadniczych obszarach, których kluczowe znaczenie znajduje również odzwierciedlenie w nowym podtytule SRKS: współdziałanie, kultura, kreatywność. Są to:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Pełniejszego wykorzystania wymaga wpływ wybranych zasobów i narzędzi z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego na poziom kapitału społecznego, m.in. w wymiarze budowania tożsamości i kształtowania postaw obywatelskich. Wydarzenia, inicjatywy i zasoby o charakterze kulturalnym mogą wzmacniać poczucie wspólnoty i tożsamości, cementować środowiska lokalne, stwarzać przestrzeń do poszukiwań i inspiracji oraz stanowić miejsce spotkań dla różnych grup wiekowych i zawodowych. Niski poziom kapitału społecznego oraz podziały społeczne utrudniają budowanie wspólnoty państwowej, a także wpływają na osłabienie więzi z państwem i jego instytucjami.

Znaczenie kultury dla rozwoju i jakości kapitału społecznego jest wieloaspektowe. Z jednej strony warunkuje ona zachowania i postawy, ustanawia kody i sposoby komunikowania oraz organizacji społeczeństwa, z drugiej zaś stanowi zasób materialnych i niematerialnych dóbr, które tworzą fundament tożsamości i spoiwo społeczności. Potencjał kulturowy determinuje więc w istotnym zakresie sposoby podejmowania decyzji, umożliwia budowanie atmosfery otwartości i wzajemnego zaufania. Dziedzictwo kulturowe, umożliwiając budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości, jest kluczowym elementem potencjału kulturowego i stanowi bezcenny zasób, który powinien być wykorzystany dla obecnego i przyszłego rozwoju.

Głównym celem SRKS jest wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków.

Projekt zakłada trzy cele szczegółowe Strategii, które obejmują:

1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne poprzez: usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami, rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich poprzez: tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze, ochronę dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury, digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury, umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę, wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.
3. Wzmocnienie rozwoju społeczno-gospodarczego kraju przez sektory kultury i kreatywne poprzez: wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju, rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych, wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

W ramach celu szczegółowego 2 SRKS wyróżniono ponadto następujące priorytety:

- 2.1. Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze.

- 2.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dzieł kultury.
- 2.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.
- 2.4. Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę.
- 2.5. Wzmocnienie promocji kultury polskiej za granicą.

Poniżej zostały przedstawione projekty, które związane są pośrednio z ochroną dziedzictwa kulturowego oraz których okres realizacji wykracza poza 2021 r. Projekty strategiczne SOR przypisane do zakresu interwencji SRKS:

- Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego – program obejmujący takie działania, jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie barier rozwojowych dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną oraz rozwój wolontariatu;
- Niepodległa – program budowania kapitału społecznego i wspólnoty obywatelskiej, zogniskowany wokół obchodów 100. rocznicy odzyskania niepodległości Polski, obejmujący m.in. kształtowanie postaw patriotycznych, budowanie pamięci zbiorowej i spójnego wizerunku Polski, włączanie obywateli do działania na rzecz dobra wspólnego;
- Pakiet dla Przemysłów Kreatywnych – ukierunkowany na wsparcie innowacyjnych produktów sektorów kultury i kreatywnych. Pakiet umożliwi budowanie przewagi konkurencyjnej w sektorze i przeciwdziała odpływowi kapitału kreatywnego. Proponowane działania obejmują m.in. wprowadzenie zachęt dla realizacji produkcji audiowizualnych w Polsce, wprowadzenie wakacji podatkowych dla firm z sektora kreatywnego, ustanowienie tzw. szybkiej ścieżki podatkowej dla międzynarodowych produkcji z segmentu audiowizualnego;
- Program Klub – program wspierający działalność klubów sportowych (skierowaną do dzieci i młodzieży), które stanowią lokalne centra aktywności społecznej oraz są miejscem aktywnego spędzania czasu, budowania więzi społecznych i rozwijania kompetencji, takich jak umiejętność pracy w grupie, wytrwałość czy pracowitość;
- Rozwój Czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce poprzez wzmacnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych i pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

Wypracowana lista projektów strategicznych SRKS obejmuje m.in.:

- Rozwój turystyki kulturowej – projekt ma na celu realizację działań systemowych dotyczących zabytków znajdujących się na szlakach kulturowych i uznanych za Pomniki Historii, w tym dofinansowanie prac konserwatorskich oraz projektów wspierających proces upowszechniania dziedzictwa kulturowego i jego wartości, a także aktywizujących zaangażowanie społeczne w proces ochrony i opieki nad zabytkami. Celem projektu jest stymulowanie rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez wzrost atrakcyjności turystycznej oparty na zasobach kulturowych.

4.2. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

Przy sporządzaniu GPOnZ omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Gminy Ząbkowice Śląskie wynikające z dokumentów na poziomie:

- wojewódzkim: Strategia rozwoju województwa Dolnośląskiego 2030, Program Rozwoju Turystyki dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2023-2030, Plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego, Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2025-2028;
- powiatowym: Strategia Rozwoju Sudety 2030.

GPOnZ jest zgodny z celami, zasadami i kierunkami wyznaczonymi ww. dokumentach.

• Strategia rozwoju województwa Dolnośląskiego 2030

Strategia rozwoju województwa Dolnośląskiego 2030 została przyjęta Uchwałą Nr L/1790/18 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 20 września 2018 r. Dokument wytycza cele i kierunki rozwoju regionu, prezentuje potencjał Dolnego Śląska i określa wspólną płaszczyznę działań poszczególnych regionów.

Jako cele strategiczne w obszarze powiązanych z zabytkami wyznaczono między innymi:

Cel strategiczny: Odpowiedzialne wykorzystanie zasobów i ochrona walorów środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego.

Konkretyzacją tych celów są cele operacyjne (priorytety) oraz przyporządkowane im przedsięwzięcia strategiczne – grupy zadań strategicznych.

Cel operacyjny: Ochrona obiektów i terenów dziedzictwa kulturowego.

Przedsięwzięcia strategiczne – grupy zadań strategicznych:

- Wsparcie przedsięwzięć służących rozwojowi kultury i dziedzictwa kulturowego w regionie.
- Wspieranie i udostępnianie zintegrowanych działań służących ochronie dziedzictwa kulturowego i jego promocji.
- Wsparcie zagospodarowywania i udostępnienia na cele turystyki lub kultury najważniejszych obiektów zabytkowych oraz miejsc historycznych o znaczeniu ponadregionalnym.

• Program Rozwoju Turystyki dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2023-2030

Program Rozwoju Turystyki dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2023-2030 został opracowany w 2022 r. Jest to kontynuacja obowiązującego programu rozwoju z 2009 r. i opiera się na wypracowanych wcześniej celach, priorytetach czy kierunkach rozwoju, dostosowując je do realiów.

Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska – obejmujące zabytki architektury, budownictwa, obiekty sakralne, zespoły urbanistyczne, pałacowo-parkowe oraz dziedzictwo przemysłowe – stanowi jeden z kluczowych walorów turystycznych regionu. W programie podkreśla się znaczenie różnorodnych zasobów kulturowych, które tworzą potencjał do rozwoju atrakcyjnych produktów i szlaków turystycznych.

Rozwój turystyki kulturowej opiera się m.in. na odpowiednim przygotowaniu i udostępnianiu obiektów zabytkowych, w tym obszarów archeologicznych, poprzez ich właściwe zagospodarowanie, interpretację dziedzictwa oraz zwiększenie dostępności dla zwiedzających.

Zróźnicowane walory kulturowe województwa umożliwiają kształtowanie wyspecjalizowanych szlaków, w tym:

- szlaków tematycznych i edukacyjnych, wykorzystujących bogactwo architektury, historii oraz lokalnych tradycji,
- szlaków historycznych, odnoszących się do wydarzeń i miejsc ważnych dla historii Dolnego Śląska,
- szlaków militarnych, związanych z dziedzictwem II wojny światowej oraz obiektami fortyfikacyjnymi.

Zwiększanie atrakcyjności obiektów dziedzictwa kulturowego odbywać się ma poprzez:

- organizację wydarzeń i inicjatyw ożywiających zabytki,
- rozwój nowoczesnej infrastruktury udostępniania i interpretacji dziedzictwa,
- współpracę instytucji kultury, samorządów i branży turystycznej,

– rozwój wysokiej jakości produktów turystycznych o charakterze sieciowym.

Dolny Śląsk posiada mocne strony, takie jak:

- wyjątkowo bogate i zróżnicowane zasoby kulturowe, kształtowane przez wpływy polskie, czeskie, niemieckie oraz austriackie,
- dobrze rozwiniętą bazę turystyczną, szczególnie w rejonach górskich i uzdrowiskowych.

Do słabych stron, wskazanych w Programie, należą m.in.:

- zły stan części obiektów zabytkowych,
- niespójny regionalny system informacji turystycznej, wymagający modernizacji i standaryzacji,
- niewystarczająca dostępność części zasobów kulturowych dla turystów.

• Plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa dolnośląskiego został przyjęty Uchwałą Nr XIX/482/20 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 16 czerwca 2020 r.

Wśród wyznaczonych czterech celów polityki zagospodarowania przestrzennego samorządu województwa jeden związany jest z dziedzictwem kulturowym: Cel 2. Racjonalny i zrównoważony sposób wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego, kulturowego i krajobrazu.

Rozwój przestrzenny terenów zurbanizowanych dokonuje się w oparciu o racjonalne wykorzystanie zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz przy uwzględnieniu zróżnicowanych zasobów krajobrazowych, prowadzony jest w sposób minimalizujący szkody środowiskowe i konflikty funkcjonalno-przestrzenne:

- przeciwdziałanie skutkom degradacji krajobrazu jest skuteczne, zasoby krajobrazowe są uwzględniane w zagospodarowaniu przestrzennym a obszary wyróżniające się pod względem krajobrazu zachowują swoją wizualną odrębność;
- obszary cenne przyrodniczo stanowią system odporny na zagrożenia;
- najcenniejsze założenia przestrzenne o historycznym rodowodzie zachowały czytelny układ i stanowią istotne elementy krajobrazu kulturowego;
- cenne zespoły i obiekty zabytkowe znajdują się w dobrej kondycji, są udostępniane, a ich wartości podlegają trwałej ochronie;
- zasoby rolniczej przestrzeni produkcyjnej są wykorzystywane z uwzględnieniem naturalnych uwarunkowań;
- zasoby kopalin użytecznych są chronione i racjonalnie użytkowane;
- zintegrowany system magistralnych szlaków turystycznych wzmacnia gospodarczo udostępniane ośrodki i obszary.

W Planie wyznaczono cele i kierunki polityki przestrzennego zagospodarowania województwa dolnośląskiego. Poniżej przedstawione te, które związane są z ochroną dziedzictwa kulturowego.

Cel 2. Racjonalny i zrównoważony sposób wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego, kulturowego i krajobrazu.

Kierunek 2.2. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego i krajobrazu.

Bogactwo i różnorodność dziedzictwa kulturowego Dolnego Śląska wynika z wielonarodowej i wielowyznaniowej specyfiki regionu. Pod względem liczby zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków województwo dolnośląskie zajmuje pierwszą pozycję w Polsce. Zasoby te stanowią bardzo istotny czynnik umożliwiający budowanie i utrwalanie tożsamości regionalnej oraz rozwijanie potencjału społecznego i gospodarczego. W Planie nie wskazano konkretnych obiektów.

Najważniejszym zadaniem jest poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych oraz historycznie ukształtowanych miejskich założeń przestrzennych, które pilnie wymagają podjęcia prac ratowniczych. Konieczne jest utrzymanie wartości historycznych świadczących o tożsamości i indywidualnych cechach założeń urbanistycznych, takich jak układ przestrzenny z centralnie usytuowanym rynkiem i dominującymi obiektami, ratuszem, kościołem oraz kwartałami mieszczańskiej zabudowy.

Postulaty kierowane do gmin:

1. Uwzględnianie założeń „Programu opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego” w gminnych programach opieki nad zabytkami w celu skoordynowania działań w sferze ochrony zabytków.
2. Wskazywanie w dokumentach planistycznych obiektów i obszarów, które powinny uzyskać ustawową formę ochrony zabytków (wpis do rejestru zabytków lub ujęcie w wojewódzkiej ewidencji zabytków).
3. Realizacja regionalnych szlaków turystycznych oraz powiązanie ich z zasobami przyrodniczymi i kulturowymi gmin z wykorzystaniem systemów lokalnych szlaków turystycznych.
4. Realizacja funkcji turystycznych w ramach rewitalizacji obszarów zdegradowanych.
5. Dostosowanie rozwoju zaplecza turystyki i rekreacji do zmian klimatu poprzez:
 - 1) realizację transportu zbiorowego w obszarach i ośrodkach o atrakcyjnych turystycznie zasobach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych, jako standardu ich komunikacyjnej obsługi,
 - 2) wykluczenie z realizacji infrastruktury sportów zimowych obszarów o niewystarczających zasobach wód, których eksploatacja dla wytwarzania sztucznego śniegu zagraża lokalnemu środowisku naturalnemu.
6. Integracja szlaków wodnych ze szlakami pieszymi, rowerowymi i konnymi w ich otoczeniu (wzdłuż rzek o sezonowej zmienności poziomu wód).

• Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2025-2028

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2025-2028 został przyjęty Uchwałą Nr XXII/556/25 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 27.11.2025 r. Stanowi on kontynuację dokumentu, który obowiązywał od 2021 do 2024 r. W wyniku analizy stopnia realizacji zadań postanowiono utrzymać cele programu oraz zasadnicze priorytety. Zmianie uległy głównie działania, czyli realnie podejmowane czynności. Część z nich wymagała konsolidacji. Z kolei inne, o kluczowym znaczeniu, podzielono na dodatkowe zadania.

Jest to podstawowy dokument służący inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez jednostki samorządu terytorialnego.

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2025-2028 jest: „zachowanie i zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego dla wzmacniania tożsamości Dolnego Śląska”. Cel ten realizowany jest poprzez konkretne działania i finansowanie oparte na różnych źródłach, począwszy od budżetu województwa dolnośląskiego, poprzez budżety organów centralnych (ministerstwa), środki zagraniczne, w tym unijne. Zabytki wymagają stałego nadzoru i remontów o różnym stopniu skomplikowania, począwszy od bieżących napraw po kompleksowe rewitalizacje, czy adaptacje do innych funkcji. Troska o zabytki ma swoje źródła zarówno w prawodawstwie (kompetencje samorządu województwa określone w ustawie o samorządzie terytorialnym), jak i wynika z prawa własności. Samorząd województwa jest właścicielem zabytków, prowadzi też politykę wspierającą pozostałe budowle historyczne objęte ochroną konserwatorską.

W aktualnym Programie Opieki nad Zabytkami na lata 2025-2028 zachowano cele i priorytety z poprzedniej perspektywy, natomiast w obrębie działań położono większy nacisk na inkluzywność. Wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie opieki nad zabytkami to jeden z priorytetów Programu.

W Programie opracowano wykaz zabytków o znaczeniu ponadregionalnym, w którym wyróżniono obiekty z terenu Gminy Ząbkowice Śląskie:

- kościół par. pw. św. Anny wraz z dzwonnica (Krzywa Wieża) w Ząbkowicach Śląskich – obiekt o wartościach ponadregionalnych;
- kościół par. MB, pielgrzymkowy w Bobolicach – obiekt o wartościach regionalnych;
- kościół par. pw. NMP i św. Zuzanny w Stolcu – obiekt o wartościach regionalnych;
- mury miejskie z basztami i zamkiem książęcym w Ząbkowicach Śląskich – obiekt o wartościach w Ząbkowicach Śląskich – obiekt o wartościach.

• Strategia Rozwoju Sudety 2030

Strategia Rozwoju Sudety 2030 została opracowana we wrześniu 2018 r. To strategia rozwoju społeczno-gospodarczego południowej i zachodniej części województwa dolnośląskiego na lata 2020-2030, obejmująca swoim zasięgiem subregiony wałbrzyski i jeleniogórski (NUTS 3).

Ideą niniejszej Strategii, sposób jej powstania, obszar, cele itp. wpisują się najnowsze założenia polityki Unii Europejskiej nakierowanej na nowoczesne wieloszczeblowe współzrządzenie oraz tożsamości lokalnej. Natomiast podstawą wdrażania założeń stać się ma ukierunkowanie działań na budowę terytorium.

W Strategii wyznaczono podstawowe kierunki rozwoju, przyporządkowane do celów strategicznych: cele operacyjne (priorytety) i przedsięwzięcia strategiczne (w ramach których JST powinny tworzyć grupy zadań strategicznych). Poniżej wskazano te, które związane są z dziedzictwem kulturowym.

Cel strategiczny: Terytorium przyjazne dla środowiska, wykorzystujące swój potencjał.

Cel operacyjny: Ochrona, rewitalizacja i udostępnianie walorów kulturowych.

Przedsięwzięcia strategiczne – grupy zadań strategicznych:

1. Rewitalizacja zabytkowych układów urbanistycznych, założeń uzdrowiskowych oraz rewaloryzacja obiektów zabytkowych.
2. Modernizacja infrastruktury instytucji kultury i muzeów (zwiększenie bezpieczeństwa i dostępności do zasobów dziedzictwa kulturowego).
3. Wykreowanie programu wsparcia dla miejscowości z obszaru Porozumienia Sudety 2030 o wysokich walorach kulturowych, niebędących siedzibami gmin.
4. Wsparcie działań z zakresu kultury budujących/wzmacniających wspólną tożsamość terytorium Porozumienia Sudety 2030.
5. Wyznaczenie obszarów szczególnie cennych kulturowo i objęcie ich planowaniem miejscowym (MPZP), na bazie współpracy JST z właściwymi instytucjami.

Cel operacyjny: Rozwój infrastruktury turystycznej, rekreacyjnej i uzdrowiskowej.

Przedsięwzięcia strategiczne – grupy zadań strategicznych:

1. Wsparcie współpracy na rzecz tworzenia infrastruktury turystycznej (duża i mała architektura, punkty widokowe, parkingi, parki miejskie, strefy odpoczynku itp.).
2. Kooperacja z Zarządami Uzdrowisk w celu harmonijnego rozwoju zaplecza turystyczno-rekreacyjnego kurortów.
3. Współpraca na rzecz rozwoju zintegrowanej sieci ścieżek rowerowych i tras spacerowych.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

Poniżej omówiono obowiązujące dokumenty gminne, które dotyczą dziedzictwa kulturowego.

- **Plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych**

Plan ochrony zabytków Gminy Ząbkowice Śląskie na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych został opracowany w 2005 r., aktualizowany w 2017 r. Wykonany został zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Ochrona zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych polega na planowaniu, przygotowaniu i realizacji przedsięwzięć zapobiegawczych, dokumentacyjnych, zabezpieczających, ratowniczych i konserwatorskich, mających na celu ich uratowanie przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub zaginięciem.

- **Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Ząbkowice Śląskie**

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Ząbkowice Śląskie zostało przyjęte Uchwałą Nr I/1/2001 Rady Miejskiej w Ząbkowicach Śląskich z dnia 26 stycznia 2001 r., zmienione uchwałą VI/19/2021 Rady Miejskiej Ząbkowic Śląskich z dnia 2 czerwca 2010 r.

Studium jest podstawowym dokumentem dla władz samorządowych gminy, na podstawie którego prowadzona ma być polityka i strategia działań, przede wszystkim w sferze zagospodarowania przestrzennego, ale także w sferze społeczno-gospodarczej i ekologicznej, które bezpośrednio lub pośrednio wpływają na kształtowanie struktury przestrzennej i układu funkcjonalno-przestrzennego.

W opracowanym w 1996 r. „Studium Historyczno-Urbanistycznym Ząbkowic Śląskich”, w celu ochrony historycznych układów urbanistycznych i obiektów architektonicznych, zaproponowano wyodrębnienie w mieście następujących stref ochrony konserwatorskiej i zasady ich zagospodarowania:

a) Strefę „A” – obejmującą ośrodek staromiejski w obrysie średniowiecznych murów obronnych wraz z zamkiem, kościół p.w. Św. Jadwigi.

W strefie „A” ochronie podlegają: układ planistyczny w zakresie: rozplanowanie ulic i placów, zarys bloków urbanistycznych, wewnętrzne podziały kwartałów na historyczne działki budowlane i siedliskowe, średniowieczne zespoły architektoniczne wraz z ukształtowanie terenu i zachowaną zielenią; obiekty zabytkowe: Nowa zabudowa winna być dostosowana do historycznej kompozycji urbanistycznej i budynków zabytkowych w zakresie i gabarytów i formy architektonicznej.

b) Strefę „B” – obejmującą układy przestrzenne znajdujące się poza ośrodkiem historycznym tj. terenów powstałych osiedli na osnowie dróg wylotowych do Wrocławia, Ziębic, Srebrnej Góry i Kłodzka.

W strefie „B” ochronie podlegają zasadnicze elementy historycznego planowania oraz obiekty zabytkowe. Nowa zabudowa powinna być dostosowana do historycznej kompozycji urbanistycznej w zakresie rozplanowania, skali i bryły.

c) Strefę „K” ochrony krajobrazu, wiążącą poszczególne enklawy urbanistyczne i obejmująca obszar położony na zachód i północny zachód od Starego miasta, osiedle z klasztorem Pallotynów, ekosystem rzeki Budzówki i potoku Zatoka.

W strefie „K” ochrona podlega na: konserwacji zachowanych elementów zabytkowych układu terenu, zieleni, cieków wodnych i odtwarzaniu zniszczonych elementów terenów urządzonych, konserwacji krajobrazu naturalnego związanego przestrzennie z historycznym założeniem urbanistycznym.

d) Strefę „E” ochrony ekspozycji zespołów lub obiektów zabytkowych oraz ochrony ich panoramy. Są to punkty widokowe mające chronić wgląd na Stare Miasto oraz na niektóre związane z nim obiekty.

Podstawowe wskazania dla strefy „E”: ochronie podlega wgląd na sylwetę miasta zabytkowego, w obszarze położonym między wzgórzem miejskim a drogą krajową nr 8 oraz wyniesieniem ul. Chrobrego nie należy lokalizować obiektów wielokubaturowych lub wysokich naruszających sylwetę miasta.

e) Strefę „W” obejmującą tereny o rozpoznanej zawartości reliktywów archeologicznych podlegających ochronie konserwatorskiej np.: grodziska, wzgórza zamkowe, tereny zburzonych fortyfikacji w mieście Ząbkowice Śląskie strefą tą objęto teren zamku w obrębie zajmowanego obszaru, na północy i wschodzie do ogrodzenia, na południu i zachodzie do skarpy oraz teren z kościołem pw. Św. Jadwigi w Ząbkowicach Śląskich (d. wieś Sadlno). Podstawowe wskazania dla strefy W: na obszarze zakazana jest wszelka działalność budowlana nie związana bezpośrednio z konserwacją lub rewaloryzacją tego terenu; jakiegokolwiek prace ziemne powinny być poprzedzone pracami archeologicznymi.

f) Strefę „OW” obejmującą obszary domniemanej zawartości ważnych reliktywów archeologicznych. Obszary te są zastrzeżone jako tereny obserwacji archeologicznej. Strefą tą są objęte tereny dawnej wsi Sadlno, obecnie część Ząbkowic Śląskich (w granicach strefy B) oraz obszar położony na południe od tych terenów.

Wszelkie zamierzenia inwestycyjne na tym obszarze winny być zaopiniowane przez konserwatora zabytków.

Cele kulturowe – polegają na zachowaniu wartościowych zasobów dziedzictwa kulturowego oraz kształtowaniu atrakcyjnego wizerunku gminy poprzez:

- a) odnowę istniejących zasobów kulturowych, w szczególności tych o randze ponadregionalnej,
- b) pozyskiwanie środków finansowych na restrukturyzację, renowację i rewitalizację ww. zasobów,
- c) opracowanie profesjonalnego programu promocji gminy i jego konsekwentna realizacja wraz z opracowaniem profesjonalnego programu dotyczącym rewitalizacji i rewaloryzacji zasobów kulturowych gminy,
- d) kształtowanie harmonijnego krajobrazu kulturowego z zachowaniem naturalnych krajobrazów i zabytkowych układów osadniczych.

OBSZARY i ZASADY OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO i ZABYTEKÓW, ORAZ DÓBR KULTURY WSPÓŁCZESNEJ i KRAJOBRAZU KULTUROWEGO.

1) Ustala się, następujące kierunki związane z ochroną środowiska kulturowego, dotyczących stref polityki przestrzennej.

a) Ukształtowana i ustabilizowana historycznie sieć osadnicza gminy wymaga przede wszystkim działań rewaloryzacyjnych i rewitalizacyjnych zgodnych z:

- przewidzianymi zmianami w strukturze funkcjonalno-przestrzennej (obszarów zabudowanych i wolnych od zabudowy),
- istniejącą ochroną prawną oraz potrzebą ochrony obiektów i obszarów chronionych (stref ochrony konserwatorskiej, zabytków będących pod ochroną konserwatorską stanowisk i obszarów obserwacji archeologicznej),
- i obejmuje: rewitalizację i rewaloryzację zabytkowego centrum miasta, odpowiedniego zagospodarowania zabytków architektonicznych zgodnie ze wskazaniami konserwatorskimi.

b) Należy przewidzieć:

- remonty i konserwacje starej zniszczonej i szpecącej substancji mieszkaniowej,
- uzupełnianie zabudową plombową wolnych przestrzeni w istniejącej zabudowie,
- przygotowanie nowych terenów pod zabudowę mieszkaniową i usługową wraz z zapewnieniem dostępności do mediów technicznych.

2) Podstawowym elementem sieci osadniczej pozostaną nadal:

- miasto Ząbkowice Śląskie – jako ośrodek gminy o funkcji usługowej, administracyjnej, przemysłowej, turystycznej, mieszkaniowej,
- pozostałe osadnicze jednostki wiejskie – o wiodącej funkcji rolniczej, rolniczo-przetwórczej, rolniczo-turystycznej i agroturystycznej.

3) Dla poprawy ładu przestrzennego gminy należy dążyć do uzyskania pozytywnych walorów estetycznych, funkcjonalności, logiki i czytelności struktur przestrzennych jak i zharmonizowania ich z walorami otoczenia, a w szczególności polegających na:

- utrzymaniu istniejącej sieci osadniczej oraz przywróceniu wysokiej wartości walorów architektonicznych (rewaloryzacja),
- wyeliminowaniu powtarzalnych i typowych rozwiązań architektonicznych, nie uwzględniających specyfiki terenu i lokalnych tradycji budownictwa,
- wprowadzaniu nowych zespołów zabudowy w taki sposób, aby nie przyczyniały się do gruntowych zmian historycznie ukształtowanego krajobrazu poszczególnych jednostek osadniczych,
- lokalizowaniu nowych zespołów zabudowy w ciągach już istniejących struktur, zgodnie z istniejącymi warunkami funkcjonalnymi lub wpisywanie nowej zabudowy w ciągi ich naturalnej kontynuacji i rozwoju.

4) Lokalizacja nowych zespołów aktywności gospodarczej, o charakterze produkcyjnoprzemysłowym i usług (w tym również obsługi turystycznej) powinna być podporządkowana wymogom związanym z:

- ochroną środowiska przyrodniczego,
- ochroną środowiska kulturowego,
- ochroną przeciwpowodziową,
- walorami estetycznymi rozwiązań architektoniczno-urbanistycznych,
- wysoką dostępnością komunikacyjną i mediów technicznych.

5) Zagospodarowanie zespołów zabytkowych szczególnie pod kątem rozwoju turystyki, musi być realizowane zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi w celu zachowania walorów historycznych i estetycznych zabytkowej zabudowy architektonicznej wraz z otoczeniem (parki, ogrody, dziedzińce, aleje itp.).

6) Ustala się następujące kierunki ochrony krajobrazu:

a) utrzymaniu istniejących walorów krajobrazu polegającym na: zachowaniu istniejących panoram widokowych, przeciwdziałaniu zeszpeceniu krajobrazu elementami infrastruktury technicznej, skupieniu zabudowy i nie rozpraszaniu na terenach otwartych, unikaniu obcych regionalnie form architektonicznych, dolesieniu lub zadrzewieniu terenów (nieolesionych lub terenów zagrożonych powodzią, zdegradowanych, szpecących);

b) przywracanie zubożonym i zdegradowanym obszarom o wartościowych widokach krajobrazowych ich walorów poprzez odsłanianie, korektę istniejących deformacji np. poprzez zasłanianie pasmem wysokiej zieleni, niwelacją terenu itp. (szczególnie zabudowy przemysłowej, wysypisk odpadów, urządzeń komunalnych, nieatrakcyjnych miejsc),

c) kształtowanie harmonijnego krajobrazu współczesnego, poprzez dostosowanie skali i form nowej zabudowy do cech istniejącego krajobrazu naturalnego i kulturowego.

Zakres ochrony:

a) Ochrona obszarów i obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz zamierzenia związane z ich zachowaniem, restauracją i użytkowaniem podlegają regulacjom określonym w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dodatkowy zakres ich ochrony może być ustalony w mpzp. w uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

b) Obiekty wskazane w mpzp jako zabytkowe należy objąć ochroną w zakresie ich cech stylistycznych, dotyczących w szczególności bryły budynku, formy dachu, rozwiązań elewacji i proporcji poszczególnych jej elementów oraz rozwiązań materiałowych.

c) Dla obszarów wskazanych do ochrony w granicach miasta ustala się następujące wytyczne;

1. w strefie ochrony konserwatorskiej:

- wszystkie obiekty zabytkowe wymagają prawidłowego utrzymania, a w przypadku dekapitalizacji przeprowadzenia remontu/rewaloryzacji zgodnie ze szczegółowymi wytycznymi konserwatorskimi,
- prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytku prowadzić z godnie z przepisami odrębnymi; przebudowę i rozbudowę budynku zabytkowego należy prowadzić z zachowaniem zasady nawiązania do charakterystycznych cech budynku, określonych poprzez elementy architektonicznego jego ukształtowania, które podlegają ochronie,

- przebudowę i rozbudowę zabudowy nie zabytkowej należy prowadzić w nawiązaniu do układów i obiektów zabytkowych,
 - zieleni okalająca mury obronne miasta podlega konserwacji a zniszczone fragmenty zieleni należy odtworzyć, – nową zabudowę ukształtować z zachowaniem następujących warunków: uwzględnić układ historycznej parcelacji, utrzymać skalę i gabaryty zabudowy historycznie ukształtowanej lub zabytkowej, w rozwiązaniu architektonicznym uwzględnić charakterystyczne cechy zabudowy zabytkowej i zabudowy charakterystycznej dla obszaru miasta, zapewnić harmonijne połączenie nowych elementów układu przestrzennego z istniejącymi elementami kształtującymi poszczególne sylwety miasta, należy przestrzegać zasady nie wypiętrzania brył ponad linię budynków historycznych, w obrębie murów obronnych należy przyjąć zasadę, że nawierzchnia ulic i placów powinna być brukowana;
2. na obszarach objętych ochroną krajobrazu kulturowego:
- ochronie podlegają tradycyjne układy zabudowy i cechy stylistyczne zabudowy tradycyjnej,
 - nowa zabudowa oraz przebudowa i rozbudowa istniejącej zabudowy winna być dostosowana do historycznej kompozycji urbanistycznej i rozplanowania zabudowy oraz do istniejącej zabudowy w zakresie skali/gabarytów jak i ukształtowania bryły i dachów,
 - nowe zagospodarowanie powinno nie naruszać wartościowych elementów krajobrazu naturalnego,
 - na obszarze ochrony krajobrazu kulturowego nie należy lokalizować obiektów wielkokubaturowych oraz wysokich, ze względu na to, że charakterystyczną cechą sylwety miasta jest piętrzenie dachów, obiekty w tej strefie powinny posiadać dachy strome, wskazane jest pokrycie ceramiczne.
- d) Dla obszarów wskazanych do ochrony w granicach obrębów wiejskich ustala się następujące wytyczne:
- w strefach ochrony konserwatorskiej ochronie powinny podlegać – układy zabudowy, gabaryty budynków, w tym dachu, cechy stylistyczne i rozwiązania materiałowe tradycyjnej zabudowy, zespoły zieleni komponowanej, istniejące historyczne elementy zagospodarowania działek i obiekty małej oraz układy dróg i ulic; wskazane jest odtwarzanie zdegradowanych historycznych form zagospodarowania, zabudowy, jej detalu i rozwiązań materiałowych,
 - w strefach ochrony krajobrazu kulturowego ochronie powinny podlegać – układy zabudowy, gabaryty, bryła budynków i forma dachów oraz rozwiązania materiałowe tradycyjnej zabudowy, jak i podstawowy układ ulic,
 - przy kształtowaniu zabudowy i zagospodarowaniu terenów należy stosować zasadę uzupełniania istniejącego układu kompozycyjnego zabudowy oraz kompozycyjnej kontynuacji cech zabudowy zabytkowej.
- e) Dla obszarów wskazanych do ochrony w formie stref ochrony wglądu widokowego i ekspozycji chronionych panoram wskazuje się na potrzebę ustalania w mpzp gabarytów i form obiektów harmonizujących z sylwetą miasta i wsi oraz ochronę wglądu na sylwety, poprzez wprowadzanie zakazów lokalizacji w strefie wglądu obiektów przesłaniających i naruszających wglądy krajobrazowe.
- f) Na obszarach i w obiektach zabytkowych oraz w strefach ochrony konserwatorskiej i w rejonach udokumentowanych stanowisk archeologicznych prace ziemne powinny być poprzedzone pracami archeologicznymi.
- g) Przy trasowaniu nowych dróg należy zwrócić uwagę na możliwość odsłonięcia nowych atrakcyjnych krajobrazowych wglądów widokowych. Wglądy te należy objąć chronionymi strefami wglądu w mpzp.
- h) Nadzór konserwatorski nad obszarami i obiektami chronionymi określają przepisy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz inne przepisy odrębne.
- i) Powyższe wskazania odnoszące się do „Obszarów i zasad ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, oraz dóbr kultury współczesnej i krajobrazu kulturowego” mogą podlegać modyfikacjom w trakcie prac nad miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego stosownie do szczegółowych analiz wykonywanych w toku opracowania projektów planów i uzgodnień z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Dodatkowo trwają prace na opracowaniem Gminnego Programu Rewitalizacji Gminy Ząbkowice Śląskie do roku 2030.

5.2. Charakterystyka krajobrazu kulturowego Gminy Ząbkowice Śląskie ze wskazaniem obszarów i obiektów o szczególnym znaczeniu

5.2.1. Charakterystyka gminy

Gmina Ząbkowice Śląskie jest to gmina miejsko-wiejska usytuowana w południowo-wschodniej części województwa dolnośląskiego, w powiecie ząbkowickim. Gmina położona jest na południu Województwa Dolnośląskiego na Przedgórzu Sudeckim pomiędzy Górami Sowimi i Bardzkimi a Wzgórzem Niemczańsko-Strzelińskim. Siedzibą gminy jest miasto Ząbkowice Śląskie, które jest jednocześnie siedzibą Powiatu Ząbkowickiego.

Gmina graniczy z innymi gminami województwa dolnośląskiego – Ciepłowodami, Ziębicami, Kamieńcem Ząbkowickim, Bardem i Stoszowicami w powiecie ząbkowickim oraz gminami Piława Górna i Niemcza, położonymi w powiecie dzierżoniowskim.

W skład gminy wchodzi miasto Ząbkowice Śląskie oraz wsie: Bobolice, Braszowice, Brodziszów, Grochowiska, Jaworek, Kluczowa, Koziniec, Olbrachcice Wielkie, Pawłowice, Sieroszów, Stolec, Strąkowa, Sulisławice, Szklary Huta, Szklary, Rakowice, Siodłowice, Tarnów, Zwrócona.

Sieć rzeczną gminy tworzą: rzeka Budzówka – dopływ Nysy Kłodzkiej – przepływająca przez miasto Ząbkowice Śląskie, potok Zatoka – dopływ Budzówki – przepływający przez wieś Bobolice i Ząbkowice Śląskie, rzeka Jadkowa – przepływająca przez wieś Olbrachcice i miasto Ząbkowice Śląskie, pozostałe potoki i ciekі wodne to: Grabnik, Skorżyna, Węża, Słęza.

W północno-wschodniej części gminy, w obrębie Sieroszów, znajduje się nieznaczny fragment lasów o pow. 1,57 ha, który wchodzi w skład Obszaru Chronionego Krajobrazu „Wzgórzami Niemczańsko-Strzelińskimi”. Pomiędzy wsiami Jaworek i Stolec znajdują się rezerwat przyrody oraz proponowany obszar SOO „Natura 2000” tzw. „Skałki Stoleckie”. Na terenie gminy ustanowionych jest 10 pomników przyrody, wśród nich 9 to twory przyrody ożywionej, z których 3 usytuowane są na terenie miasta.

5.2.2. Zarys historii gminy

Duża atrakcyjność terenów obecnej gminy Ząbkowice Śląskie – sprzyjający klimat, żyzne gleby – prowokowała osadnictwo już czasach przedhistorycznych, o czym świadczą liczne stanowiska archeologiczne. W okresie plemiennym teren zamieszkiwali Słężanie. Około IX w. Śląsk i Małopolska zostały podbite przez Państwo Wielkomorawskie, po którego upadku w 906 r. Śląsk dostał się pod zwierzchnictwo czeskie, a około 990 r., w wyniku krótkotrwałej wojny polsko-czeskiej, został zdobyty i przyłączony do Polski przez Mieszka I. Południową granicę Śląska stanowiły wówczas Góry Sowie, Bardzkie i Złote (mniej więcej granica dzisiejszego powiatu ząbkowickiego), a porastająca je puszcza – zwana przesieką sudecką, stanowiła naturalną granicę polityczną pomiędzy Czechami i piastowskim Śląskiem.

Po podziale dzielnicowym obszar obecnej gminy wszedł w skład dzielnicy śląskiej, przyznanej Władysławowi Wygnańcowi. W latach 1248-1251, w rezultacie podziału księstwa śląskiego między synów Henryka Pobożnego, znalazł się w obrębie księstwa wrocławskiego, w rękach Henryka III Białego. Po jego śmierci objął księstwo arcybiskup salzburski Władysław, w latach 1270-1290 Henryk Probus, potem Henryk Gruby, w latach 1296-1301 Bolko I Surowy, późniejszy książę świdnicko-jaworski. Przy kolejnych podziałach, w 1321 r. wyodrębniono księstwo ziębickie, które swoim obszarem objęło cały obszar współczesnego powiatu ząbkowickiego. Pierwszym jego władcą został książę Bolko II świdnicko-ziębicki.

We wczesnym średniowieczu dolina Nysy Kłodzkiej była już zasiedlona, co miało związek z biegnącym tu szlakiem handlowym łączącym Śląsk z państwem czeskim. Jego ochronę stanowiło Bardo i Kamieniec – dwa najstarsze, udokumentowane grody na ziemi ząbkowicko-ziębickiej.

Obecna sieć osadnicza gminy Ząbkowice Śląskie kształtowała się w okresie od XI do poł. XIV w., W okresie późniejszym podlegała jedynie nieznacznym uzupełnieniom. Początkowo osady zasiedlone były przez ludność polską. W 1175 r. występuje w dokumentach wieś Zwrócona (Dobrogostowo), w 1204 r. Tarnów, a w 1210 r. – jako uposażenie powstałego wówczas klasztoru augustianów w Kamieńcu wymienia się, m. in. Grochowiska. W latach 1235-1236 w kontekście cysterskich dobór wymieniane są: Sadlno, Strąkowa i Olbrachcice. W 1240 r. w dokumentach pojawia się wieś Stolec, w 1241 r. Bobolice, a w 1253 r. – Braszowice. Właśnie zakony odegrały wielką rolę w rozwoju gospodarczym i społecznym regionu, zwłaszcza zakony cysterskie (Lubiąż – 1175, Trzebnica – 1202 i Henryków – 1227 i Kamieniec Ząbkowicki – 1249, opactwo przejęte przez cystersów po augustianach). Klasztory cysterskie prowadziły - obok książąt i rycerstwa – akcję kolonizacyjną, która uległa intensyfikacji XIII w. Wśród przybyszów obcych znajdowali się chłopci niemieccy, flamandzcy i walońscy oraz rycerstwo - co sprzyjało transmisji zachodnich obyczajów. Słowiańskie otoczenie nowego rycerstwa germanizowało się, a propagowany przez szlachtę, mieszczaństwo i duchowieństwo język niemiecki zapoczątkował proces wycofywania polszczyzny z dworów książęcych i dworskich.

Ząbkowice Śląskie, założone przez księcia Henryka IV, powstały dopiero przy końcu fali osadniczej, przed 1286 r. Miasto lokowano na tzw. surowym kamieniu, w miejsce dwóch istniejących już miast: Frankenberg (powstał przed 1250 r. z osady Przyłęk) oraz Löwenstein (Koziniec, lokowany przed 1244 r.) – zapewne w wyniku korekty w rozplanowaniu sieci miejskiej na pld. kresach księstwa wrocławskiego. Ząbkowice szybko objęły funkcje centralne wobec przyporządkowanego mu okręgu osadniczego – dystrykt (Weichbild) ząbkowicki wzmiankowano już od 1289 r. przy okazji umiejscawiania okolicznych wsi. Miasto założono obok klasztornej osady Sadlno, w której zarekwirowano ziemię należącą do kościoła parafialnego; zarekwirowano też areale biskupiej wsi Zwrócona.

Rządy Piastów ziębickich (dynastia wygasła w 1428 r.) nie były pomyślne dla regionu, ich księstwo należało do najbiedniejszych na Śląsku. W 1336 r. księstwo ziębickie wraz z ziemią ząbkowicką stało się lennem królów Czech. Wielokrotnie zastawiane przez władców, ostatecznie kupił w 1454 r. kupił Jerzy z Podiebradów, od 1458 r. król czeski, który w 1465 r. nadał terytorium w lenno swoim synom. I od tego momentu – do 1569 r. panowała tu dynastia Podiebradów. Jej najwybitniejszym przedstawicielem był Karol I Podiebradowicz (1511-1536), który przeniósł siedzibę księstwa do Ząbkowic, gdzie rozpoczął budowę pierwszego na Śląsku renesansowego zamku.

W 1569 r. księstwo znalazło się pod bezpośrednim panowaniem czeskim. W 1570 r. stany księstwa złożyły w Pradze hołd lenny cesarzowi Maksymilianowi II Habsburgowi, za co ten nadał im konstytucję krajową, w której zapewnił przestrzeganie wszystkich dotychczasowych przywilejów. Księstwem w imieniu władcy zarządzał mianowany starosta, sąd krajowy złożony był ze starosty, opatów klasztorów cysterskich w Henrykowie i Kamieńcu, czterech przedstawicieli miejscowego rycerstwa i po dwóch przedstawicieli mieszczan z Ziębic i Ząbkowic. Cesarz ustanowił ponadto pieczęć urzędową z herbem księstwa ziębickiego i okręgu ząbkowickiego. W latach 1654-1791 księstwem władali Auerspergowie, których prawa własności nie wygasły po 1742 r., gdy Śląsk został zdobyty przez Prusy, ale miasto i okręg włączone zostały w zunifikowany system administracji państwowej. Na terenie księstwa ziębickiego powołano do życia powiat ząbkowicki (Landkreis Frankenstein) i powiat ziębicki (Landkreis Muensternberg), których granice pokrywały się z dotychczasowymi dystryktami miejskimi.

W 1791 r., po wykupieniu księstwa od właścicieli przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II, zostało ono sprzedane w 1795 r. hrabiom von Schlabrendorf ze Stolca, jako „mniejsze państwo stanowe Ziębice–Ząbkowice”, nieobejmujące miast. Schlabrendorfowie zachowali patronat kościołów oraz jurysdykcję nad rejonem miasta związanym z zamkiem, czyli tzw. Swobodą.

Taki stan rzeczy przetrwał do 1932 r., kiedy decyzją władz pruskich zlikwidowano powiat ziębicki włączając go do powiatu ząbkowickiego, a jego płn. i wsch. część – do powiatu grodkowskiego i strzelińskiego. Od listopada 1932 r. zaczął funkcjonować tzw. Wielki Powiat Ząbkowicki. Ząbkowice uzyskały pozycję dominującego ośrodka lokalnego na obszarze dawnego księstwa. Nie zmieniło to jednak

wyraźnego zwolnienia tempa rozwoju miasta w okresie międzywojennym. W stosunku do XVIII w. Miasto podwoiło swą ludność dopiero w połowie XIX w., osiągając poziom 10 tys. w 1 ćw. XX w.

Tereny obecnej gminy zostały zajęte przez oddziały radzieckiej 59. Armii w maju 1945 r. Pod koniec maja zaczęła działać polska administracja. Niemców wysiedlono w latach 1946-1947. Najliczniejszą po Polakach grupę wśród osadników przewijających się przez gminę w latach 40. XX w. stanowili Żydzi. Powiat Ząbkowicki funkcjonował w niezmienionych granicach do 1975 r., w składzie województwa wrocławskiego. W 1975 r. ziemia ząbkowicka podzielona na gminy znalazła się w granicach województwa wałbrzyskiego. Nowy podział przyniósł ze sobą marginalizację regionu leżącego na obrzeżach województwa oraz degradację Ząbkowic Śląskich. W 1999 r. reaktywowano powiaty, Gmina Ząbkowice Śląskie znalazła się w powiecie ząbkowickim w granicach sprzed 1975 r.

5.2.3. Historia miejscowości Gminy Ząbkowice Śląskie

Ząbkowice Śląskie – (niem. Frankenstein, dial. Franksteen, cz. Frankenštej) należą do najmłodszych średniowiecznych miast śląskich średniej wielkości. Ich ranga wykraczała poza funkcje lokalne, w kolejnych stuleciach trwale dystansując stolicę księstwa – Ziębice. Miasto stało się jedną z ważniejszych w pld. części Dolnego Śląska warowni, a także istotnym punktem tranzytowym na szlakach handlowych. Swe znaczenie militarne utraciło w XVII w., odtąd też jego rola, jako ośrodka gospodarczego i administracyjnego uległa redukcji do obszaru przyszłego powiatu. Po stuleciach stabilizacji przemiany, jakie przyniosła wczesna epoka industrializacji, nie spowodowały gwałtownego rozwoju miasta, a to za sprawą opóźnienia w uzyskaniu połączeń kolejowych. Rozwój był widoczny dopiero od końca XIX w., wyraźniej przyspieszając w XX w. Przełom, choć nie radykalny, przyniosła industrializacja w 2 poł. XX w. i idący za nią szybki przyrost liczby mieszkańców, powierzchni miasta i nowej zabudowy osiedlowej. Tendencje te załamały się w XXI w., nie wywołując jednak widocznych zjawisk kryzysowych.¹

Ząbkowice powstały, jako miasto książęce przed 1286 r., obok osady Sadlno posiadającej kościół parafialny, któremu podporządkowano kościół w Ząbkowicach. W 1302 r. wzmiankowano szkołę i uposażono dominikanów przeznaczając środki na budowę kościoła. W 1319 r. ząbkowicki szpital pw. św. Jerzego przekazano konwentowi bożogrobców z Nysy. W 1321 r. wspomniano w Ząbkowicach kasztelana. W 1321 r. miasto znalazło się w obrębie księstwa ziębickiego, od 1336 r. stanowiącego lenno królów Czech. Znajdujące się od 1454 r. w rękach Podiebradowiczów, w 1467 r. było oblegane przez wojska śląskiej koalicji antypodiebradzkiej, co skończyło się jego kapitulacją i chwilowym przejściem przez Ślązaków – do 1474 r. W 1489 r. miasto ponownie oblegano w trakcie wojny z królem węgierskim i czeskim Maciejem Korwinem.

Ustrój komunalny w Ząbkowicach osiągnął dojrzałość ok. 1319 r. – odtąd wymieniano radę miejską. W 1335 r. był już ratusz. Najstarsze organizacje cechowe otrzymali rzeźnicy, piekarze, szewcy i tkacze. Wójtostwo dziedziczne utrzymywało się w rękach rycerskich; jeszcze w 1355 r. do uposażenia wójtostwa należało m.in. po 20 ław chlebowych, obuwniczych i mięsnych, dwa młyny, opłaty z rzeźni i łaźni, jak również dwór położony przed zamkiem. Jurysdykcję wyższą wykonywał sąd dworski w Ząbkowicach, tu także zbierał się sąd ziemski. W 1337 r. Ząbkowice otrzymały przywilej, m.in. rozszerzający prawo monopolu w obrębie mili na szewców, krawców i cięcie sukna, a także zmuszający zagrodników z Sadlna, Olbrachcic i mieszkających w okolicy miasta do pańszczyzny przy utrzymaniu miejskich mostów. W 1342 r., na podstawie otrzymanego przywileju na uruchomienie 12 tzw. komór sukienniczych, rada miasta wniosła sukiennice – wśród 12 kupców, między których rozdzielono sklepy, znajdowali się wszyscy ówcześni rajcy. Od tego roku w mieście odbywał się jarmark zielonoświątkowy, od 1441 r. mogły odbywać się cotygodniowe wolne targi chlebem i mięsem.

¹ Eysymontt R., Goliński M. i R., Siehankiewicz M., Ząbkowice Śląskie; Atlas historyczny miast polskich, T. IV, z. 17, red. R. Czaja, M. Młynarska-Kaletynowa, UMK Toruń 2016

W 1428 r. miasto zostało splądrowane i spalone przez husytów, zniszczone zostały kościół parafialny oraz kościół i klasztor dominikański. W 1474 r. miał miejsce pożar części miasta, spłonął też klasztor dominikanów.

Wraz z żywiołowym przyjęciem reformacji, w latach 1538-1539 usunięto z miasta kler katolicki, a ewangelicki odtąd kościół, szkoła i majątek parafialny przeszły pod zarząd miasta. Zespół klasztorny dominikanów rada przejęła w 1542 r., a kościół Świętego Krzyża oddano ewangelikom. W 1540 r. bożogrobcy oddali radzie tzw. probostwo i szpital św. Jerzego. W 1543 r. zlikwidowano kaplicę św. Mikołaja i towarzyszący jej cmentarz dla ubogich, a w 1550 r. – przybramną kaplicę św. Wolfganga. W 1552 r. powstał nowy miejski cmentarz przed Bramą Wrocławską, w 1581 r. wzniesiono tam kaplicę cmentarną. W 1617 r. reaktywowano, jako ewangelicki, kościół św. Jerzego przy szpitalu.

W 1535 r. wygnano z miasta i księstwa Żydów, wykluczając stałe osadnictwo żydowskie. W miejscu zamku, demolowanego przez artylerię w trakcie kolejnych oblężeń w 2. poł. XV w., stanęła reprezentacyjna rezydencja książęca z fortyfikacjami bastionowymi (1524-1532), wzniesiona dla Karola I. W latach 1533-1534 wzniesiono renesansowy ratusz z wieżą. W 1536 r. rada miejska wykupiła z rąk prywatnych dziedziczne wójtostwo. W 1519 r. wzniesiono nowe sukiennice, w 1576 r. – murowane ławy chlebowe. W 1502 r. uzyskano przywilej na urządzenie karczmy komunalnej, prowadzącej wyszynk importowanego piwa i wina. Miasto wzniosło murowany most na Budzówce (1553-1554), który swą późniejszą nazwę wziął od figury św. Jana Nepomucena z 1762 r.

W latach 1521, 1568, 1606 miały miejsce epidemie chorób zakaźnych, mimo to liczba mieszkańców wzrastała. Dla pobudzenia budownictwa murowanego w 1585 r. wprowadzono premię w postaci zwiększonego limitu na warzenie piwa przysługującego właścicielowi posesji murowanej. Od 1544 r. budowano wodociągi publiczne i prywatne przyłącza prowadzące wodę z ujęć zewnętrznych.

Załamanie gospodarcze istotne zmniejszenie liczby ludności przyniosły lata wojny trzydziestoletniej (1618-1648). W 1641 r. odnotowano zaledwie 78 katolickich i 25 protestanckich właścicieli domów, w mieście liczącym w 1636 r. 923 mieszkańców. Była to również pochodna kolejnych epidemii (1624, 1633, 1680), pożarów (największy w 1632 r. pochłonął całe miasto, bez kościoła parafialnego, szkoły i 10 budynków) i oblężeń przez wojska cesarskie (garnizon saski w zamku w 1632 r. i garnizon szwedzki w mieście i zamku w 1646 r.).

W 1629 r. żołnierze cesarza podjęli dość brutalną akcję rekatalizacyjną. Wygnano duchownych ewangelickich, kościoły parafialne w mieście i Sadlnie wraz ze szkołą i cmentarzami oraz klasztor z kościołem Świętego Krzyża przekazano katolikom. W 1706 r. liczbę katolików w parafii miejskiej określono na 2477, a liczbę protestantów w 1707 r. – na 30 osób. Wspólnota ewangelicka w mieście odrodziła się dopiero po ulokowaniu tu pruskiego garnizonu z ewangelickimi żołnierzami w 1763 r.

Po wielokrotnym niszczeniu fortyfikacji zamku i jego pożarze w 1646 r., częściowo odremontowana rezydencja służyła administracji książęcej, zaś po przeniesieniu urzędu do budynku na Swobodzie w 1728 r., zamieniła się w ruinę. W 1653 r. odbudowano kaplicę św. Mikołaja. Klasztor i kościół dominikanów (spalone w 1632) odbudowano w latach 1655-1669, nowy klasztor zbudowano w latach 1684-1687, a kościół w 1689-1698. W 1676 r. wzniesiono rezydencję opatów henrykowskich na rogu Rynku i ul. Ziębieckiej, naprzeciw domu opatów kamienieckich.

Odbudowa życia gospodarczego w mieście w 2. poł. XVII w. i w XVIII w. objęła powstanie 11 cechów. Wśród rzemieślników najwięcej było szewców (37), rzeźników (29), piekarzy (21), tkaczy lnianych, krawców (18), kowali (17), gorzelników (14) i tkaczy sukienników (11). Handel reprezentowało 11 tzw. bogatych kramarzy, jeden kupiec i 7 handlarzy. Co tydzień odbywały się targi zbożem, przędzą i lnem. W 1726 r. mieście było 421 domów i 92 na przedmieściach. We wsi Sadlno około 1785 r. funkcjonowało 26 gospodarstw kmiecyh, 41 zagrodniczych i 16 chałupniczych.

W latach 1755-1780 rozebrano mury oporowe, wały niwelowano od 1770 r., w 1789 r. poddano parcelacji i sprzedaży pozyskane w ten sposób grunty nazywane „parkanem”. Stały garnizon, stacjonujący w obrębie murów w latach 1763-1806 i ponownie od 1819 do 1848 r., zajmował kwatery w domach mieszczkańskich oraz koszary wzniesione w latach 1776-1777 przy ob. ul. B. Prusa; obok stanął lazaret.

Liczebność garnizonu, ze względu na towarzyszące żołnierzom żony i dzieci, w końcu XVIII w. odpowiadała niemal połowie ludności cywilnej.

W 1810 r. przeprowadzono sekularyzację klasztorów: kościół przyklasztorny dominikanów w 1815 r. przekazano ewangelikom, do klasztoru wprowadzono m.in. szkołę. W latach 1815-1817 powstał szpital miejski – w obrębie starego szpitala św. Jerzego; w latach 1850-1852 wzniesiono nowy budynek. W 1827 r. powiększono ratusz. W 1815 r. rozpoczęto rozbiórkę murów zewnętrznych i obniżanie wewnętrznych, do 1861 r. rozebrano bramy miejskie. Od 1819 r. zasypywano fosy i tworzone promenady od pñ., wsch. i pñd. miasta. Pozostawione od wsch. odcinki mokrej fosy częściowo zasypano w końcu XIX w. W 1816 r. splantowano teren cmentarza wokół kościoła św. Anny. Miejskie pastwiska, użytkowane przez garnizon, magistrat odzyskał w 1809 r. i przeznaczył na działki. W latach 1847-1850 na Przedmieściu Wrocławskim zbudowano klasztor i szpital bonifratrów oraz kościół pw. św. Józefa wzniesiony w miejscu zasypanej fosy (1867-1870), także cmentarz.

W 1830 r. w mieście było 535 domów mieszkalnych (i 16 w jurydyce Swoboda) oraz 260 budynków gospodarczych. Wśród rzemieślników było 12 kołodziejów i 5 wozowników, wytwórczość włókienniczą reprezentowało 21 pracowni tkaczy lnianych, 7 wełnianych i 16 krosien pończoszników. Szczególnie licznie występowali handlarze (117), a także najemni woźnice (31).

W związku z migracjami ludności malała przewaga katolików. Ok. 1830 r. na 4161 katolików przypadało 699 protestantów i 125 Żydów, w 1849 r. proporcje te wynosiły 4776 – 1130 – 159. Osadnictwo żydowskie w Ząbkowicach możliwe było od 1806 r., szczytowy moment jego rozwoju przypadł na 1871 r., gdy gmina liczyła 163 osoby. Budynek synagogi przy ul. Dolnośląskiej wzniesiono w latach 1858-1860, stary cmentarz na Przedmieściu Wrocławskim funkcjonował w latach 1814-1880, nowy przy Szosie Niemczańskiej od około 1880 r. do lat 60. XX w.

Ostatni wielki pożar Ząbkowic w 1858 r. strawił ponad 350 domów w mieście (w tym trzy pierzeje Rynku i ratusz z archiwum) oraz 62 domy w Sadlnie. Rozpoczęto odbudowę. Jeszcze w tym samym roku doprowadzono do miasta kolej, a nowy ratusz stanął w latach 1862-1865. W 1871 r. otwarto miejskie katolickie progimnazjum, w 1871 r. – szkołę żeńską.

Szereg inwestycji przeprowadzono na przełomie XIX i XX w. W latach 1904-1906 zbudowano gmach seminarium nauczycielskiego. W latach 1902-1905 wzniesiono nowy szpital pw. św. Antoniego, prowadzony przez siostry boromeuszki, który zastąpił szpital św. Jerzego. W latach 1893-1894 powstał „Na Swobodzie” nowy budynek szpitala „Bethanien”, prowadzonego od 1868 r. przez ewangelickie diakonisy i powiązanego z całym kompleksem ich zakładów opiekuńczych oraz domem macierzystym (1873-1874). W latach 1906-1908 wzniesiono nowy budynek sierocińca fundacji Scholza, objęty przez boromeuszki; w latach 1919-1925 – dom misyjny pallotynów.

W 1863r. powstała prywatna gazownia, w 1903 odkupiona przez miasto. W 1894 r. uruchomiono komunalną sieć wodociągową i podziemną kanalizację, w 1893 r. wzniesiono miejską rzeźnię. Już w 1790 r. powstała szosa państwowa Niemcza-Kłodzko, kolejne szosy zbudowano dopiero w połowie XIX w. W 1858 r. wybudowano połączenie kolejowe z Dzierżoniowem, w 1874 r. z Kamieńcem Ząbkowickim. W 1908 r. uruchomiono Ząbkowicko-Ziębicko-Niemczańską Kolej Powiatową, łączącą Ząbkowice ze Srebrną Górą, Henrykowem i Kondratowicami. W 1925 r. otwarto szkołę rolniczą.

Proces industrializacji Ząbkowic przebiegał powoli, dominowały niewielkie zakłady przemysłowe, wytwórnice: superfosfatu, cementu, maszyn rolniczych, kapeluszy, mebli, cygar, wiecznych piór HARO, młynownia magnezytu, cegielnia, mleczarnia. W Sadlnie funkcjonowała kopalnia węgla brunatnego ale była to niewielka, lokalna działalność górnicza, a nie duży ośrodek wydobywczy i cukrownia założona w latach 1883-1884. Istotne znaczenie miało otwarcie szkoły podoficerskiej, której budynek wzniesiono w latach 1914-1916. Po jej likwidacji (1919) mieściła się tu szkoła policyjna (1921-1934) i potem znów szkoła podoficerska.

Niezniszczone działaniami wojennymi Ząbkowice zajęte zostały przez Armię Czerwoną 8 maja 1945 r. i w tym samym miesiącu przekazane administracji polskiej. Niemców wysiedlono w latach 1946-1947. Na przejęty potencjał przemysłowy miasta składały się: gazownia, rzeźnia, fabryka papy i wyrobów cementowych, sadlneńska cukrownia, fabryka maszyn rolniczych oraz wytwórnia piór i kleju. Tę ostatnią

w 1946 r. przekształcono w Państwową Fabrykę Teletechniczną. W 1952 r. Ząbkowickie Zakłady Remontowo-Montażowe TOR, kontynuowały produkcję maszyn rolniczych. Na miejscu wytwórni kapeluszy w 1948 r. powstała Elektrotechniczna Spółdzielnia Inwalidów ELSIN.

Nowe placówki oświatowe (dwie szkoły podstawowe, liceum, szkoła zawodowa), opiekuńcze i służby zdrowia korzystały z dawnej infrastruktury, lecz nie kontynuowały profilu. W 1946 r. kościół ewangelicki pw. Podwyższenia Krzyża Świętego wraz z klasztorem przekazano klaryskom. Kościół ewangelicki przy domu diakonis utracił funkcje kultowe i uległ ruinie. Dawny przyszpitalny, potem szkolny kościół katolicki św. Jerzego od 1966 r. służy, jako parafialna świątynia prawosławna. Od 1967 r. dawna kaplica cmentarna pozostaje kościołem paraf. Narodzenia NMP Kościoła Polskokatolickiego. W budynkach dawnej szkoły podoficerskiej stacjonowała jednostka artylerii przeciwlotniczej. Około 1950 r. Ząbkowice liczyły 7,5 tysiąca mieszkańców, w 1990 r. – 17 tysięcy.

Bobolice – Bobolitz (1239), Boboliz, Bobolicz (1269-1273), Bowilwicz (1338), Schrebsdorff (1666-1667), Schraebsdorff (1785), Schräbsdorf. Po wojnie Skrybachów, potem Bobolice. Na dzisiejsze Bobolice składają się dwie wsie funkcjonujące do 1940 r.: leżąca w pobliżu kościoła wieś Kubice (Kaubitz) z kolonią Bobolice (Klein Belmsdorf), oraz położona wokół majątku wsi Bobolice (Schräbsdorf).

Wieś wzmiankowana w 1239 r., jako własność Przybysława, Boguchwała, Wojsława i Gostacha, których dobra wykupił opat henrykowski. Po najeździe mongolskim w 1345r. książę ziębiński Mikołaj nadał folwark Bobolice braciom de Reichenbach. W 1393 r. dobra trafiły w ręce rodziny von Domanz i w jej posiadaniu były do końca XVI w., potem przeszły na własność cesarza. Kolejni właściciele nie utrzymywali wsi zbyt długo – co kilka lat sprzedawano ją różnym Śląskim rodzinom. Na początku XVII w. dobra znalazły się w rękach Jan von Mettich (1576-1621), który pełnił funkcję starosty Ziębic, należał do rady cesarskiej, był również właścicielem Wierzbia koło Niemodlina. Wzniósł istniejący do dziś dwór. W okresie 1859-1945 Bobolice były własnością rodziny von Strachwitz, a ostatnim właścicielem był hrabia Ludwik Adam Strachwitz, właściciel majoratu obejmującego wsie: Bobolice, Kubice, Kolonia Bobolice, Siodłowice, Szklary, Rakowice.

Braszowice – Brasovica (1210), Bomgart (1253), Brasouice (1260), Baumgarten (1736), Kojancin (1945-1947). Wg znalezisk archeologicznych początki osadnictwa sięgają neolitu. W pocz. XIII w. Braszowice były osiedlem słowiańskim, w 1270 r. – w posiadaniu hrabiego Mrocko i jego syna Przeclawa ze śląskiego rodu szlacheckiego Pogorzeliów. Z tegoż roku pochodzi pierwsza wzmianka o istnieniu probostwa. Od 1321 r. niemal do końca XIV w. pñ. część wsi należała do rodziny Seidlitzów, posiadaczem części pñd. w latach 1359-1633 była rodzina Reinchenbach.

W pobliżu Braszowice, na zboczach wzgórz: Grochowcu, Brzeźnica, Bukowczyk i Stróżnik ciągnie się łamana linia zespół fortyfikacji ziemnych – prawdopodobnie z czasów wojny trzydziestoletniej.

Podczas wojny trzydziestoletniej Braszowice zostały prawie całkowicie zniszczone. W okresie reformacji mieszkańcy stali się luteranami. W 1663 r. cała wieś znalazła się w posiadaniu klasztoru cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim. Dnia 27 lutego 1741 r. w okolicach wsi miała miejsce potyczka między wojskami pruskimi i austriackimi, w wyniku której król pruski Fryderyk II został zmuszony do ucieczki i ukrycia się w klasztorze w Ząbkowicach Śląskich.

Po sekularyzacji klasztoru w 1810 r., wieś przeszła w posiadanie rodu Ornaje-Nassau, w 1812 r. kupiła ją Marianna Wilhelmina Hohenzollern z Kamieńca; w rękach rodziny dobra były do II wojny światowej. W 1894 r. odnotowano we wsi parafialny kościół katolicki i fabrykę maszyn gospodarskich.

Rejon Braszowic posiada bogate tradycje górnicze. Prawdopodobnie już w średniowieczu poszukiwano tu kamieni szlachetnych i rud metali. Do końca XIX w., w dwóch niewielkich podziemnych kopalniach pomiędzy Braszowicami i Brzeźnicą eksploatowano węgiel brunatny. W poł. XIX w. rozpoczęto eksploatację magnezytu. Ślady działalności górniczej (wyrobiska, zwałiska szybów, sztolnie) istnieją do dziś. Obecnie prowadzi się wydobywanie i przeróbkę surowca skalnego.

Brodziszów – Ditmarsdorf (1316), Villa Ditmari (1335), Dietmannsdorf (1351), Dietrichsdorf (1384), Dittmannsdorf (do 1945), Dzieńmorowice (1945-1947), Brodziszów.

Ślady osadnictwa sięgają epoki brązu. Wieś została założona prawdopodobnie w pocz. XIII w. przez osadników niemieckich, w ramach akcji kolonizacyjnej cystersów z Kamieńca Żąbkowickiego. Jej właściciele zmieniali się często. W pocz. XIV w. Brodziszów należał do rodziny von Glaubitz, od 1373 r. do XVI w. do Haugwitzów, od 1531 r. do rodziny Pfeil. W 1622 r. właścicielem był Krzysztof von Bischofsheim, potem Jerzy Godfryd von Eben, po nim córka – Anna Eleonora małżonka Gotarda F. von Reibnitz.

W 1534 r. ewangelicy przejęli kościół, zwrócony katolikom w 1653 r. i ponownie ewangelikom w 1708 r. Podczas wojny trzydziestoletniej, wieś została dotkliwie zniszczona.

W 1730 r. Brodziszów kupił hrabia Joachim F. von Pfeil z Kluczowej – wraz z Kluczową wieś tworzyła majorat; w 1785 r. jego właścicielem był Karl F. von Pfeil, starosta powiatu niemczańskiego, od 1837 r. – tajny radca sanitarny dr Johann Nepomuk Rust. Jego następca Hans Rust, wymieniany jest w księgach adresowych z lat 1886-1912. Następnie majorat odziedziczył dr praw Hans Rust, wzmiankowany w latach 1921-1937. Majątek w Brodziszowie, składał się z dworów Dolnego (Niederhof) i Górnego (Oberhof).

Grochowiska – Grochouistam (1155), Grochouischa (1210), Grohouisa (1216), Grochwitz (1360). We wsi odkryto pozostałości osady z czasów kultury łużyckiej. Wieś wzmiankowana jest w 1155 r. w bulli papieża Hadriana IV. W pocz. XIII w. należała do dóbr rycerza Jaracha, pierwszego przedstawiciela rodu Pogorzeliów. W latach ok. 1260-1810 stanowiła własność cystersów z Kamieńca Żąbkowickiego. Po sekularyzacji wieś znalazła się w dobrach Hohenzollerów, właściciele zamku w Kamieńcu Żąbkowickim. Pod względem wyznaniowym Grochowiska były katolickie – efekt wielowiekowej zależności od klasztoru cystersów.

Jaworek – Jaworek alio nomie Henrici villa (do 1260), villa Henrici (1260), Heinrichsdorf, Hengersdorf (ok. 1267), Hemrichsdorf (1317). Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1207 r.: dokumentem księcia wrocławskiego Henryka I Brodatego wieś przekazana została klasztorowi cysterek w Trzebnicy – do 1810 r. W 1335 r. wzmiankowana jest kaplica. W 1721 r. wzmiankowany jest właściciel wolnego sołectwa Zygmunt Kuschel, fundator nowej kaplicy pw. św. Michała Archanioła. W 1785 r. Jaworek zamieszkiwało 225 ludzi, działała kuźnia i owczarnia. W 1795 r. założono szkołę, którą w 1848 r. przeniesiono do nowego budynku. W 1922 r. wybudowano na obrzeżach Jaworka dużą i nowoczesną strzelnicę, należącą do Śląskiej Szkoły Policji w Żąbkowicach.

Kluczowa – Cluchoua (1260), Cluzova (1316), Cluczow (1416), Kleutsch (1583). Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1260 r. z dokumentu biskupa Tomasza, zatwierdzającego posiadłości klasztoru w Kamieńcu Żąbkowickim. Kluczowa należała kolejno do kilku znanych śląskich rodów rycerskich, m.in. do Haugwitzów (XIV), Pogorzeliów (XV-XVI), do Pfeilów (2 poł. XVI-XVIII).

Przed 1600 r. wzniesiono we wsi dwór obronny, który spłonął w 1613 r. podczas wojny trzydziestoletniej, w 1634 r. została spalona cała wieś. Po wojnie został odbudowany. W 1819 r. Friedrich Ludwig von Pfeil sprzedał Kluczową Karolinie von Strachwitz, w 1837 r. majątek kupił lekarz z Berlina prof. Jan Nepomucen Rust, który zlecił przebudowę rezydencji. Jego spadkobiercy posiadali te dobra do II wojny światowej.

Koziniec – Levinstein (1244), Lewenstein civitas (1282), Lebinsteyn (1266), Lewinstein (1305). Koziniec, leżący na szlaku handlowym z Nysy do Legnicy, założony został jako miasto ok. 1241 r. i prawdopodobnie zasiedlony przez osadników frankońskich. Prawa miejskie stracił po założeniu Żąbkowic. W 1358 r. Gertruda, wdowa po Henryku z Żąbkowic, jako wiano nadała folwark w Koziniec klasztorowi św. Wincentego we Wrocławiu.

W następnych wiekach wieś była podzielona na dwie części. Jedną z nich należała do kolegiaty Św. Krzyża we Wrocławiu, drugą była połączona z majątkiem Stoszowice. Pod koniec XIV w. właścicielem tej części był Stefan Poduschka von Martinitz, w latach 1388-1390 starosta hrabstwa kłodzkiego, następnie starosta Żąbkowic Śląskich. Kolejnym znanym właścicielem majątku był Mikołaj III von Burghaus (+1640), syn Mikołaja II – starosty księstwa ziębskiego i członek rady cesarskiej. W okresie 1652-1764 Koziniec

należał do rodziny Schweerts von Reist, od 1765 r. majątek przechodził w ręce wielu właścicieli, m.in. był własnością rodziny von Dresky z linii świdnickiej. W 1845 r. należał do niejakiego Geiera; znajdował się tu pałac i folwark. W 1856-1858 właścicielem był Ferdinand von Schmiedeberg. W 1861r. posiadłość należała do Zwingera, byłego radnego wrocławskiego, w latach 1884-1921 do rodziny Mahlisch, a od 1921 r. do czasów II wojny światowej – do Albrechta Schütze i jego żony.

Olbrachcice Wielkie – Rosotnica (1207), Alberti villa (1267), Olbersdorf (XV), Groß Olbersdorf (1934). Wieś książęca założona na pocz. XIII w., jako słowiańskie osiedle o nazwie Rosotnica, powtórnie lokowana na prawie niemieckim w 1292 r. W 1322 r. została zjednoczona z Ząbkowicami, objęta prawem miejskim i obciążona podatkami. W 1207 r. klasztor cysterek z Trzebnicy otrzymał tu folwark z młynem, który wraz z wolnym sołectwem znajdował się obok obecnego kościoła. We wsi były trzy młyny. Na budowę pierwszego młyna zezwolił w 1346 r. książę ziębicki, kolejne dwa wzniesiono w XIV w.

Olbrachcice nawiedzane były przez powodzie: w 1784, 1796, 1813, 1829, 1861, 1908 i 1945.

Olbrachcice Wielkie były też miejscowością uzdrowiskową, w której istniało źródło wody siarkowej uważanej za leczniczą, odkryte w 1681 r., tryskające w korycie Węży w dolnej części wsi. Źródło zostało zagospodarowane przez magistrat Ząbkowic. Wkrótce zbudowano dom zdrojowy, który w 1752 r. określono mianem podupadłego. Nowy dom zdrojowy, istniejący do dziś, wybudowano około 1815 r.; po rozbudowie w latach 20. XIX w. miał 30 pokoi, pijalnię wód mineralnych, łazienki i piękny park. Obok obiektów zdrojowych znajdował się zajazd z małym ogrodem zoologicznym z okazami zwierząt i ptaków przywiezionych z Austrii przez jego właściciela – Hoffmana. Źródło zanikło na przełomie lat 60. i 70. XIX w.

Majątek w Olbrachcicach odnotowany jest 1894 r. Dobra należały do Ernestine Kepper (Gut nr 114 i 177). Inny majątek (nr 120 i 57) od 1790 r. należał do rodziny Fuhrmann; w 1902 r. jego właścicielem był Emil Fuhrmann, potem Maria, wdowa, w latach 1917-1937 Benno Fuhrmann. Obecny budynek nr 115, określany jako dwór, nie pojawia się na przedwojennych widokówkach z Olbrachcic Wielkich; po II wojnie światowej obiekt pełnił funkcje wielorodzinnego domu mieszkalnego.

Pawłowice – Poulouiz (1260), Paulewicz (1355), Paulwitz (do 1945). Wieś wzmiankowana w 1260 r., stanowiła część wsi Grochowiska. Majątek w Pawłowicach przechodził z rąk do rąk, gdy w 1396 r. Piotr ze Strąkowej sprzedał go opatowi klasztoru cystersów w Kamieńcu Ząbkowickim. Do 1810 r. wieś pozostawała pod zarządem opactwa kamienieckiego. Od 1830 r. Pawłowice należały do dóbr kamienieckich, właścicieli Kamieńca Ząbkowickiego.

Rakowice – Villa Rakowiczi (1305), Raxdorf (1601), Rocksdofr (1785). W okresie wczesnopiastowskim było tu grodzisko. Pierwsze wzmianki o wsi pochodzą z 1305 r. Do 1724 r. dobra przechodziły z rąk do rąk, od 1724 r. wchodziły w skład klucza dóbr w Bobolicach. W I poł. XIX w. majątek Rakowice wraz z Bobolicami stał się własnością rodziny von Strachwitz, panów na Stoszowicach. Po I wojnie światowej grunty zostały sprzedane miejscowym gospodarzom.

Sadlno – de Zadlno (1235), ob. część Ząbkowic Śląskich. Pomiedzy 1216 a 1219 r. książę Henryk I Brodaty uposażył klasztor cysterek w Trzebnicy lasem Sadlno z pozwoleniem na założenie tam wsi na prawie niemieckim. Wieś potwierdzona w 1235 r., jako własność klasztoru. W 1236 r. cysterki otrzymały od biskupa dziesięciny z de Zadlno. W okresie 1242-1247 książę Henryk IV potwierdził mieszkańcom wsi przywileje; wśród immunitetów wymieniono, m.in. zwolnienie od obowiązków wznoszenia grodów i służby wojskowej, od jurysdykcji kasztelańskiej i danin książęcych.

Kościół wzmiankowany jest w 1248 r., przy okazji uposażenia go w dziesięciny ze Stolca. Jakiś etap budowy fary w Sadlnie ukończony został w 1265 r. Odtąd wierni odwiedzający ją na św. Wita oraz w rocznicę poświęcenia kościoła uzyskać mogli 40-dniowy odpust. Potwierdzony w 1266 r. pleban Gaudenty należał do propagatorów rodzącego się w Trzebnicy kultu księżnej Jadwigi.

Pod koniec XIX w. wieś coraz wyraźniej zaczynała pełnić funkcję osiedla podmiejskiego Ząbkowic. W 1858 r. Sadlno ucierpiało w wyniku wielkiego pożaru – zginęły 3 osoby, spalone zostały 62 budynki, zniszczeniom uległo kolejnych kilkadziesiąt. W 1883 r. we wsi zbudowano cukrownię, która po II wojnie

światowej była pierwszym dużym zakładem uruchomionym w pobliżu Ząbkowic. W latach 1945-1954 Sadlno stanowiło siedzibę gminy.

Sieroszków – Villa Sibotonis (1277), Sibotendorf (1356), Seittendorf (1688), Seitendorf (do 1945), po wojnie Sobocinów. Wieś wzmiankowana w 1310 r. w Księdze henrykowskiej. W XIII w. należała do rodziny Haugwitzów, później do Seidlitzów. Długi szereg różnych posiadaczy majątku zamyka w 1688 r. Ernest Henryk von Hermann, który sprzedał wieś Henrykowi III Kahlerowi, opatowi cystersów w Henrykowie. Po likwidacji klasztoru w 1810 r. majątek przejął skarb państwa. Od 1822 r. jego właścicielami została rodzina Dittrichów – do 1939 r.

Siodłowice – Szcapilwicz (1341), Schadliczindorf (XIV), Schodolwitz, Schodelwitz (1422). Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1341 r. Przez wiele lat Siodłowice były traktowane jako przysiółek Bobolic i znajdowały się w rękach tych samych właścicieli. W XV w. znalazły się w rękach rodziny von Domanz. Pod koniec XVIII w. – w rękach baronów von Sauerma, w 2 poł. XIX w. majątek przeszedł w posiadanie rodziny Strachwitz.

Stolec – Stołek (1240), Stolz (1945), Skorolec (po 1945). Pod względem ilości mieszkańców druga co do wielkości wieś księstwa Ziębickiego. Miała opinię wsi niespokojnej – ze względu na powtarzające się często konflikty między poddanymi a władzą świecką i duchowną.

Wzmiankowana w 1240 r., w 1248 r. została powtórnie lokowana na prawie niemieckim. W 2 poł. XIII w. Stolec należał do rodziny Bibersteinów – do 1354 r. Za ich rządów wzniesiono zamek, zniszczony przez husytów. Potem majątek podzielono na trzy części, z których dwie należały do rodziny Swolsky, trzecia do Bernarda von Trehen. W 1526 r. dotarła tu reformacja – wybuchły rozruchy, który książe Karol I Podiebradowicz stłumił, skazując na banicję członków sekty reformatorskiej.

W 1568r. całą miejscowość kupił Siegmund von Burghaus. Za rządów Franza von Burghaus, ok. 1607 r. wzniesiono późnorenesansową rezydencję. W rękach rodziny dobra pozostały do początku XVIII w. Wcześniejsze działania wojny trzydziestoletniej całkowicie zniszczyły wieś. W 1622 r. spalili ją Sasi, w latach 1641-1642 spłądrowali Szwedzi.

W 1729 r. majątek kupił hrabia Heinrich von Churschwandt, przebudował dwór i wznosił nowy barokowy pałac. Wdowa po nim wyszła za hrabiego Ludwiga F. W. von Schlabrendorfa. W 1858 r. posiadłość odziedziczyła Theresia von Harbuval-Chamaré z domu von Schlabrendorf. Kolejnym właścicielem posiadłości był hrabia Johann Felix von Harbuval-Chamaré (zm. 1936). W czasie II wojny światowej w rezydencji urządzono oficerską szkołę SA dla Obergruppe „Schlesien”, a w 1945 r. jedną ze składnic muzealnych Günthera Grundmanna.

Strąkowa – Strankawa (1207), Kunzendorf (1330). Wieś wzmiankowana w 1207 r. Papież Klemens IV w 1267 r. potwierdził, iż część wsi jest własnością zakonu cysterek w Trzebnicy. W 1442 r. opatka trzebnicka odsprzedała Mateuszowi Hartmannowi wolne sołectwo, ustanawiając go dziedzicznym sołtysem; ostatnim, w XIX w. był Franciszek Böhm.

Pozostała część wsi należała do parafii, a później do miasta Ząbkowice, niemniej sytuacja prawna wsi nie była do końca jasna. Spory pomiędzy klasztorem trzebnickim a miastem zakończył edykt cesarski z 1606 r., w którym prawo do wsi przyznano jednoznacznie klasztorowi. Zwierzchność kościoła trwała do 1810 r. Podczas reformacji Strąkowa była jedną z nielicznych wsi katolickich i stanowiła schronienie dla katolickich proboszczów z Ząbkowic.

Sulisławice – Villa Sulislanici/Czulczlandorf (1305), Zülzendorf (1385). Dzieje osadnictwa na terenie wsi sięgają wczesnego neolitu (4500-3500 lat p.n.e.); znaleziono kamienne narzędzia, ceramikę kultury ceramiki wstęgowej rytej ponadto cmentarzysko kultury łużyckiej. We wczesnym średniowieczu znajdowały się tu dwie osady, których pozostałościami są ślady dwóch grodzisk: na wzgórzu na płn.-zach. od wsi, drugie – w dolnej części wsi.

Dzisiejsza wieś założona prawdopodobnie w 2 poł. XIII w., po raz pierwszy wzmiankowana jest w Księdze uposażeń biskupstwa wrocławskiego z ok. 1305 r. Podwójna nazwa użyta w dokumencie może wskazywać powtórny lokację dawnej słowiańskiej wsi na prawie niemieckim.

Miejscowość należała pierwotnie do rycerza Sulisława, który w miejscu dzisiejszego majątku posiadał zamek rycerski i zginął w bitwie pod Legnicą. Do XVI w. była własnością rycerską kilku rodzin śląskich: von Reibnitz, von Panewicz, von Bleichen. Od 1534 r. kościół przejęli ewangelicy. Od XV w. do 1675 r. wieś należała do księstwa legnicko-brzeskiego. Po wojnie trzydziestoletniej, która spustoszyła wieś, jej właścicielami zostały znane w okolicy rodziny szlachty śląskiej: von Prittwitz, von Nimptsch i von Netz. W okresie 1765-1936 była w rękach rodziny Sauerma. Jan Maksymilian von Sauerma w 1791r. utworzył dwa majoraty: Wyszonowice i Sulisławice z przysiółkiem Szklary – Huta.

W 1783 r. r. we wsi wymieniany jest kościół ewangelicki, folwark, plebania i szkoła, młyn wodny i wiatrak, 41 domów i 296 mieszkańców. W 1845 r. wieś liczyła 74 domy i 455 mieszkańców w tym 17 katolików, parafię i szkołę ewangelicką. Od 1818 r. znajdowała się w powiecie niemczańskim, w 1932 r. została włączona do powiatu ząbkowickiego. Od pocz. XX w. część mieszkańców wsi była zatrudniona w Śląskich Zakładach Niklowych w Szklarach, po wojnie w Zakładach Górniczo-Hutniczych Szklary.

Szklary – Gleserdorf (1305), Szklenarzowice (po 1945). Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1280 r. Kolejne pojawiają się dopiero w 1619 i 1726 r. W latach 1745-1748 majątek należał do barona Vogtena. Wg zapisków z 1785 r. Szklary i Bobolice miały tego samego właściciela.

W pocz. XX w., w związku z odkryciem złóż rudy niklu, rozpoczęto eksploatację, później zbudowano hutę. W 1889 r. rozpoczęła się eksploatacja na polu górniczym „Marta” na Szklanej Górze. Następne pola to „Adolf”, „Alwina”, „Michał”, „Benno”. W 1894 r. powołano spółkę akcyjną pod nazwą: „Śląskie Zakłady Niklowe” pierwotnie z siedzibą w Ząbkowicach, a od 1917 r. z siedzibą w Szklarach.

W 1908r. Szklary uzyskały połączenie kolejowe z Ząbkowicami i Henrykowem. W okresie I wojny światowej zakład w Szklarach przeszedł pod nadzór państwowy, wkrótce został włączony do koncernu „Fryderyk Krupp”. W latach 1944-1945 na jego terenie istniał niemiecki obóz jeńców radzieckich, których zatrudniano w hucie. Po wojnie zakład przejęła polska załoga. Huta funkcjonowała do 1982 r. W latach 1982-1993 zakład produkował nawozy wapniowo-magnezowe.

Tarnów – Teraow (1202), Taraau (XV). Wieś odnotowana w 1202 r., jako własność klasztoru cysterek w Trzebnicy. Na początku XV w. dzieliła się na 3 majątki. Tzw. Górny Folwark należał do klasztoru henrykowskiego, drugi – należał do parafii w Ząbkowicach, trzecia część (tzw. dominium) należała od XIV w. do rodziny rycerskiej polskiego pochodzenia de Budów-Wytka. Do 1654 r., kiedy dobra stały się własnością książąt Auersperg, przechodziły co kilkanaście lat z rąk do rąk różnych rodzin śląskich. Od 1791 r. stały się własnością hrabiów Schlabrendorf, właściciela mniejszego wolnego państwa stanowego Ziębice. W wyniku wielokrotnych podziałów majątku między potomków, ostatecznie latach 70. XIX w., majątek Tarnów znalazł się wśród dóbr hrabiny Anna Maria, żony Franza Deym von Střítež (zm. 1903). W 1919 r. wieś odziedziczył doktor praw Franciszek hrabia Deym von Střítež. W 1936 r. majątek należał już do Śląskiego Towarzystwa Ziemskiego.

Przed II wojną światową we wsi toczyło się bogate życie kulturalne i gospodarcze. Tarnów odwiedzany był również często przez turystów. Znana była restauracja „Ogród Różany”, po której budynek zachował się do dnia dzisiejszego – obok kościoła, dzisiaj świetlica wiejska z zabytkowym ogrodem po drugiej stronie ulicy.

Zwrocław – Dobrogozesdorph (1175), Dobrogoztovo (1177), Wzurocona (1202), Villa Weswrocena (1295), Proczeno (1305), Protzan (do 1945), Procany (1945), Zwrocław (1947). Miejscowość założona na pocz. XII w. przez Dobrogosta, wzmiankowana w 1175 r. w dokumencie fundacyjnym klasztoru cystersów w Lubiążu – została przekazana w uposażenie klasztoru przez księcia Bolesława Wysokiego. Drugą część posiadał Dzierżykraj Stoigniew spod Jawora, którego syn przekazał swoją część klasztorom w Trzebnicy i Lubiążu. W 1235 r. klasztor w Lubiążu przekazał swoją część wsi biskupowi wrocławskiemu. W 1245 r. papież Innocenty IV potwierdził posiadanie wsi przez biskupstwo – do 1810 r. była własnością kapituły. Po sekularyzacji majątek przejęło państwo pruskie.

W 1785 r. we wsi znajdował się kościół, probostwo, szkoła, młyn wodny, wiatrak, 19 gospodarstw kmiecych, 28 zagrodniczych i 30 chałupniczych. Osada liczyła 541 mieszkańców.

Majątek kościelny w Zwrocławu pozostał własnością państwową do 1845 r. i podlegał urzędowi w Ząbkowicach Śląskich. W 1830 r. znajdowały się tu dwa folwarki i 112 domów, zamieszkałych przez 683 osoby, w tym 19 ewangelików. Kościół należał do katolików, działała katolicka szkoła. W 1845 r. wieś liczyła 123 domy i 812 mieszkańców, w tym 5 ewangelików. Na folwarkach hodowano w tym czasie, m.in. 730 sztuk owiec merynosów. W 2 poł. XIX w. majątek, wchodzący w skład dóbr królewskich, został rozparcelowany. Wymieniana jest posiadłość dziedzicznych sołtysów, która w 1894 r. należała do porucznika Eduarda Weidlicha. Na folwarku funkcjonowała gorzelnia. Gospodarstwo specjalizowało się w hodowli bydła. Przed 1902 r. posiadłość odziedziczył Alfred Weidlich, po raz ostatni wzmiankowany w 1909 r. Przed 1912 r. majątek dziedzicznego sołectwa przeszedł na własność Bernharda Krischa. W latach 30. XX w. Został rozparcelowany.

5.3. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy stanowi rezultat wielowiekowej interakcji człowieka ze środowiskiem przyrodniczym, w której działalność ludzka odcisnęła trwałe piętno na strukturze przestrzeni. Składają się na niego zarówno materialne elementy dziedzictwa kulturowego, takie jak zabytki architektury, układy urbanistyczne i ruralistyczne, obiekty sakralne, rezydencjonalne czy przemysłowe, jak i dziedzictwo niematerialne, obejmujące tradycje, zwyczaje, wierzenia oraz sposoby użytkowania przestrzeni. Wspólnie tworzą one unikalną całość o wysokiej wartości historycznej, estetycznej, etnologicznej i antropologicznej.

Krajobraz kulturowy pełni istotną rolę w procesie kształtowania tożsamości lokalnej społeczności, stanowiąc punkt odniesienia dla pamięci zbiorowej oraz ciągłości kulturowej regionu. Jest on również podstawą budowania i rozwijania własnej kultury, a także ważnym czynnikiem determinującym kierunki przyszłego rozwoju przestrzennego, społecznego i gospodarczego. Zachowanie i ochrona dziedzictwa materialnego wpisanego w krajobraz kulturowy umożliwia nie tylko ochronę wartości przeszłości, lecz także ich twórcze wykorzystanie we współczesnych procesach rozwojowych.

Krajobraz kulturowy Gminy Ząbkowice Śląskie ukształtował się w wyniku złożonych uwarunkowań historycznych, przyrodniczych i społecznych, które przez wieki wpływały na aktywność człowieka na tym obszarze. Istotną rolę odegrały burzliwe dzieje pogranicza śląsko-czesko-niemieckiego, sprzyjające przenikaniu się różnych tradycji kulturowych i form osadnictwa. Ważnym czynnikiem była również lokalizacja gminy przy znaczących szlakach handlowych, co sprzyjało rozwojowi miast, rzemiosła oraz wymiany kulturowej.

Dobre warunki glebowe i przyrodnicze przyczyniły się do rozwoju rolnictwa, które na trwałe wpisało się w strukturę krajobrazu, kształtując układy pól, wsi oraz zabudowy zagrodowej. Ponadregionalne znaczenie obszaru w czasach historycznych znalazło odzwierciedlenie w bogactwie zachowanych obiektów materialnego dziedzictwa kulturowego, stanowiących dziś cenne świadectwo przeszłości i ważny element krajobrazu kulturowego gminy.

5.3.1. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo materialne

Dziedzictwo materialne Gminy Ząbkowice Śląskie obejmuje liczne obiekty i zespoły zabytkowe, w tym historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne, zabytki architektury sakralnej, rezydencjonalnej oraz obronnej, będące świadectwem wielowiekowych procesów osadniczych i kulturowych. Zachowane elementy zabudowy oraz zagospodarowania przestrzeni odzwierciedlają zróżnicowane wpływy historyczne regionu oraz jego dawne znaczenie ponadlokalne. Stanowią one istotny komponent krajobrazu kulturowego gminy i cenne źródło wiedzy o jej przeszłości.

5.3.2. Rozwój urbanistyczny miasta Ząbkowice Śląskie²

Ząbkowice założone zostały na tzw. surowym korzeniu, obok wsi Sadlno, kilkaset metrów od kościoła położonego na pñ.-zach. krańcu wsi. Osada rozmieszczona została na wzniesieniu (ok. 283 m n.p.m.) łagodnie opadającym terenie od strony wsch., stromo wznoszącym się od zach. Od zach. również osłonięta była przez rzekę Budzówkę, od wsch. potokiem Eberleinnach (ob. bezimienny).

Regularny układ przestrzenny miasta lokacyjnego podporządkowano południkowemu ułożeniu głównej drogi handlowej z Wrocławia do Kłodzka. Szlak z Wrocławia rozdzielał się przy Bramie Wrocławskiej na dwie równoległe ulice, biegł wzdłuż wsch. i zach. pierzei Rynku, by znów zmienić się w dwie ulice zbiegające się przy Bramie Kłodzkiej. Na wysokości środka Rynku pod kątem prostym do szlaku wybiegały dwie ulice, prowadzące do Bramy Ziębickiej (wsch.) i Świdnickiej (zach.). Dodatkowe cztery główne, ślepe ulice wybiegały pod kątem prostym w stosunku do głównej arterii komunikacyjnej z narożników Rynku w kierunkach wsch. i zach. Blok śródrzynkowy rozdzielała uliczka nieznacznie odchylająca się od osi poprzecznej wsch.-zach. Jurydyka zamkowa, mieszcząca pierwotnie m.in. wójtostwo, a w okresie nowożytnym siedziby szlachty, istniała na zewnątrz miasta. Odrębność zamku podkreślało położenie na skraju wysuniętego na pñd.-wsch. cypla oraz własny pierścień fortyfikacji.

Zabudowa miała charakter bloków rozmieszczonych po obu stronach ulic i zajęła obszar krzyża o dłuższym ramieniu pñd. W pñd.-zach. ćwierci usytuowano kościół parafialny, w narożniku pñn.-wsch. – kościół i konwent dominikański. Teren wokół kościoła, oddzielony od Rynku blokiem zabudowy, stanowił osobny zespół mieszczący cmentarz, zabudowę przykościelną i szkołę.

Granice pierwotnego założenia, prowadzoną na zach. od ob. ulic Proletariackich i B. Prusa stanowiła ulica, funkcjonująca jeszcze w okresie międzywojennym – o nazwie Neustrasse, świadcząca o późniejszym wytyczeniu ulic we wsch. części miasta. Podobnie wygląda sytuacja zach. krawędzi miasta, wyznaczonej biegiem ulicy „Auf der Freiheit” (ob. ul. Krzywa), wciągniętej w obręb miasta może dopiero po rozszerzeniu kościoła paraf. w stronę zach. (XV). Powiązanie obszaru przy zamku z miastem nastąpiło ok. 1335 r. – połączono warownię z nowym pierścieniem murów miejskich.

Wielkość założenia lokacyjnego określiły uwarunkowania terenowe: terasa ziemna i okalające wody. Ewentualne pierwotne obwarowania ziemne mogły być usytuowane w miejscu późniejszych murów miejskich, a ich bramy – w miejscu późniejszych bram, zgodnie z przebiegiem dróg. Uzupełnieniem czterech bram były furty zlokalizowane przy obłych basztach na zakończeniu ob. ulic Reymonta i Konopnickiej.

Po wojnach husyckich miasto otoczono wałami, a w murach miejskich powstały 4 bramy: na pñn. Wrocławską, na wsch. Ziębicka, na pñd. Kłodzka, na zach. Lochowa zwana Świdnicką. Poza murami miejskimi zaczęły powstawać osiedla przedmiejskie. Obszar poza zabudową miejską i przedmiejską zajmowały pola uprawne i ogrody wraz z pastwiskami.

Początek renesansu nie zmienił układu urbanistycznego miasta, ale dokonał istotnych zmian w szacie architektonicznej, zapoczątkowanych renesansową przebudową zamku, rozpoczętą w 1522 r. Najciekawszym rejonem nowożytnego rozwoju miasta była jurydyka książęca, zwana następnie Freiheit (Swoboda), w XIV w.

² Eysymontt R., Goliński M. i R., Siehankiewicz M., Ząbkowice Śląskie; Atlas historyczny miast polskich, T. IV, z. 17, red. R. Czaja, M. Młynarska-Kaletynowa, UMK Toruń 2016

mieszcząca wójtostwo. W 1534 r. były to jeszcze „dzikie tereny”, choć już pojawiały się tam wolne domy szlacheckie. Do jurydyki zaliczał się też leżący w obrębie murów dziedzińca kościelnego Kaplanhaus z 1579 r. W XVIII w. ulokował się tu ogród botaniczny aptekarza Armanda Krausego z okazami 400 gatunków roślin.

W XVI w. przebudowywano blok śródmiejowy, przy drogach wylotowych z miasta powstały przedmieścia, w przypadku północnego, zachodniego i południowego po części osłonięte wodami fosy przedmiejskiej, potoku Jądkowa i młynówki. Przedmieście Wrocławskie uległo spaleni w 1642 r., przedmieścia Kłodzkie i Świdnickie – w 1646 r.

Okres baroku nie odcisnął zasadniczego piętna na układzie urbanistycznym miasta. Jedyne barokowe założenie urbanistyczne to plac przed przebudowanym klasztorem dominikanów z górującą nad nim fasadą kościoła: zaopatrzony w schody, pomnik św. Jana Nepomucena i sześć figur świętych i błogosławionych zakonu (przeniesione w 1815 r. na plac obok szkoły przy kościele w Sadlnie). Plac dominikański oddzielony był od strony ulicy barokowym ogrodzeniem z kutą kratą.

Zasadniczym asumptem do przekształcania przedmieść w dzielnice miasta stała się likwidacja zewnętrznych linii fortyfikacji, bram i fos. Dziś zachowany jest tylko odcinek murów z bastionami przy ul. Sienkiewicza; zwarta zabudowa wzdłuż ulicy rozwijała się od XVIII w. Fosi zasypywano od 1816 r., później systematycznie przekształcając tereny w miejskie promenady. Promenada Młyńska po wsch. stronie miasta powstała w 1862 r.

Szybkie zwiększenie się liczby mieszkańców miasta spowodowało intensyfikację zabudowy w obrębie dawnych murów. W latach 40. i 50. XIX w. przy ob. ul. Proletariackich powstały murowane domy dla rzemieślników. Powstawała zabudowa po wsch. stronie drogi wylotowej do Wrocławia (ob. ul. 1 Maja), w rejonie między kaplicą cmentarną a Bramą Wrocławską.

W 1858 r. miał miejsce wielki pożar miasta. Spłonęły wówczas m.in. prawie wszystkie budynki rynkowe poza pierzeją płn. Podjęta odbudowa przekształciła prawie całą zabudowę Żabkowic. Najwięcej budowli sprzed pożaru zachowało się w pierzei, płn., ale zostały rozebrane do 1970 r.

Przed 1863 r. ukształtowano najważniejsze elementy przestrzenne płn. dzielnicy miasta w rejonie ob. ul. 1 Maja, Legnickiej i al. Niepodległości – powstały pierwsze budynki po wsch. stronie Al. Niepodległości, prowadzącej do świeżo uruchomionej stacji kolejowej. Dzielnica stała się miejscem lokowania obiektów przemysłowych.

Jednym z ciekawszych XIX-wiecznych fragmentów żabkowickiego założenia urbanistycznego jest ulica obwodowa wokół płn. odcinka fortyfikacji z reprezentacyjną willową zabudową przy odcinku wsch. (ob. ul. H. Sienkiewicza) i monumentalną zabudową czynszową przy odcinku zach. (ob. ul. Batalionów Chłopskich), z narożnikiem zaakcentowanym budynkiem poczty (1887). Po drugiej stronie placu utworzonego przed dawną Bramą Wrocławską stanął budynek z czerwonej glazurowanej cegły, a środek placu zajął w latach 20. XX w., pomnik ofiar I wojny światowej, stanowiąc akcent założenia promenadowego przy wjeździe do starego miasta.

Przed I wojną światową nadal rozwijała się dzielnica w pobliżu dworca kolejowego. Obie główne ulice: Legnicka i al. Niepodległości, ukształtowano z rozmachem typowym dla „nowoczesnych” założeń: obsadzenie drzewami i większa skalą budowli. Od pocz. XX w. zaczęła też powstawać dzielnica willowa w rejonie obecnej ul. Żiębickiej. Dzięki ozdobnie ukształtowanej skarpie, na której ustawiono budynek Chrobrego 1, z fontanną z trytonem i herbem miasta, powstał w tym miejscu niezwykle znaczący akcent urbanistyczny. W sposób planowy zakomponowana została też sama ul. Bolesława Chrobrego, poprowadzona na skarpie ponad potokiem Zatoka. Jej wartość architektoniczna wzbogacona była obrzeżami aleją i chodnikami z czarnej kostki bazaltowej. W latach 1902-1905 powstał przy niej szpital pw. św. Antoniego.

W okresie wojny na peryferiach, przy obecnej ul. Powstańców Warszawy 8, powstał najbardziej monumentalny obiekt architektoniczny miasta – gmach szkoły podoficerskiej z placem defiladowym obsadzonym szpalerem drzew.

Osobną jednostką funkcjonalno-przestrzenną pozostawało Sadlno. Wieś, rozplanowana wzdłuż drogi prowadzącej skarpą terenu ponad potokiem Zatoka, miała w swoim centrum, niezabudowane nawis. Obecna

zabudowa typowej ulicówki, z usytuowanymi po obu stronach gospodarstwami rolnymi na planie czworokąta, powstawała głównie w latach 60. i 70. XIX w.

W okresie międzywojennym charakterystycznym elementem miasta było powstanie zabudowy typu osiedlowego. W 1929 r. Zarząd Krajowy Budownictwa sporządził plan dzielący cały jego obszar na strefy budowlane. Prawo budowlane precyzyjnie określało warunki urbanistyczno-architektoniczne, zależne m.in. od specyfiki lokalnej. Rozróżniono strefy zabudowy pod względem funkcjonalnym, kształtu i gęstości. Plan wyznaczył strefy mieszkalne i mieszkalno-gospodarcze w bezpośredniej otulinie historycznego centrum, szczególnie w rejonie ob. ulic Sienkiewicza i Batalionów Chłopskich, oraz na zach. od ul. Krzywej i na zach. od Wrocławskiej i 1 Maja.

Zabudowa czysto mieszkalna lokowana była na zach. od ob. obwodnicy przecinającej miasto, granicząc bezpośrednio z obszarem zielonym w dolinie potoku Jądkowa. Powstawała również w pld.-zach. części starego miasta w rejonie ul. Krzywej, a także w rejonie przecięcia ul. Ziębickiej i linii kolejowej, w pñ. rejonie miasta – w obszarze ulic Waryńskiego, Mickiewicza i Wrocławskiej oraz między linią kolejową a ul. W. Orkana, a także w rejonie ob. ulic Powstańców Warszawy i Kusocińskiego. Strefę produkcyjną i rzemieślniczą sytuowano głównie na pñ.-wsch. od ul. Legnickiej. W rejonie obecnej al. Niepodległości, ulic 1 Maja i Wrocławskiej oraz na Przedmieściu Srebrnogórskim (ul. Bohaterów Getta) i Przedmieściu Kłodzkim nad Budzówką wyznaczono strefę pośrednią, łączącą cechy strefy mieszkalnej i produkcyjnej. Na te strefy nałożono obszary zielone i określono typ zabudowy. Zasadniczo nie mogła ona przekraczać wysokości trzech kondygnacji, określono też uwarunkowania dotyczące odległości budynków od siebie.

Skutki inwestycji w zach. części dawnych przedmieść widoczne są planach miasta z 1933 r., w postaci kościoła i klasztoru pallotyńców oraz szkoły przy ob. ul. Piastowskiej, także części domów osiedlowych przy ul. Daszyńskiego na zach. od skrzyżowania z ul. Kasztanową. Widać też rozwój budowlany terenów na zach. od doliny potoku Jądkowa: szeregowe osiedle w układzie krzyżowym z domami przy ob. ul. Pogodnej, symetrycznie usytuowanymi po obu stronach skrzyżowania.

We wsch. rejonie miasta powstało osiedle przy wieży wodnej (ob. ul. S. Staszica). Niedaleko, przy szkole policyjnej istniało osiedle domów jednorodzinnych z 1923 r. Około 1935 r. powstała zabudowa przy ob. ul. Kusocińskiego oraz między cegielnią a gazownią przy ulicach Orkana, Matejki i Zacisze w dzielnicy pñ.-wsch. Najpóźniejszym przedwojennym zespołem są budynki szeregowe w rejonie ul. Robotniczej w zach. części miasta, pochodzące z 1938 r.

Północ miasta pozostała obszarem przemysłowym związanym ze stacją kolejową oraz miejscem lokalizowania budynków administracyjnych i szkolnych. Pñ.-wsch. krawędź centrum miasta wypełniał park miejski zlokalizowany w obniżeniu dawnej fosy. Wraz z pobliskim cmentarzem i plantami przy murach, tworzy dobrze funkcjonujący system ekologiczny.

Projekt rozwoju miasta z 1942 r. zakładał zabudowę ul. Piastowskiej, nowe ulice na pñ. od ul. Bohaterów Getta i zabudowę wielorodzinną na pld. od niej, z prostokątnym placem zielonym na miejscu szkoły podstawowej. Podobny plac projektowano przy ul. Strzeleckiej. Planowano też, poprowadzone po łuku, łączniki między ulicami Daszyńskiego a Bohaterów Getta z zabudową bliźniaczą i ogrodowymi przybudówkami. Infrastruktura społeczna projektu z 1942 r. to stadion sportowy z basenem – między zamkiem a pld. krańcem ul. Piastowskiej, w obniżeniu ujścia potoku Jądkowa do Budzówki. Zmiany dotyczyły także najbliższej otuliny starego miasta; przy ul. Sienkiewicza projektowano potężny trzyskrzydłowy gmach publiczny.

Nie przewidywano poważniejszych zmian w układzie komunikacyjnym. W obniżeniu terenu na wsch. od centrum miasta projektowano obwodnicę z dwoma rondami. Nie ingerowano w strefę zabytkową, w osiedlach zachowywano skalę zabudowy jedno- lub dwukondygnacyjnej nakrytej dwuspadowymi dachami. Rygorom projektowym poddano układ alei cmentarza, kontynuujący jakby siatkę urbanistyczną średniowiecznego centrum miasta. W zabytkowym centrum wyznaczono „strefę mieszkalną”, rozciągającą się także na wcześniej zagospodarowany pñ. obszar miasta i Sadlno, część zaś zach. Ząbkowic to „tereny osiedlowe”. Między nią a starym miastem wyznaczono tereny zielone, rozciągające się także na obszary nad Budzówką na pld. od centrum. Stanowić miały uzupełnienie założeń zielonych i sportowych powstałych

na przełomie lat 20. i 30. XX w. w dzielnicy pñ.-wsch., wzdłuż potoku Zatoka, przy ul. S. Żeromskiego i Powstańców Warszawy, z lasiem miejskim i kąpieliskiem.

Po II wojnie światowej miasto nie było zniszczone działaniami wojennymi. Do lat 70. XX w. planowanie urbanistyczne podlegało socjalistycznym regułom polityczno-gospodarczym, ale było oparte na niemieckich danych kartograficznych. Projekty opierały się na istniejącej strukturze. Na wsch. obrzeżu miasta zaprojektowano komunikację tranzytową. Pierwszy powojenny budynek wielorodzinny powstał przy ul. Głowackiego 3 dopiero w 1961 r. W 1972 r. opracowano Miejsowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego uwzględniający rozwój budownictwa wielopłytowego. Jednak już w 1967 r., rozpoczęto realizację Osiedla XX-lecia PRL, zakończonego w 1975 r., z 17 budynkami dla 2200 mieszkańców. Następnie wzniesiono Osiedle Słoneczne, przeznaczone dla 10 000 mieszkańców, zrealizowane częściowo.

5.3.3. Historyczne układy przestrzenne

Historyczny układ urbanistyczny miasta i ruralistyczny układ wsi definiowane są, jako przestrzenne założenie miejskie i wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg. Układy te stanowią element składowy krajobrazu kulturowego, czyli przestrzeni historycznie ukształtowanej w wyniku działalności człowieka, zawierającej wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

• **Układ urbanistyczny „Starego miasta” Ząbkowic Śląskich**, układ wpisany jest do rejestru zabytków, obszar obejmujący zamek z dziedzińcem oraz przyległym otoczeniem także chronione wpisem do rejestru zabytków.

Podstawową cechą lokacyjnego układu urbanistycznego Ząbkowic Śląskich jest jego geometryczny plan, regularność rzutu zbliżonego do prostokątnego. Układ planistyczny i częściowo parcelacyjny kształtował się do 2 poł. XV w. i nie uległ zmianie do początku XIX w. Mimo rozwoju miasta i przekształceń pozostaje dobrze czytelny.

Ośrodek staromiejski w obrysie średniowiecznych murów obronnych wraz z zamkiem wyznaczony przez obecne ulice B. Prusa, Proletariaczyków – od zach. i ulice Batalionów Chłopskich i Krzywa – od pñ.-wsch. oraz teren zamku wraz z otoczeniem, także kościół pw. Św. Jadwigi w Ząbkowicach Śląskich wraz z cmentarzem przykościelnym w obrysie muru okalającego kościół i cmentarz, pozostaje chroniony wpisem do rejestru zabytków oraz strefą „A” ochrony konserwatorskiej.

Strefa „B” ochrony konserwatorskiej obejmujące układy przestrzenne znajdujące się poza ośrodkiem historycznym, tj. tereny osiedli z 1 ćw. i częściowo z lat 30. XX w., powstałych na podstawie dróg wylotowych do Wrocławia, Ziębic, Srebrnej Góry i Kłodzka, także zabudowę dawnej wsi Sadlno, obecnie stanowiącej część miasta Ząbkowice Śląskie.

Strefa „W” ochrony archeologicznej obejmuje tereny o rozpoznanej zawartości reliktyw archeologicznych: teren zamku w obrębie zajmowanego obszaru na pñ. i wsch. do ogrodzenia, na pñd. i zach. do skarpy oraz teren z kościołem pw. Św. w Ząbkowicach Śląskich.

Strefa „OW” obserwacji archeologicznej obejmuje obszary o domniemanej zawartości reliktyw archeologicznych. Strefą objęto wieś Sadlno (w granicach strefy B) oraz tereny położone na południe od wsi Sadlno.

• Układy ruralistyczne wsi Gminy Ząbkowice Śląskie³

Rozwój gospodarczy i przestrzenny osad wiejskich gminy uzależniony był od zamożności ich właścicieli i stabilizacji majątkowej. Wsie, które przez długi czas pozostawały w rękach jednej rodziny lub należały do dóbr kościelnych (Jaworek, Sieroszów, Pawłowice, Strąkowa, Zwrócona, Braszowice, Grochowiska, Bobolice, Siodłowice, Szklary) rozwijały się lepiej niż te, które w krótkim okresie należały do kilku właścicieli.

Większość wsi na terenie gminy posiada metrykę średniowieczną, a ich położenie doskonale wpisuje się w krajobraz. Dominującym w gminie układem struktury osadniczej jest typ wsi o zabudowie łańcuchowej – o wydłużonej linii, charakterystyczny dla terenów podgórskich; głównej drodze wiejskiej często towarzyszy droga lub kilka dróg do niej równoległych (Tarnów, Braszowice, Stolec, Strąkowa, Olbrachcie, Zwrócona). Inny pierwotny układ odnotowano we wsiach Jaworek czy Sadlno – owalnice. Na przestrzeni wieków pierwotne układy rozbudowywały się zwykle w układy wielodrożne.

Wszystkie wsie wyróżniają się zabudową mieszaną ze sporą ilością zabudowy zagrodowej typu frankońskiego: czworobok budynków wokół prostokątnego dziedzińca: dom mieszkalny i zabudowania gospodarcze: stajnia, chlewnia, stodoła i inne. W najbliższym sąsiedztwie zagród przeważnie znajdują się użytki rolne, traktowane i użytkowane jako przydomowe poletka; często pozostawiane odłogiem lub zamienione w ogrody rekreacyjne. Zabudowa typu frankońskiego liczniej zachowała się w Jaworku, Grochowiskach, Olbrachcicach, Tarnowie i Zwróconej. Są też zabudowania o charakterze podmiejskim: budynek mieszkalny z ogrodem przydomowym. Dominuje zabudowa przedwojenna, nieznacznie tylko zmieniona, charakteryzująca się jednolitym spadkiem i układem połąci dachowych, pokryciem dachu z dachówki ceramicznej; znaczna jej część uległa dekapitalizacji. Niemal każda wieś posiada dominantę wysokościową w postaci kościoła, czasem pałacu, któremu towarzyszy folwark i park (Bobolice, Brodziszów, Kluczowa, Koziniec, Sieroszów, Stolec, Tarnów, Zwrócona).

Żaden z układów ruralistycznych nie jest chroniony wpisem do rejestru. Chronione są ich elementy: zespoły pałacowe, zespoły kościelne, cmentarze.

Lepiej zachowane pod kątem zabudowy są wsie:

- **Jaworek:** pierwotna owalnica na osi wsch.-zach., rozbudowana w wielodrożnicę. Ślady nawisia czytelne są w zach. części wsi. Licznie zachowane murowane zagrody typu frankońskiego z przełomu XVIII i XIX w. rozmieszczone są wzdłuż pierwotnej drogi prostopadłej do ob. drogi głównej przecinającej wieś z półn. na połd. Pozostałą zabudowę stanowią współczesne budynki, nienawiązujące do charakteru wsi, wprowadzające dysonans architektoniczny.
- **Olbrachcie Wielkie:** wieś wielodrożna położona w dolinie rzek Węża i Jatkowa. Zabudowa ma w większości charakter zagrodowy, z budynkami gospodarczymi wykorzystywanymi do prowadzenia działalności rolniczej i pozarolniczej.
- **Stolec:** panorama dużej łańcuchówki, prezentuje się, jako długa linia zabudowy z dominantami wież dwóch kościołów w górnej części Stolica. Zabudowa rozwija się wzdłuż dwóch równoległych ulic prowadzących po obu stronach potoku. Przeważają budynki z przełomu XIX i XX w. oraz nowsze, bez zabudowań inwentarskich, rozplanowane luźno. W górnej części wsi, na wzgórzu znajduje się cenny architektonicznie zespół budowli: zespół pałacowy z parkiem i dwoma kościołami.
- **Tarnów:** wieś łańcuchowa - zwarty zespół zabudowy zatopionej w zieleni z dobrze wyeksponowanym w panoramie kościołem. Liczne wielkie gospodarstwa typu frankońskiego dwa zespoły folwarczne. Do wsi należy też dawny folwark „Budzyń” położony 3 km na zach., nad rzeką, która przyjęła nazwę od tego folwarku – Budzówka.

³ Kurpiewski A., Czeńska M., Opracowanie ekofizjograficzne dla gminy Ząbkowice Śląskie, 2008

- **Zwrócona:** zabudowania wsi rozciągają się wzdłuż dwóch równoległych dróg prowadzących po obu stronach potoku Trzemeszna, dopływu Jadkowej, z wyraźną dominantą majestatycznej bryły kościoła z 64-metrową wieżą zakończoną charakterystycznym, dwuprześwitowym hełmem. Przed kościołem znajduje się skwer z ławeczkami, w pobliżu – cmentarz parafialny. Zachowana większość monumentalnej zabudowy gospodarczej.

5.3.4. Zespoły obronne – zamek i mury obronne, forty

Zamek w Ząbkowicach Śląskich – wpisany do rejestru zabytków. Budowa rozpoczęła się w końcu XIII lub w pocz. XIV w. Zamek wzmiankowany w 1321 r. włączono w obręb obwarowań miejskich ok. 1335 r. Pierwotny zamek posiadał nieregularny owalny obrys o wymiarach ok. 55 x 45 m oraz dostawione do niego zabudowania. Na jego teren prowadziła brama we wsch. części obwodu. Do fazy I należała też kamienna studnia w zach. części dziedzińca.

Prawdopodobnie w 2 poł. XV w. do płd. części muru kurtynowego dostawiono dom zamkowy, który w 1504 r. otrzymał formę trójkondygnacyjnego pałacu z alkierzową wieżą na osi fasady. Na drugim piętrze wieża posiadała ostrołuczną arkadę otwartą do wnętrza budynku – zapewne kaplica, o czym świadczą odnalezione w tej części zamku, wtórnie użyte kamienne maswerki. Z tego samego czasu pochodzą fragmenty murów w obrębie środkowej części skrzydła wsch. oraz piaskowcowe ostrołuczne ościeże bramy wjazdowej wykorzystane podczas późniejszej modernizacji.

Skrzydło wsch. w części płd. parteru miało duże pomieszczenie przykryte ceglanym sklepieniem, dwunawowe, rozdzielone trzema podporami. W XV w. walory obronne zamku były poddawane próbie kilkakrotnie poprzez oblężenia w 1467, 1468 i 1488-1489.

Wczesnorenesansową przebudowę zamku dla Karola I Podiebrada realizowano w latach 1524-1532. Najwcześniej w drugiej połowie 1527 r. sprowadzono do Ząbkowic Benediksa, mistrza murarskiego z Pragi (Benedykt Rejt). Powstało w miarę regularne, czworoboczne założenie, z dziedzińcem wewnętrznym, który obiegały ganki. Zaadaptowano gotycki dom zamkowy oraz częściowo mury skrzydła wsch., skrzydła płn. i zach. powstały w całości od nowa. W narożnikach płn.-zach. i płd.-wsch. wzniesiono dwie potężne okrągłe basteje, w narożniku płn.-wsch. – wysmukłą, okrągłą, kamienną wieżyczkę z kręconą klatką schodową. Elewacje płd. i zach. otrzymały liczne wykusze ustępowe.

Zamek otoczony był pierścieniem umocnień ziemnych, a linię obrony stanowiły dodatkowo ściany obwodowe skrzydeł mieszkalnych ze strzelnicami na poziomie piwnic i na poddaszu. Mury zamku poprzedzała głęboka sucha fosa wewnętrzna, a brama chroniona była przez system zwodzonych przęsł mostowych. Elewacje zwieńczono attykami. Skrzydło wsch., w którego skład wchodziła wieża bramna, mieściło również pomieszczenia reprezentacyjne: świetlica dolna dla dworu oraz górna, używana podczas uroczystości. Okazały charakter miały również pomieszczenia w bastei, pełniące po 1569 r. funkcję kancelarii. Izba w przyziemiu najpóźniej ok. 1560 r. otrzymała wystrój malarski, m.in. o treściach heraldycznych i prawdopodobnie myśliwskich, natomiast izba na piętrze przykryta została monumentalnym sklepieniem. Mniej reprezentacyjne skrzydło płd. podzielone było w dolnej kondygnacji na mniejsze pomieszczenia; do największego prowadził zachowany do dziś portal.

Trudno określić funkcję pomieszczeń w skrzydle płn. i w płn. części skrzydła wsch. W 2 poł. XVI w. na pierwszym piętrze skrzydła wsch. znajdowały się dwie duże sale: sala posiedzeń stanów księstwa ziębskiego i weichbildu ząbkowickiego oraz tzw. Rittersal, na której ścianach umieszczano imiona i herby kolejnych starostów. Na drugim piętrze znajdowało się mieszkanie pisarza i urzędników.

Zamek dość szybko ulegał degradacji. Na polecenie Fabiana von Reichenbach w 1583 r. miały zostać wzniesione ganki na dziedzińcu zamkowym. W 1584 r. powstały mury wokół rezydencji oraz mur otaczający ogród zamkowy. W 1594 r. obwałowania zamkowe wzmocniono murem, a w 1612 r. wzniesiono na zamku wielką kuchnię. Rezydencję poddano znaczącym przekształceniom w czasie wojny trzydziestoletniej. W 1646 r. zajmujący zamek Szwedzi przygotowali go do odparcia wojsk cesarskich, m.in. usypując wały ziemne,

likwidując dach i wyburzając miejską Bramę Kłodzką. Po ustąpieniu armii szwedzkiej rozpoczęto rozbiórkę umocnień zewnętrznych, wysadzono narożnik pld.-zach., zburzono okrągłą wieżę pñ., basteję pld.-wsch. i pñ.-zach. W 1661 r. przystosowano budynek do zebrań sejmiku księstwa. Od 1715 r. miał tu swoją siedzibę książę Heinrich Joseph Johann von Auersperg, który rozpoczął remont. Niektóre elewacje ozdobiono barokowymi pilastrami, przygotowano skrzydło pñ. do założenia sklepień, odbudowano część pomieszczeń skrzydła wsch. Prace nie zostały ukończone, choć jeszcze w 1728 r. po stronie pñ. sypano szańce. Opuszczony i strawiony przez pożar w 1784 r. zamek, od końca XVIII w. pozostał ruiną, jeszcze w XIX w., na krótko był adaptowany na kwaterę sztabu Hieronima Bonaparte.

W latach 1819-1820 rozebrano wały i zasypano fosy. W XX i XXI w. przeprowadzono liczne prace zabezpieczające i porządkujące.

I etap rewitalizacji ząbkowickiego zamku – zakres robót budowlanych obejmował:

- odtworzenie i uzupełnienie ceglanych sklepień w wieży bramnej,
- udrożnienie i przywrócenie klatki schodowej wieży bramnej,
- założenie trzech stropów żelbetowych w wieży bramnej na poziomach dawnych stropów wraz z wykonaniem tarasu nad ostatnią kondygnacją,
- odtworzenie i uzupełnienie attyki wieńczącej wieżę bramną,
- przywrócenie stolarki zamknięć otworów drzwiowych i okiennych,
- założenie dachu pulpitowego nad klatką schodową pokrytego łupkiem,
- wykonanie wskazanych zabezpieczeń konstrukcyjnych w pozostałej części obiektu (kotwienia ścian skrzydła zachodniego, przemurowanie i uzupełnienie wskazanych łęków otworów),

Efektom wykonanych robót budowlanych jest odtworzenie funkcji użytkowej wieży bramnej.

Na zrealizowane zadanie Gmina Ząbkowice Śląskie pozyskała dofinansowanie ze środków Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w kwocie 400 000,00 zł. Natomiast na opracowanie dokumentacji konserwatorskiej, architektonicznej i archeologicznej z Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego w kwocie 40 000,00 zł.

Dzięki pieniądзом pozyskanym z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz budżetu gminy, ukończono już dwa etapy renowacji. Ale na tym nie koniec. W 2014 r. wykonano II etap polegający na pracach zabezpieczających korony murów skrzydła zachodniego i północnego oraz prace konserwatorsko-zabezpieczające murów zamku. Dzięki temu można podziwiać odbudowaną południowo-wschodnią basteję.

Obecnie trwa III etap remontu ząbkowickiego zamku. W poprzednich etapach odbudowano już jedną z dwóch zrujnowanych bastei zamku, zabezpieczono wieżę bramną, zabezpieczono koronę murów skrzydła wschodniego i południowego. Remont zamku podzielony został na 5 etapów – na przyszłe dwa lata planowany jest remont i zabezpieczenie drugiej wieży zamku – wieży zegarowej, dokończenie prac zabezpieczających cały obwód zamkowych murów, oraz prace w podziemiach zamku, które umożliwią udostępnienie lochów zwiedzającym.

Mury miejskie w Ząbkowicach Śląskich – wpisane do rejestru zabytków. Najstarsza pieczęć Ząbkowic przy dokumencie z 1292 r. ukazuje fragment muru z bramą i trzema szpiczastymi wieżami. Niewykluczone jest, że początkowo miasto miało umocnienia drewniano-ziemne, od pierwszych lat XIV w. zastępowane murem kamiennym. Pierwotna linia murów pozostaje tematem spekulacji; wysuwano przypuszczenia, że dzwonnica kościoła parafialnego pełniła funkcję wieży bramnej. Obszar przy zamku być może został powiązany z miastem w 1335 r.

Fortyfikację zmodyfikowano w 1 poł. XV w. Największa rozbudowa murów nastąpiła w latach 1504-1516. W końcu XVI w. dodano drugi, bastejowy pierścień zewnętrzny. Wówczas mur wewnętrznego obwodu miał wysokość 8 m, grubość 1 m, a baszty rozstawione były co 50-60 m. Zewnętrzny obwód, oddalony o 10 m, był niższy. Fosa wewnętrzna otaczała miasto od zach., z pozostałych zaś stron znajdowała się fosa zewnętrzna o szerokości dochodzącej do 20 m. Mury zaopatrzone były w cztery bramy: na zach. tzw. Lochtor, (ul. Świdnicka, od poł. XIX w. ul. Srebrnogórska), na wsch. – ul. Ziębicką, na pld. – ul. Kłodzką, na pñ. –

ul. Wrocławską. Bramy przebudowywano wraz z przekształceniami murów miejskich. W 1646 r. zniszczona została wieża przy Bramie Kłodzkiej.

W okresie 1750-1800 następowała powolna likwidacja umocnień, począwszy od zewnętrznych. Od 1805 r. rozpoczęto wyburzanie bram, a od 1815 r. murów, choć jeszcze w 1845 r. powstały cztery budynki celne przy bramach. Zachowano basztę z attyką z 1603 r. przy kościele parafialnym (Krzywa Wieża) oraz Basztę Gołębią. Do 1900 r. zasypano fosę, w miejscu której założono promenady, a w latach 1907-1908 utworzono promenadę zamkową wzdłuż pozostałości murów miejskich. Zachowanym fragmentem murów miejskich jest mur biegnący od ul. Grunwaldzkiej do ul. Prusa. Jedynym zachowanym do dziś śladem dawnej miejskiej fosi jest obniżenie terenu w parku miejskim, widoczne jako dawny przebieg fosi (bez stałego zbiornika wodnego).”

Baszta Gołębia w Ząbkowicach Śląskich – wpisana do rejestru zabytków. Powstała w latach 1504-1516 w okresie rozbudowy fortyfikacji. W 1936 r. zakończono odbudowę stropów i przedniej ściany. Wkomponowana w mur, założona na planie półowału, trójkondygnacyjna nakryta dachem półstożkowym, w dolnych partiach murowana z kamienia, w górnych z cegły, ze ścianą frontową w konstrukcji ryglowej z ceglanym wypełnieniem. W przyziemiu dwie drewniane arkady. Od 2015 r. własność prywatna.

Krzywa wieża w Ząbkowicach Śląskich – wpisana do rejestru zabytków. Wyjątkowo masywne mury o grubości do 4 m w partii kamiennej i do 1,5 m w partii ceglanej świadczyć mają o roli obronnej budowli. Dolna, kamienna partia wieży o wysokości 10 m pochodzi prawdopodobnie z XIV w., wyższa, ceglana powstała na przełomie XIV i XV w. W 1507 r. połączono drewnianym gankiem drugą kondygnację wieży z zakrystią kościoła. Kolejna kondygnacja ceglana musiała powstać przed 1598 r., czyli przed momentem przechylenia się wieży. W tymże roku rozebrano ganek. W 1858 r. spłonęła częściowo górna część wieży. W 1860 r. wykonano ekspertyzę techniczną stanu budowli, której pozytywny wynik zmobilizował do jej odbudowy. Autorem projektu był królewski mistrz budowlany Ferdynand Martius z Kamieńca Ząbkowickiego. Powstały wówczas neoromańskie biforia i zwieńczenie w formie blankowania. Obecnie Krzywa Wieża pełni funkcję punktu widokowego. Znajduje się tu wystawa „Średniowieczna Izba Tortur i Więzienie w Lochu Głodowym”. W grudniu 2007 r. zakończył się gruntowny remont ścian zewnętrznych obiektu, dzięki któremu wieża odzyskała dawną świetność.

Szwedzkie szzańce – fortyfikacje w pobliżu Braszowic⁴, wszystkie wpisane są do rejestru zabytków. W pobliżu kopalni Gabra, w masywie Brzeźnicy i Grochowej ciągnie się łamana linia zespół fortyfikacji ziemnych. Pierwsze forty zostały wzniesione zapewne przez Szwedów w czasie wojny trzydziestoletniej. Podczas wojen śląskich były wykorzystywane przez Austriaków. Po przejęciu Śląska przez Prusy i wybudowaniu twierdzy w Srebrnej Górze zostały włączone w system fortyfikacyjny twierdzy. Chrzest bojowy przeżyły w 1807 r. W latach 1810-1813 zostały zmodernizowane. Projekt przebudowy przygotował gen. August von Gneisenau, główny inspektor do spraw twierdz, prace nadzorował gubernator Śląska, hrabia Gaudi.

Jest to duży zespół szanów ziemnych z redutami oraz stanowiskami piechoty i artylerii. Zbudowano jedenaście wielkich, wielobocznych szanów i wyposażono je w ciężkie działa, po 2-3 w każdym szańcu. Ziemne obwałowania i rowy wzmacniały drewniane palisady i blokhauzy. Załogę każdej z redut stanowił jeden batalion. Ostatecznie niewykorzystany zespół półstałych i polowych szanów pozostawał przez długie lata w stanie nadającym się do użytku.

Pozostałe dziś ślady ziemnych nasypów i rowów ukazują rozmiary największego obozu warownego z pocz. XIX w. na Śląsku. Badania terenowe prowadzone w latach 80. XX w. pozwoliły ustalić istnienie 11 szanów wspomnianych w źródłach i 2 szanów w formie redanu i większego szanca, prawdopodobnie obozu zaopatrzenia. Wszystkie miały narysy wielobocznych redut, od prostokąta i trapezu do siedmioboków, o przybliżonych rozmiarach, osłoniętych pojedynczym, od frontu także podwójnym rowem o głębokości 4,7 m. W 2017 r. forty obok Kopalni Gabra w Braszowicach udostępniono do zwiedzania. Forty w Braszowicach to

⁴ Małachowicz M., Fortyfikacje masywu Brzeźnicy i koncepcja obozu warownego z 1813 r.

atrakcja turystyczna, która znajduje się tuż obok drogi krajowej nr 8. Powstał tu utwardzony i ogrodzony naturalnymi głazami parking, stała tablica informacyjna i oznakowanie ścieżki turystycznej.

5.3.5. Zespoły zabudowy rezydencjonalnej, folwarcznej, parki

Przez wiele stuleci istotnym elementem krajobrazu była rezydencja i związane z nią formy zagospodarowania okolicznych terenów. Rezydencja – zespół zabudowań o cechach reprezentacyjnych, powiązanych przestrzennie i funkcjonalnie z układami zieleni komponowanej i zabudową gospodarczą – była centrum decyzyjnym dla obszaru miejscowości, którego zasięg wynikał ze statusu jej właściciela. Zabiegi formalne stosowane w komponowaniu krajobrazu rezydencjonalnego miały za zadanie podkreślenie jej rangi. W wymiarze przestrzennym rezydencja stanowiła dominantę w krajobrazie, wyróżniającą się skalą zabudowy, rozwiązaniami architektonicznymi o dużych walorach artystycznych, częstą obecnością wysokiego zadrzewienia, czytelnymi powiązaniami z innymi ważnymi obiektami i miejscami w okolicy: kościołem, cmentarzem, sąsiednimi majątkami i miejscowościami. Ważny element krajobrazu stanowiły historycznie aleje łączące rezydencję z innymi ważnymi obiektami. Niestety rzadko są one prawnie chronione, co sprzyja ich masowej wycince

Obecnie obiekty rezydencjonalne to grupa najbardziej zagrożonych zabytków. Wobec zmian w sposobie użytkowania, często braku środków finansowych na działania konserwatorskie i utraty przez te obiekty funkcji lokalnych ośrodków dyspozycyjnych, ich znaczenie w krajobrazie ulega zatarciu. W wielu wypadkach możemy mówić nie tyle o krajobrazie rezydencjonalnym, co o jego reliktach.

Na terenie Gminy Ząbkowice Śląskie do najcenniejszych zespołów należą zespoły rezydencjonalne w Stolcu, Kluczowej, Bobolicach.

Zespół pałacowo-parkowy z folwarkiem w Bobolicach, pałac i park wpisane do rejestru zabytków. Zespół ulokowany w pld.-zach. części wsi. Pałac położony przy szosie, oddzielony od części gospodarczej (płn.-wsch.) parkanem i żywopłotem, od pld.-zach. ujęty parkiem. Zabudowania gospodarcze z XIX w.: dom mieszkalny, trzy obory, stajnia, spichlerz i budynki transformatora. W zabudowaniach mieści się magazyn zbożowy „Argol”.

Park (3 ha) założony został w XVII w., w XIX przekształcony w krajobrazowy. Czytelnym śladem dawnej kompozycji jest prowadząca przez środek aleja lipowo-grabowa. We wsch. części parku atrakcyjna aleja obsadzona kasztanowcami, która poprzez groblę rozdzielającą dwa stawy prowadzi na niewielkie zalesione wzgórze; pośrodku kapliczka murowana z cegły, dwukondygnacyjna, zwieńczona niskim dachem. W części centralnej parku figura na postumencie. Od 2018 r. park jest porządkowany, w celu uczynienia pierwotnej kompozycji.

Zespół pałacowy z parkiem w Brodziszowie – relikt, zespół pałacowy, XIX w., wpisany do rejestru zabytków. Klasycystyczny pałac w „Dolnym majątku” w Brodziszowie został wzniesiony w 1 poł. XIX w., prawdopodobnie przez rodzinę von Pfeil. Rezydencję przebudowano na przełomie XIX i XX w. Zespół usytuowany w pld.-wsch. części wsi: pałac odsunięty od szosy, otoczony drzewami, częściowo ogrodzony kamiennym murem; przed nim, przy szosie – wydłużony budynek gospodarczy.

Zespół pałacowy z parkiem i folwarkiem w Kluczowej, zespół pałacowy XVI-XIX w.; pałac i park (XVIII w.) wpisane są do rejestru zabytków.

Dwór usytuowany jest w pld. części rozległego parku, prostopadle do szosy wiejskiej. Przy zach. elewacji znajduje się dwukondygnacyjny słup – pierwotnie studnia z 1837 r. Pierwotnie przy rezydencji powstał ogród o geometrycznym układzie (ryc. Wernhera z 1757 r.), w XIX w. przekształcony w park krajobrazowy. Znajdowała się tu aleja lipowa, sadzawka otoczona kasztanowcami i letnia altana oraz wiele egzotycznych gatunków drzew: choina kanadyjska, cyprysy, dąb biały, jedlica szara, jesion pensylwański, platan klonolistny, tulipanowiec amerykański. W płn. części parku, w murze ogrodzenia osadzona jest płyta z piaskowca z datą 1817.

Przed elewacją pld. pałacu znajduje się prostokątny dziedziniec folwarczny, zabudowany wzdłuż pierzei pld.-zach. i pln.-wsch. Wśród budynków trójkondygnacyjny, ceglany browar. Druga część folwarku znajduje się na wysokości pałacu, po drugiej stronie ulicy: na planie czworoboku zabudowanego w trzech pierzejach.

Pałac remontowany do 2016 r., pozostaje w złym stanie technicznym. Budynki folwarczne w większości nieużytkowane, w złym stanie technicznym. Park zachował pierwotne granice.

Park z ruiną pałacu w Kozińcu, park, po 1830 r., wpisany do rejestru zabytków. Pałac wzniesiony w ok 1800 r., przebudowany i powiększony o skrzydło wsch. w 1910 r., opuszczony i zdewastowany po 1945 r., w 2012 r. został rozebrany. Zachował się olbrzymi park krajobrazowy.

Zespół dworski z dworem ob. domem mieszkalnym w Olbrachcicach Wielkich (nr 115), z XVIII/XIX w., przebudowanym na pocz. XX w., 2 stodołami i wozownią, ob. garażem z XVIII/XIX w. – zespół ujęty w gminnej ewidencji zabytków.

Zespół pałacowo-parkowy w Sieroszowie, pałac nr 62, XVIII w., park: pałac i park wpisane do rejestru zabytków. Na przełomie XVII i XVIII w. Sieroszów był w posiadaniu opactwa w Henrykowie. Dwór przy folwarku spłonął w 1706 r., a w jego miejscu Tobiasz Ackermann wybudował w latach 1703-1710 pałac w stylu barokowym, który był letnią rezydencją opata i siedzibą zarządu dóbr klasztornych w tym rejonie. W 1810 r. majątek przejęło Państwo Pruskie i w tymże roku odkupił go baron von Roll, a po bankructwie barona przejął go kupiec Cruci z Ząbkowic, którego córka w 1822 r. wyszła za mąż za porucznika Ditricha, do której to rodziny należał majątek do końca II wojny światowej. Po wojnie na terenie zespołu urządzono PGR; pałac uległ ruinie, folwark – po spaleniu, został rozebrany; ob. teren znajduje się w rękach prywatnych. Właściciel odbudowuje ogrodzenie terenu, odtworzył elementy portalu bramnego i kartusza nad portalem, uporządkował pozostałości parku. Obok pałacu stoi niewielki budynek, zapewne z dawnego folwarku, na skraju parku – figura Św. Nepomucena. Park naturalistyczny.

Zespół pałacowy z folwarkiem i parkiem w Stolcu, XVI-XIX w.; pałac i park wpisane są do rejestru zabytków.⁵

Pierwsze wzmianki o zamku znajdującym się w miejscu ob. pałacu datowane są na początek XIV w. Budowla zniszczona została w czasie wojen husyckich. Ok. 1607 r. Siegmund von Burghaus wznosił tu późnorenansowy dwór. Pierwszych, znacznych zmian w krajobrazie wsi dokonał hrabia von Churschwandt, właściciel majątku od 1729 r.: przebudował dwór w stylu barokowym, ukształtował ogród ozdobny, założył folwark, ok. 1730 r. wznosił pałac rozbudowany w stylu neorenesansu francuskiego w ostatnim ćwierćwieczu XIX w.; ogród został przekształcony i rozbudowany w park krajobrazowy.

Zespół rozlokowany jest w pln. wsch. części wsi, od pln. i pld. sąsiaduje z kościołami. W jego pld. części znajduje się pałac i folwark. Barokowy ogród powstał na pln. od pałacu, na terenie znacznie zróżnicowanym wysokościowo, opadającym w kierunku pld. i zach., ukształtowanym tarasowo. W pln. skraju ogrodu znajdowała się oranżeria, której ruiny zachowały się do dziś. W XIX w. ogród został rozbudowany i przekształcony w park krajobrazowy o powierzchni 5 ha, otoczony kamiennym murem z bastcjami. Wtedy też powstała wieża widokowa – belweder w pln.-wsch. części parku; na rzucie kwadratu, jej ośmioboczną górną kondygnację wieńczył taras widokowy oraz kopuła.

Obecnie park (2,3 ha) jest zaniedbany, kompozycja zatarta, zachowały się pozostałości tarasów i balustrady, kamienny mur z bastcjami i ruiny pałacu, wieży widokowej i oranżerii. W starodrzewie znajduje się wiele interesujących okazów gatunków drzew i krzewów: jesion odmiany o zwisłych pędach, surmia katalpa, cis, miłorząb dwuklapowy, buk pospolity odmiany purpurowej oraz okazałe egzemplarze głogu i jaśminowca wonnego. Znacznie zniszczone runo parkowe kryje rzadko spotykane stanowiska ciemiernika białego. Od 2008 r. siedem drzew posiada status pomnika przyrody ożywionej.

Folwark usytuowany jest przy pld.-wsch. narożu pałacu. Zabudowany w czworobok z pierzeją wsch. skośną, na linii pln.-wsch. – pld. zach. Jego mieszkalno-gospodarcze budynki wzniesiono w XVII-XIX w.:

⁵ Łukasz Przybylak na podstawie materiałów ze zbiorów Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie

obora murowana z pocz. XVII w., dwie obory murowane z 2 poł. XVIII w., cielętnik, stodoła z XVIII w., druga stodoła, dom mieszkalny, chlewnia, wozownia. Na płn. od płn.-wsch. narożnika podwórza gospodarczego – oficyna; dwie pozostałe rozmieszczone są w jednej linii równoległej do płn. elewacji od pałacu; jedna to dwór z XVII w., ob. budynek mieszkalny. Na pld. od pałacu – staw.

Tarnów – w zwartej zabudowie Tarnowa zachowały się dwa zespoły folwarczne: na płn. wsi i na pld. – z parkiem z 2 poł. XIX w., wpisany do rejestru zabytków. W źródłach z 1830 i 1845r. wzmiankowany jest folwark w Tarnowie, brak informacji na temat dworu w miejscowości. Niewielki neoklasycystyczny dwór (budynek nr 13) został zapewne zbudowany na początku XX w. przez dzierżawcę majątku Alfreda Theuer, który od 1905r. mieszkał w Tarnowie. Budynek wzniesiony na pld.-wsch. od folwarku, po drugiej stronie szosy, jest nieco oddalony od budynków gospodarczych.

Usytuowany po zach. stronie drogi folwark otoczony jest pozostałościami parku z 2 poł. XIX w. Prostokątny dziedziniec otoczony jest dość wysoką, zwartą zabudową, od strony szosy poprzedzoną stawem. Zabudowania gospodarcze i mieszkalne z XVIII i XIX w. (nad wejściem do budynku mieszkalnego nr 16A data 1770), są w znacznej mierze przebudowane, gospodarcze – uszkodzone.

Poza dobrami rycerskimi funkcjonował w Tarnowie drugi majątek – wolne sołectwo. W latach 1872-1886 jego właścicielem był Constantin Müller, przed 1902 r. majątek odziedziczył Heinrich Müller. Po śmierci Heinricha Müller (zm. przed 1917 r.) dobra należały do jego spadkobierców. W 1937 r. powierzchnia majątku wynosiła 139 ha.

Wśród zabudowań gospodarczych folwarku (nr 55) znajduje się wzniesiony w XIX w. Budynek mieszkalny – zapewne siedziba właścicieli dóbr rodziny Müller. Budynek murowany, tynkowany, założony na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym. Fasada skierowana jest na dziedziniec gospodarczy. Elewacja ogrodowa sześciosiowa, z niewielkim przeszklonym gankiem zwieńczonym balkonem. Z ozdobnych detali architektonicznych elewacje zachowały jedynie proste gzymsy nad oknami drugiej kondygnacji. Budynek stanowi własność prywatną, teren wokół ogrodzony, obiekt można zobaczyć tylko z zewnątrz.

Zespół gospodarczy z dworem w Zwróconej nr 30, dwór, ob. dom, poł. XVIII, pocz. XX w., wpisany do rejestru zabytków; budynek gospodarczy, szach., wpisany do rejestru zabytków. W skład zespołu wchodzi budynek mieszkalny i gospodarczy. Zespół zabudowany w czworobok, z wjazdem od płn.-wsch. – przez budynek bramny w konstrukcji murowanej – na parterze, ryglowej – na piętrze. Dwór (znacznie przebudowany z zachowaną ścianą szczytową) usytuowany w pierzei wsch., ścianą szczytową zwrócony do ulicy, z trójkątnym szczytem o wykroju wklęsło-wypukłym. Narożnik budynku dworu połączony z bramnym za pomocą arkadowej bramy. Na przeciwległej pierzei – wydłużona stodoła.

5.3.6. Cmentarze

Cmentarze, jako przestrzenie kształtowane zgodnie z regułami kulturowymi wynikającymi z tradycji religijnych oraz zwyczajów związanych z pochówkiem zmarłych, stanowią istotny element dziedzictwa kulturowego. Obiekty te często zawierają cenne przykłady sztuki sepulkralnej, zachowane historyczne układy alejek i ścieżek oraz starodrzew, który podkreśla ich krajobrazowy charakter. Ochroną i właściwą ekspozycją w krajobrazie miejscowości należy objąć zarówno cmentarze czynne, jak i nieczynne, niezależnie od stopnia ich zachowania, przy jednoczesnym zapewnieniu ich pielęgnacji oraz oznakowania tablicami informacyjnymi.

Cmentarz komunalny w Ząbkowicach Śląskich, ul. 1 Maja, wpisany do rejestru zabytków. Został założony ok. 1552 r. powiększony w 1571 r. i 1622 r. Wraz z nim powstała drewniana kaplica cmentarna; obecnie w jej miejscu stoi wybudowana w 1728 r. murowana barokowa kaplica cmentarna, w której od 1967 r. mieści się kościół polskokatolicki św. Mikołaja. Cmentarz został zamknięty w 1964 r., ale i po tej dacie dokonywano sporadycznie pochówków. Po 1965 r. część nagrobków zaczęto przenosić groby do nowej nekropolii przy ul. Bohaterów Getta. W 2010 r. na terenie cmentarza zamontowano latarnie oraz iluminacje dwóch krzyży. Zbliżony do wydłużonego trójkąta, nieregularny w kształcie, otoczony ceglanym, tynkowanym murem, z wejściem od ul. 1 Maja, od pñ. przylega do parku im. Sybiraków. Po prawej stronie alejki wejściowej usytuowany jest kościół św. Mikołaja. Teren częściowo zagospodarowany alejkami, w większości zarośnięty runem, obsadzony starodrzewem.

Na cmentarzu odnaleźć można szereg starych nagrobków. Wśród nich ciekawsze to: granitowy pomnik małżeństwa Keihl (+ 1920, 1932), właścicieli dzisiejszej „Apteki pod Murzynem”, nagrobek Josepha Scholza (+1859), fundatora przytułku dla biednych i osieroconych dzieci przy ul. Krzywej, grób Erdmanna Josepha Tschirsch (+1843), skarbnika miasta Ząbkowice, fundatora klasztoru bonifratów, grób Anny i Antona (1 ćw. XX w.), właścicieli browaru, grób Augusta Tschocke (1893) i jego żony – burmistrza Złotego Stoku i Ząbkowic Śląskich, nagrobek Jana Teslara – twórcy Teatru Miejskiego, pierwszego polskiego teatru na ziemiach odzyskanych. Najmłodszym pomnikiem jest tablica z okazji 725-lecia Ząbkowic Śląskich fundowana przez niemieckich mieszkańców miasta.

W centrum cmentarza znajduje się też nagrobek upamiętniający żołnierzy zmarłych na skutek ran odniesionych w wojnie prusko-austriackiej w 1866 r. Umieszczony na niewielkim podwyższeniu, przyjął formę kurhanu z krucyfiksem na szczycie. Obok krzyża ustawiono sześcienny blok kamienny z inskrypcją. W zbiorowej mogile pochowano też 24 ofiary wielkiego pożaru z 1858 r. Jest też kwatera sióstr Diakonisk, ewangelickich zakonnic, które prowadziły zakład opiekuńczy, szpital, żłobek i szkołę.

Cmentarze przykościelne stanowią najstarszą po kościelnych kryptach formę katolickich nekropolii. W kryptach chowano duchownych, kolatorów, dostojników, zaś na terenie przykościelnym otoczonym murem – zwykłych wiernych. Ta praktyka była powszechna do 1777 r., ale już od połowy XVIII w. istniały miejsca cmentarne położone poza murami kościoła.

Na terenie Gminy Ząbkowice Śląskie przy niemal każdym kościele znajduje się cmentarz. Niektóre zachowały funkcje cmentarne (Bobolice, Braszowice, Koziniec, Tarnów), niektóre są nieczynne, zachowane w formie reliktów lub lapidariów (Zwrocław, Brodziszów, Sieroszów, Ząbkowice Śląskie-Sadlno), inne przekształcone zostały w miejsca pocmentarne (Stolec, kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, Olbrachcice, Sulisławice). Większość ogrodzona jest murem, obrzeżonym drzewami, zagospodarowana obejściem wokół kościoła i trawą.

Ciekawsze cmentarze przykościelne:

- **Bobolice**, cmentarz przykościelny, częściowo splantowany, przedłużony na pñ. w prostokątny cmentarz parafialny. Otoczony kamiennym murem, z główną bramą metalową, zawieszoną na ceglanych słupkach. Przy murze od strony wewnętrznej – cztery późnobarokowe kapliczki formie aediculi, ze stołami ołtarzowymi w niszach oraz płaskorzeźbionymi emblematami i inskrypcjami na naczółkach. Łacińskie teksty odnoszą się do Eucharystii. Jedna z nich, przebudowana w 1913 r., ma w naczółku tablicę upamiętniającą hrabiego Fryderyka Strachwitza. Przed wejściem do kościoła – krzyż misyjny z 1897 r.

- **Braszowice**, teren przykościelny otoczony wysokim, tynkowanym murem, konturowanym drzewami, z prostokątną, murowaną bramą zwieńczoną rozbudowanym nadprożem z niszą i figurą pośrodku. Cmentarz usytuowany po pld. stronie kościoła, przedłużony prostokątnie na pld., otoczony murem. Przed wejściem do kościoła stoją dwa barokowe pomniki przedstawiające św. Jana Nepomucena i św. Antoniego z Padwy. Na placu przed kościołem znajduje się kolumna z figurą Matki Boskiej Immaculaty z 1856 r.
- **Brodziszów**, cmentarz przykościelny z XVII w., na planie zaoblonym od strony ulicy, na zapleczu prostokątny, od frontu poprzedzony tarasem umocnionym kamiennym murem oporowym, otoczony kamiennym murem nadbudowanym murem ceglany. Mur od zewnątrz obsadzony drzewami. Do bramy osadzonej na kamiennie-ceglanych słupkach wiodą schody. Teren wokół kościoła splantowany, porośnięty trawą. Zachowany grób rodziny Rustów z Kluczowej. Podczas remontu schodów do kościoła odnaleziono płyty nagrobne z dawnego cmentarza przykościelnego; zostały umieszczone przy murze cmentarnym.
- **Stolec**, ewangelicki cmentarz przykościelny, z XVIII w., ob. rozbudowany na pñ. w cmentarz parafialny.
- **Ząbkowice Śląskie (dawna wieś Sadlno)**, cmentarz przykościelny otoczony wysokim, tynkowanym murem, konturowanym drzewami. Znajduje się tu małe lapidarium z nagrobkami m. in. rodziny von Schlabrendorf oraz Harbuval Chamaré. W centralnej części muru cmentarnego znajduje się rzeźba: Pieta z k. XVIII- pocz. XIX w.: klęcząca Maria pochylona się nad ciałem Chrystusa. Wśród grobów: płyta nagrobna młynarza Antona Wenzel i jego żony (lata 30. XX), wysoki nagrobek z krzyżem poświęcony małżeństwu Knoepffler (+1887), płyta nagrobna specjalisty od urządzania ogrodów Johanna Brezina (+1890), nagrobek właściciela ziemskiego Paula Bittnera (+1929). Ponadto trzy krzyże drewniane z lat 20.-30. XX w.
- **Zwrocław**, cmentarz otoczony kamiennym murem z 1 poł. XVI w. Od strony wewnętrznej zachowała się niemal na całej długości tzw. Odsadzka-rodzaj stopnia, który służył jako ganek obronny (kościół był inkastelowany). Na teren prowadzi brama zwieńczona renesansową attyką – tzw. „jaskółczymi ogonami” (2 poł. XVI w.); obok kościoła – kolumna maryjna i krzyż. Na terenie cmentarza znajdują się pojedyncze nagrobki i starodrzew.

Cmentarze wiejskie poza murami kościoła posiadają wsie: Zwrocław i Sieroszów.

Sieroszów, dawny cmentarz ewangelicki parafialny, obecnie należy do miejscowej parafii rzymskokatolickiej. Usytuowany na pñ. od zabudowy wsi, prostokątny, z grupą drzew w części pñ. – stara część cmentarza. Ujęty betonowym ogrodzeniem, brama z ceglanyimi słupkami. W nieczynnej części cmentarza zachowana aleja drzew, ślady p grobach i stary krzyż z psalmem ca cokole, na przecięciu alejek.

Relikt cmentarza ewangelickiego z XIX w. zachował się w Sulisławicach – na pñ. od kościoła, wśród grupy starych drzew. Do dziś zachowało się kilka kamiennych nagrobków, w większości pozbawionych płyt inskrypcyjnych. Całość nekropolii bujnie porastają samosiewki, bluszcz i barwinek.

W Ząbkowicach Śląskich oprócz obecnego cmentarza komunalnego i Starego cmentarza przy ul. 1 Maja, było też kilka innych. Na boisku starego liceum ogólnokształcącego przy ul. Bohaterów Getta znajdował się cmentarz ewangelicki. Cmentarz Bonifratrów znajdował się na miejscu dzisiejszego podwórka przedszkola przy ul. Zacisze – znajduje się tam zbliżony do kwadratu, zalesiony teren. Miejsca te powinny zostać oznakowane i upamiętnione. Po cmentarzach żydowskich (na przedmieściu wrocławskim z lat 1814-1880 i przy szosie niemieckiej z ok. 1880-lata 60. XX w.) nie ma śladów.

5.3.7. Rezydencje

Bobolice, pałac, XVII w., XIX w., wpisany do rejestru zabytków. Renesansowy pałac został wzniesiony przez Hansa von Mettich około 1615 r., przebudowany w stylu barokowym w latach 1696-1697 i ponownie w 1888 r. Obiekt remontowany w 1961 r. Od 2018 r. stanowi własność prywatną; właściciele założyli Fundację Zespół Pałacowo-Parkowy w Bobolicach z misją odrestaurowania obiektu i adaptowania na cele kulturalne. W 2019 r. podjęto remont dachów i więźby dachowej, wieży. Remont jest w toku.

Obecnie jest to budowla murowana, czteroskrzydłowa, założona wokół czworobocznego dziedzińca, o skrzydłach dwutraktowych, dwukondygnacyjnych, nakrytych dachami dwuspadowymi, z wieżyczką na wewnętrznej połąci dachu skrzydła zach. Wejście z sienią przelotową akcentuje podwyższony ryzalit ujęty boniowanymi pasami, zwieńczony trzema szczytami. Ściany boniowane w narożach, zwieńczone wyładowanym gzymsem na masywnych konsolkach. Wnętrze parteru nakryte sklepieniami kolebkowymi z lunetami, na elewacjach zachowany szereg renesansowych obramień okiennych i kamiennych portali. Dawniej dziedziniec otaczały krużganki, dziś w większości zamurowane.

Brodziszów, pałac, 1 poł. XIX w., XIX/XX, wpisany wraz z otoczeniem do rejestru zabytków. Klasycystyczny pałac został wzniesiony w 1 poł. XIX w., prawdopodobnie przez rodzinę von Pfeil, przebudowany na przełomie XIX i XX w. Stan techniczny dobry.

Budynek murowany z cegły, tynkowany, wzniesiony na planie prostokąta, z wydatnym ryzalitem na osi fasady, dwukondygnacyjny, nakryty niskim dachem czterospadowym. Fasada siedmioosiowa, ryzalit zamknięty trójkątnym przyczółkiem. Naroża ścian ujęte boniowanymi lizenami, dzielone listwowymi odcinkami fryzu, okna w opaskach, zwieńczone odcinkami gzymsu na konsolkach, neorenesansowy portal. Układ wnętrza dwutraktowy z centralną sienią.

Kluczowa, pałac, XVI-XIX w., wpisany do rejestru zabytków. Pierwotny dwór obronny wzniesiony przed 1600 r., spłonął w 1634 r. Pozostał po nim portal wejściowy z dekoracją z liści oraz część murów przyziemia. Odbudowany w 1685 r. w stylu barokowej rezydencji, został przebudowany w 1735 r. Gruntowna przebudowa, w stylu późnoklasycystycznym, na zlecenie Johanna Nepomucena Rusta, miała miejsce w latach 1837-1840, być może wg projektu Karla Friedricha Schinkla. Po II wojnie światowej obiekt należał do PGR, a po jego likwidacji w latach 90. XX w. znalazł się pod opieką Agencji Nieruchomości Rolnych. Obecnie pałac jest własnością prywatną.

W 1978 r. oraz w latach 1983-1991 przeprowadzono remonty, około 2010 r. zawalił się fragment fasady, remont prowadzony w latach 2012-2016 został przerwany.

Budynek murowany z kamienia i cegły, tynkowany, pierwotnie na parterze boniowany, wzniesiony na planie prostokąta, trzykondygnacyjny, z mezzanino, płasko nakryty. Fasada trzynastoosiowa, z centralnym pozornym trójosiowym ryzalitem, poprzedzonym przyarkadowym podcieniem z tarasem balkonowym. Ryzalit o podziałach kolumnowych zwieńczony jest trójkątnym tympanonem. Elewację frontową zamykają wysunięte ryzalitowo, czterokondygnacyjne wieże zwieńczone dachami namiotowymi. Z detali architektonicznych fragmentarycznie zachowane są obramowania części otworów okiennych, wieńczący gzyms kostkowy oraz balustrada tralkowa osłaniająca dach. Elewacje boczne skromne, w elewacji ogrodowej sześć monumentalnych filarów dźwigających wazony. Niedostępne wnętrza pałacu posiadają układ dwutraktowy, z centralną, przelotową sienią. W części pomieszczeń parteru przetrwały sklepienia typu klasztorne. Wnętrza są w większości zdewastowane i przekształcone – częściowo zostały założone żelbetonowe stropy z czasów remontów (1978-1980 i po 2000 r.). Pozostały resztki klatki schodowej z kolumną na parterze oraz fragmenty podłóg.

Sieroszów, pałac, wpisany do rejestru zabytków. Barokowy budynek wzniesiony w latach 1703-1710, przebudowany w XIX w., remontowany w 1964 r., zrujnowany, pozbawiony dachu, od 2015 r. remontowany przez właściciela – Fundacja Rezydencji Opatów Henrykowskich w Sieroszowie. Prostokątny, dwutraktowy, dwukondygnacyjny, nakryty dachem czterospadowym, zachował sklepienie kolebką pomieszczenia parteru i portale kamienne.

Stolec, pałac, XVI-XIX w., wpisany do rejestru zabytków. Zbudowany w 1 poł. XVIII w., jako barokowy pałac, przebudowany w stylu klasycystycznym w latach 1773-1779 i rozbudowany w stylu neorenesansu francuskiego w ostatniej ćw. XIX w. – powstały narożne wieże i dachy. Przed wojną w pałacu zorganizowano oficerską szkołę SA dla Obergruppe Schlesien. W końcu wojny pałac służył za składnicę muzealną dla zbiorów Muzeum Zamkowego i Miejskich Zbiorów Sztuki we Wrocławiu. Od lata 1945 r. pałac zajmowała Armia Czerwona. Po 1945 r. uległ uszkodzeniu, w następnych latach był użytkowany przez Ośrodek Hodowli Zarodowej w Stoszowicach. W latach 1964-1972 oraz 1975-1978 budynek był remontowany. W 1978 r. rozebrano ścianę płn. Obecnie trwają prace zabezpieczające.

Budynek murowany z cegły, tynkowany, na planie prostokąta, wysoko podpiwniczony, dwukondygnacyjny, z trójkondygnacyjnymi wieżami w osiach skrajnych. Pierwotnie nakryty dachem łamanym, wieże – dachami namiotowymi, ściętymi w zwieńczeniu. Fasada pierwotnie siedmioosiowa, z wejściem na osi, zaakcentowanym balkonowym portalem, obecnie kompletnie zrujnowana. Elewacja ogrodowa jedenastoosiowa, z trzyosiowym ryzalitem na osi i ryzalitami wież po bokach. Ryzalit o podziałach pilastrowych, zwieńczony trójkątnym przyczółkiem. Elewacje zachowały część detali architektonicznych: obramowania otworów okiennych, dekoracje festonowe, boniowane lizeny. Układ wnętrza dwu- i trzytraktowy, w części pomieszczeń zachowane sklepienia.

Stolec, dwór, ob. oficyna, wpisana do rejestru zabytków⁶. Późnorenesansowy dwór z 1607 r., przebudowany w stylu barokowym w 1730r. W 2 poł. XIX w. w znacznym stopniu przekształcony: przyziemie przebudowane na stajnię i dostawiono wozownię. Budynek murowany, tynkowany, wzniesiony na rzucie prostokąta, trzykondygnacyjny, nakryty dachem czterospadowym. Fasada siedmioosiowa, z centralnym, boniowanym portalem z 1607 r. Stajnia w przyziemiu przykryta dwoma rzędami sklepień krzyżowych wspartymi na kamiennych kolumnach.

Pozostałe obiekty posiadają mniejszą wartość architektoniczną:

- **Koziniec – ruiny pałacu**, obiekt dwukondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym, łamanym. Rozebrany w 2012 r.
- **Olbrachcice Wielkie, budynek nr 115** określany jako dawny dwór, po II wojnie światowej pełnił funkcję wielorodzinnego domu mieszkalnego, ob. część pomieszczeń zamieszkana, część nieużytkowana. Dwór składa się z dwóch części, prawdopodobnie starszej przypominającej wieżę mieszkalną oraz neorenesansowej, zapewne nowszej.
- **Tarnów, budynek nr 13**, niewielki neoklasycystyczny dwór z pocz. XX w. Murowany z cegły, tynkowany, na planie prostokąta, podpiwniczony, parterowy, z piętrowym ryzalitem i użytkowym poddaszem, nakryty dachem dwuspadowym. Fasada siedmioosiowa, z trzyosiowym ryzalitem zwieńczonym trójkątnym przyczółkiem. Główne wejście w dobudówce, w elewacji płd. Naroża budynku zaakcentowane boniowaniem, elewacje dzielone gzymsami, okna w prostych opaskach.
- **Zwrócona nr 30, dwór sołtysi**, poł. XVIII w., pocz. XX w., wpisany do rejestru zabytków. Budynek murowany z cegły, tynkowany, na planie prostokąta, dwukondygnacyjny, nakryty dachem dwuspadowym. Elewacja zamknięta szczytem o falistym wykroju. Elewacje przebudowane.

⁶ Łukasz Przybylak na podstawie materiałów ze zbiorów Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie

5.3.8. Kościoły, klasztory, kaplice

Obiekty sakralne, w szczególności kościoły, stanowią istotny element dziedzictwa materialnego, będąc trwałym świadectwem rozwoju duchowego, kulturowego i artystycznego regionu oraz ważnym akcentem kompozycyjnym w krajobrazie miejscowości. Najcenniejszym zabytkiem architektury sakralnej Gminy Ząbkowice Śląskie jest gotycki kościół filialny w Stolcu.

Stolec, gotycki kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny Marii i św. Zuzanny, wpisany do rejestru zabytków, zbudowany w poł. XIII w., przebudowany na pocz. XVI w. (podwyższenie wież i renesansowe helmy) i pocz. XVIII w. (kruchta i zakrystia, przekształcenie okien w nawie), restaurowany w latach 1837-1863, wczesnogotycki.

Kościół jednonawowy, na rzucie prostokąta, z nieco węższym, prostokątnym, dwuprzęsłowym, prosto zamkniętym prezbiterium. Ze ścian wsch. części nawy, przy połączeniu z prezbiterium wyrastają dwie czworoboczne, wyniosłe wieże połączone galerijką. W narożach kościoła – szkarpy. W elewacji zach. prostokątna kruchta nakryta trójspadowo, z płytkim ryzalitem portalu zwieńczonym schodkowym szczytem. Prezbiterium nakryte sklepieniem krzyżowo-żebrowym, wspartym na rzeźbionych wspornikach. Nawa pierwotnie przykryta była zapewne drewnianym stropem płaskim.⁷

Kościół w Stolcu jest jedną z najciekawszych świątyń Śląska, określany jest perłą śląskiej architektury. Zbudowany w poł. XIII w. zachował swą architektoniczną formę bez większych zmian. Jego architekturę cechowało użycie nowatorskich, dojrzałych gotyckich rozwiązań architektonicznych. Budowlę cechują wysmukłe proporcje, wysokie, ostrołukowe okna ozdobione maswerkami, skośne przypory ustawione przy narożach świątyni.

Bobolice, kościół parafialny pw. Matki Boskiej Bolesnej, Sanktuarium Matki Boskiej Bobolickiej, wpisany do rejestru zabytków. Kościół gotycki, przebudowany w dobie późnego baroku – cenny przykład barokowego ukształtowania wnętrza. Pierwotnie drewniany, wzmiankowany w 1447 r., jako kaplica. Murowaną, gotycką świątynię, wybudowaną w latach 1495-1501, przebudowano w latach 1730-1736. Wnętrze późnobarokowe i rokokowe z lat 1740-1760. Do 1730 r. była to trójnawowa hala z dwiema wieżami od zach. Zachowane nieliczne detale gotyckie: zamurowany piaskowcowy portal w pld. ścianie prezbiterium, maswerk w okienku obok klatki schodowej i nadproże portalu na pld. ścianie korpusu, w przedsionku pld. sklepienie krzyżowo-żebrowe.

Kościół orientowany, na rzucie prostokąta, złożony z obszernej, dwuprzęsłowej nawy z dwiema parami płytkich kaplic po bokach oraz wydłużonego prezbiterium, zamkniętego trójbocznie, z wieloboczną wieżyczką w narożu ścian na styku nawy i prezbiterium i zakrystią od pld. Ściany prezbiterium i pld. nawy gęsto oszkarpowane, ściana pln. ujęta w szkarpy narożne, dach dwuspadowy, dwukalenicowy. Fasada zwieńczona dwiema wieżami flankującymi segmentowo zamknięty szczyt; wieże nakryte barokowymi hełmami z latarniami; w przyziemiu kruchta o ściętych narożach. Ściany murowane z kamienia, poza elewacją pln. otynkowane. Wnętrze nakryte sklepieniem kolebkowym na gurtach, wydatnymi filarami podzielone na dwa przęsła, ujęte po bokach płytkimi, półkolistymi niszami kaplic.

Braszowice, kościół parafialny pw. Św. Wawrzyńca, wpisany do rejestru zabytków. Pierwotny wzmiankowany w 1270 r., obecny, barokowy, wzniesiony w latach 1736-1738 przez budowniczego J. G. Reichla, restaurowany w XIX w. i w 1967 r. Murowany, jednonawowy, z półkoliście zakończonym prezbiterium i wieżą od pld. Wnętrze nakryte sklepieniami kolebkowymi z lunetami na gurtach spływających na przysięcenne pilastry.

⁷ Pilch J., Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska, Warszawa 2005

Brodziszów, kościół parafialny pw. Matki Bożej Królowej Polski, wpisany do rejestru zabytków. Wzmiankowany w 1335 r. katolicki kościół pw. Św. Mikołaja, w latach 1534-1653 i ponownie w 1708-1945 znajdował się w rękach ewangelików. W poł. XIX w. był w złym stanie technicznym, został rozebrany w 1865 r. Obecny neoromański pochodzi z lat 1865-1868. Budynek wzniesiony na rzucie prostokąta, z półkolistą apsydą, halowy, czteroprzęsłowy, z pięciokondygnacyjną wieżą na osi fasady, wysuniętą ryzalitowo. W narożach korpusu filarki wzniesione nad poziom dachu, zwieńczone namiotowymi daszkami, między okrągłolucznie zamkniętymi oknami – przypory zwieńczone dwuspadowo. Archiwolty okien konturowane gzymsem.

Grochowiska, kościół Trójcy Św., pochodzący z 1842 r., skromny o charakterze większej kaplicy. Wewnątrz późnobarokowe wyposażenie z końca XVIII w.

Jaworek, kaplica pw. Św. Jana Chrzciciela, wpisana do rejestru zabytków, barokowa, wzniesiona w 1721 r., restaurowana w 1880 i 1910 r. Murowana, na rzucie czworoliścia, zwieńczona kopułą z latarnią. We wnętrzu półkoliste wnęki w narożach, wystrój barokowy.

Koziniec, kościół pw. św. Jakuba Apostoła, wzmiankowany w 1452 r.. obecny barokowy wzniesiony w 1749 r., restaurowany w 1801 r. Murowany, jednonawowy, z kwadratowym prezbiterium i wieżą od zach., o wnętrzu nakrytym sklepieniem kolebkowym z lunetami, spływającym na przyścienne pilastry. Wyposażenie skromne, późnobarokowe, pochodzi z drugiej poł. XVIII w.

Olbrachcice, kościół pw. św. Floriana, z XVIII w., XIX w., wpisany do rejestru zabytków, powstał w 1741 r. jako barokowa kaplica, powiększony o wieżę w 1818 r., przebudowany w k. XIX w., w 2015 r. przeprowadzono remont wieży. Kościół barokowy na rzucie prostokąta, z poligonalnie zamkniętym prezbiterium, nakryty jednokalenicowym dachem, z neobarokową wieżą w fasadzie, poprzedzoną rozległą kruchtą na rzucie prostokąta. Do prezbiterium dostawiony dwukondygnacyjny aneks.

Sieroszów, kościół parafialny Św. Michała Archaniola, wpisany do rejestru zabytków. Kościół wzmiankowany w 1356 r., kolejny wzniesiony w 1601 r., w obecnej formie wzniesiony w latach 1747-1749, przy zachowaniu wieży z poprzedniego założenia, restaurowany w 1935 r. Orientowany, murowany jednonawowy z wieżą od zach., z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, o wnętrzu nakrytym sklepieniami kolebkowymi z lunetami.

Sulisławice, kościół fil. pw. św. Antoniego Padewskiego, wpisany do rejestru zabytków, XV w., XVI w., XVIII w. Kościół wzmiankowany w 1324 r. W latach 1534-1945 r. znajdował się w rękach ewangelików. Podczas wojny trzydziestoletniej spłonął i po odbudowie w 1654 r. stał się kościołem ucieczkowym. Ponownie spłonął w 1801 r., a na jego ruinach wybudowano nowy. Dzisiejszy kościół posiada wyposażenie z XIX i XX w.

Stolec, kościół pw. Św. Jana Nepomucen, wybudowany w latach 1909 -1911 dla katolików, neogotycki. Witraż w kościele pochodzi z kaplicy pałacowej w Stolcu.

Tarnów, kościół pw. św. Marii Magdaleny, wpisany do rejestru zabytków, k. XVII w., XVIII w. Wzmiankowany w 1412 r., jako kaplica, obecny barokowy wzniesiony w 2. poł. XVII w., powiększony o wieżę w 1852 r. Kościół salowy, jednonawowy, z półkoliście zamkniętym prezbiterium, nakryty dachem dwuspadowym jednokalenicowym. W elewacji zach. wieża na rzucie kwadratu, z elewacjami zwieńczonymi 4 trójkątnymi szczytami, nakryta spiczastym ostrosłupowym hełmem; w kalenicy dachu niska wieloboczna sygnaturka, nakryta analogicznym hełmem. Ściany murowane, tynkowane fakturalnie, detal w tynku gładkim: prostokątne podziały ramowe i opaski okrągłolucznie zamkniętych okien, górna kondygnacja wieży i szczyty zwieńczone fryzem arkadkowym. Wnętrze nakryte sklepieniem kolebkowym z lunetami.

Ząbkowice Śląskie, kościół pw. Św. Jadwigi, wpisany do rejestru zabytków. Według legendy kościół ufundowała św. Jadwiga w pobliżu wcześniejszej kaplicy Św. Wita. Wzmiankowany w 1248 r., po lokacji Ząbkowic podporządkowano mu parafię miejską. Kamienny kościół gotycki zbudowano w latach 1477-1514. Był jednonawowy, trójprzęsłowy, z oszkarpowanym korpusem i prezbiterium oraz kwadratową wieżą od zach. W 1754 r. rozpoczęto budowę nowego, powstałego na zrębach starszej budowli, zachowując pierwotny zarys ścian magistralnych. Prace prowadzone pod okiem mistrza Ignatza Hausdorfa z Ząbkowic. Budowę ukończono w 1758 r. W 1785 r. spłonęła wieża. W latach 1873-1875 przeprowadzono renowację świątyni.

Kościół orientowany, jednonawowy, z wydzielonym, poligonalnie zamkniętym prezbiterium, nakryty dachem dwuspadowym, jednokalenicowym, z trójkondygnacyjną wieżą na rzucie kwadratu – od zach. Elewacje, ujęte w gzyms cokołowy, kordonowy i wieńczący, artykułowane parami pilastrów, przeprute są obszernymi oknami w taśmowych opaskach, zamkniętymi łukiem odcinkowym. Wnętrze kościoła – nawa i oddzielone łukiem tęczowym prezbiterium - nakryte są sklepieniem żaglastym.

Ząbkowice Śląskie, kościół Parafialny pw. Św. Anny⁸, wpisany do rejestru zabytków. Pierwszy kościół (przed 1302) został spalony ok. poł. XIV w., odbudowywany w latach 1354-1356 oraz 1413-1415 i ponownie częściowo spalony w 1428 r. Do ocalałego prezbiterium w latach 1447-1453 dobudowano sklepioną nawę i boczne kaplice. Kolejny pożar w 1502 r. W 1566 r. ukończono sklepienie nad prezbiterium. W 1583 r. została zbudowana tzw. zielona wieża. W latach 1893-1895 powstały przybudówki od zach. i półd., a elewacje oblicowano cegłą maszynową, uzyskując neogotycki wystrój. W latach 1976-1977 remont wnętrza: osuszenie ścian, wymiana tynków, w 2008 r. remont dachu i naprawa sklepień, remont elewacji w latach 2013-2015, 2019-2020.

Orientowany, trójnawowy, czteroprzęsłowy kościół halowy. Przy wsch. przęsłach naw dobudowane prostokątne kaplice, tworzące formę transeptu. Wnętrze nakryte sklepieniami krzyżowo-żebrowymi (nawy boczne, zakrystia i kaplica chrzcielna), sieciowymi (prezbiterium i nawa główna), gwiaździstym ośmioramiennym nad zach. przęsłem nawy głównej i czteroramiennym nad kruchtą półn. i w sali bractwa maryjnego.

Wystrój elewacji jest efektem przebudowy w XIX w.: przekształcenie okien, wykonanie nowych maswerków, dobudowanie krucht i aneksów, przemodelowanie szczytów, przelicowanie ścian cegłą maszynową. Pozostała czytelna średniowieczna bryła i późnogotyckie sklepienia we wnętrzu.

Ząbkowice Śląskie, kościół poddominikański pw. Podwyższenia Krzyża Świętego i klasztor poddominikański, ob. mniszek Klarysek od Wierzytwej Adoracji⁹ wpisany do rejestru zabytków; fragmenty murów klasztornych także chronione poprzez wpis do rejestru zabytków. Konwent dominikanów sprowadzony do Ząbkowic przed 1302 r. Klasztor i kościół ukończono do 1419 r. Zniszczony w czasie wojen husyckich w 1428 r., odbudowany do 1515 r. Wraz z reformacją klasztor został zlikwidowany. W 1576 r. przywrócono kościołowi funkcje sakralne, jako świątyni ewangelickiej. Dominikanie powrócili do w 1629, w 1632 r. zespół spłonął w pożarze miasta. Klasztor został odbudowany w latach 1684 -1687. Po sekularyzacji w 1815 r. przeznaczono go na szkołę ewangelicką, wnętrza przebudowano na klasy i mieszkanie pastora. Szkoła funkcjonowała do 1865 r. dziedziniec półn. do 1867 r. był miejscem składowania soli. Odbudowa kościoła następowała w latach 1655-1669, być może wg projektów mistrza murarskiego Heinricha Franza Brosingera. Kolejne przebudowy kościoła związane były z licznymi wypadkami (zawalenie się zach. części – 1688 r., wież i sklepień – 1716 r.). Ostatnia większa przebudowa kościoła prowadzona w latach 1815-1946. W 1926 r. rozpoczęto generalny remont świątyni.

⁸ Adamski J., Gotycka fara św. Anny w Ząbkowicach a tradycja i innowacja w architekturze sakralnej Śląska XIV-XVI wieku, [w:] Wokół dziejów miasta. 730 lat Ząbkowic Śląskich. Materiały z konferencji naukowej, red. K. Pawłowski, Ząbkowice Śląskie 2017 Kozaczewska-Golasz H., Halowe kościoły z XIV wieku na Śląsku, Wrocław 2013; Pilch J., Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska, Warszawa 2005.

⁹ Dziedzic M., Organiściak J., Ząbkowickie opowieści, cz. 2, Zabytki Ząbkowic Śląskich, Ząbkowice 2000

Ząbkowice Śląskie, kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, orientowany, jednonawowy, z wyodrębnionym prezbiterium, wydłużonym i prosto zamkniętym oraz wieżą od zach. Do nawy przylegają rzędy kaplic, które tworzą ciąg pomieszczeń o charakterze naw bocznych. Nad kaplicami kondygnacja empor. Niewielkie przejścia między kaplicami oraz ścięcie ich naroży, nadają rzutom kaplic formę zbliżoną do centralnej, podkreślając odrębność poszczególnych wnętrz. Wąska, wydłużona nawa kościoła, o wertykalnych proporcjach, wzmocnionych przez podziały przy użyciu zdwojonych pilastrów jońskich dźwigających odcinki belkowania i sklepienie krzyżowe. Na tle tradycyjnego budownictwa wczesnobarokowego na Śląsku kościół dominikanów stanowi próbę zastosowania innego systemu przestrzennego. Jest on uważany za najwcześniejszy na Śląsku przykład ścienno-filarowej hali z emporami.

Ząbkowice Śląskie, klasztor dominikanów, trójskrzydłowy przykryty dwuspadowym dachem. Najcenniejsze części klasztoru znajdują się w skrzydle półn.: czteroprzęsłowy kapitułarz, ob. zakrystia – na rzucie wydłużonego prostokąta, przykryty sklepieniami krzyżowo-żebrowymi; w jednym ze zworników znajduje się herb, a w drugim była wyrzyta data 1515. W zach. skrzydle klasztoru znajdują się również refektarz i krużganki. Refektarz na planie prostokąta nakryty sklepieniem krzyżowym. Krużganki oszkarpowane od zewnątrz. Większość przęseł ma sklepienia gwiazdźdźiste, a dwa nakrywa kolebka z częściowo rozpracowaną siatką żeber.

Ząbkowice Śląskie, kościół pw. Św. Jerzego, ob. cerkiew prawosławna pw. Św. Jerzego, wpisana do rejestru zabytków. Szpital bożogrobców przed Bramą Kłodzką ufundowano około 1319 r. Budowę kościoła przyszpitalnego ukończono w 3-4 ćw. XIV w. Zespół składał się z małego kamiennego kościółka bez sklepień (z zachowanym do dziś prezbiterium) oraz z murowanego domu dla pensjonariuszy i zabudowań gospodarczych. W 1617 r. ponownie poświęcono kościół po przebudowie. Kolejno w latach 1720, 1806, 1857, 1903 dokonywano przebudów korpusu kościoła. W latach 1992-1995 dokonano częściowego remontu, m.in.: naprawa więźby dachowej, przebudowa ścian, wymiana posadzki, wnętrza. Od lat 60. świątynia jest własnością kościoła prawosławnego

Kościół orientowany, murowany z kamienia i cegły, otynkowaną, na planie prostokąta: nawa i prosto zamknięte, oszkarpowane prezbiterium. Wejście od półn. prowadzi przez gotycki portal. Od poł. do prezbiterium kościoła przylegają zabudowania dawnego szpitala, zwanego później domem burmistrza; obecnie jest to budynek mieszkalny. Elewacje gładkie, w elewacji szczytowej prezbiterium okragłołuczne okno w płaskiej opasce z górnymi uszakami i prostokątny szczyt kotarowy, ujęty w spływy wolutowe, zwieńczone segmentowym naczółkiem, zdobionym monogramem IHS w wieńcu i promienistej aureoli; po bokach pary pilastrów.

Najcenniejszym zabytkiem kościoła są gotyckie freski na południowej ścianie prezbiterium, jedno z najstarszych malowideł na Dolnym Śląsku. Pierwsze z malowideł przedstawia cykl pasyjny. Na drugim z fresków widnieje św. Jerzy walczący ze smakiem. Freski datowane są na 3 ćw. XIV w.

Ząbkowice Śląskie, kościół pw. Św. Józefa Robotnika, wpisany do rejestru zabytków. Klasztor i szpital bonifratrów – fundacja skarbnika miejskiego Erdmanna J. Tschirscha, zbudowany został w latach 1867-1870. Po 1860 r. zbudowano kościół wg projektu monachijskiego architekta Johanna Marggraffa. W latach 1905-1908 w kościele przeprowadzono prace remontowe równoległe z modernizacją starszej części szpitala. Zespół rozbudowano w latach 1900-1902.

Kościół neoromański, orientowany, na rzucie prostokąta, z transeptem, z poligonalnie zamkniętym, wyższym prezbiterium i czteroczłonową wieżą na rzucie kwadratu, nakrytą stożkowym hełmem – od zach. Ściany murowane, tynkowane, w narożach ujęte lizenami spiętymi w zwieńczeniu fryzem arkadkowym; detal wypracowany w tynku, skonstrastowany ze ścianami barwą. Wejście zach. osadzone w portalu ujętym pilastrami ze sterczynami, zamknięte trójkątnym szczykiem z figurą w zwieńczeniu. Drzwi z półkolistym nadświetlem, ujęte cienkimi kolumnkami z kostkowymi głowicami i archiwoltą z wałka.

Ząbkowice Śląskie, kościół cmentarny pw. Św. Mikołaja, ob. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, wpisany do rejestru zabytków. W 1552 r. naprzeciw ob. szpitala bonifratrów założono cmentarz drewnianą kaplicą, która spłonęła w 1502 r. i na jej miejscu w 1581 r. wzniesiono murowaną, która spłonęła w 1642 r. Przy powiększeniu cmentarza, w 1653 r. na miejscu kaplicy wybudowano kościółek św. Mikołaja, dzieło mistrza budowlanego Hansa Röthela i cieśli Georga Spiegela. Obecny kościół pochodzi z 1728 r., przebudowywany w 1857 r.

Kościół barokowy, na planie prostokąta, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie (dobudowany prostokątny aneks od wsch.). Dach dwuspadowy z sygnaturką zwieńczoną barokowym hełmem z latarnią. Ściany murowane, tynkowane, rozczłonkowane lizenami górą spiętymi psem fryzu; między pilastrami odcinkowo zamknięte okna. Dekoracyjnie ukształtowany szczyt ujęty w spływy wolutowe, zwieńczony dwuczłonowym naczółkiem, z pilastrami i niszą z krzyżem pośrodku.

Ząbkowice Śląskie, dawna kaplica ewangelicka (ruiny)¹⁰, kościół został wybudowany ok. 1894 r., przez niemiecki Zakon Sióstr Diakonisi, poświęcony 14.11.1895 r. (tablica na murze prezbiterium). Po wysiedleniu zakonu w 1946 r., obiekt przejęły siostry benedyktyнки. Po likwidacji klasztoru benedyktynek teren został przekazany Spółdzielni Inwalidów ELSIN – wówczas w kościele prawdopodobnie funkcjonowała fabryka świec. Obiekt dwukondygnacyjny, gdzie na parterze mieściło się przedszkole prowadzone przez diakonis, piętro przeznaczono na świątynię. Po II wojnie światowej kościół nieużytkowany. Budynek popadł w ruinę po dużym pożarze, który wybuchł w 1985 r.

Zwroćona, kościół pw. św. Piotra i Pawła, wpisany do rejestru zabytków. Pierwotnie gotycki z XIV w., przebudowany w duchu baroku XVI-XVIII w. Pierwsza świątynia wzmiankowana w 1318 r., obecna – o średniowiecznym trzonie (kamienny korpus i prezbiterium, wieża), przebudowana została w okresie renesansu i baroku: 1689 r. – kaplica płd., 1700 r. – nadbudowa wieży, hełm, 1707-1727 barokowy wystrój wnętrz, modernizacja szczytów korpusu i prezbiterium, 1 poł. XVIII w. – druga kaplica i kruchta od płd., kaplica od płn., sklepienie kolebkowe z lunetami w prezbiterium. Z czasów gotyku zachował się wczesnogotycki, profilowany portal w kruchcie płd., późnogotycki portal w przyziemiu wieży – zapewne z końca XIV w.

Kościół jednonawowy, z prosto zamkniętym prezbiterium i wieżą w elewacji zach. – na rzucie kwadratu w dolnych kondygnacjach, w górnych - ośmioboczną, zwieńczoną barokowym, dwuprześwitowym hełmem z iglicą. Dachy korpusu i prezbiterium dwuspadowe, zamknięte kotarowo wzniesionymi szczytami o wklęsło-wypukłym wykroju. W elewacji płd. dwie kaplice i kruchta, w elewacji płn. – kaplica i prezbiterium, nakryte różnicowanymi dachami; kaplice wsch. na rzucie ośmiobocznym, sklepienie: płd. nakryta kopułą z latarnią, płn. – sklepieniem kolebkowo-krzyżowym. Nawa nakryta stropem drewnianym. Elewacje murowane, tynkowane, przeprute okrągłolucznymi zamkniętymi oknami osadzonymi w głębokich węgarach, konturowanymi profilowaną opaską, zwieńczone gzymsem. Ściany kaplic i kruchty rozczłonkowane pilastrami.

¹⁰ <https://odtur.pl/atracje/zabkowice-slaskie-ruina-kosciola-ewangelickiego-w-zabkowicach-slaskich-9542.html>

5.3.9. Zabudowa miejska Ząbkowic Śląskich¹¹

Ze średniowiecznej zabudowy miasta zachowały się relikty, np. piwnice nakryte kamiennymi, ostrołucznymi sklepieniami w budynkach przy ul. św. Wojciecha 1 (najpotężniejsze w mieście), ul. Reymonta 1, ul. Armii Krajowej 1.

Istotne zmiany w szacie architektonicznej Ząbkowic Śląskich, zainicjowała renesansowa przebudowa zamku, rozpoczęta w 1522 r. Attyka, fasciowe i zdwojone obramienia w skrzydle wsch. zamku wpłynęły na pojawienie się podobnego detalu architektonicznego w kamienicach mieszczańskich. Renesansowy był detal nowego ratusza i domu kupieckiego. Pod tynkiem kilku kamienic zachowały się renesansowe portale: Rynek 6, Konopnickiej 8, św. Wojciecha 8 czy przy ul. Kościuszki. Budynek Rynek 42 w bloku śródrynkowym kryje średniowieczno-renesansową formę sklepienia sieciowego wspartego na renesansowych konsolach. Pozostałością budynku renesansowego może być budynek dawnego młyna przy ul. Ziębickiej 24, z herbem miasta i datą 1586.

Szczególnie mocny rozwój detalu renesansowego nastąpił ok. 1600 r. Z tego okresu pochodzą proste renesansowe portale z półokrągłym zamknięciem z opaskami i rustykalnymi kwadratowymi pseudoboniami: na pld. elewacji kościoła dominikańskiego, czy w domu wybudowanym przy kościele św. Anny (1579). Wraz z alabastrową kazalnicą (1617) w kościele parafialnym, sygnowaną przez Johana Grunebergera z Freiburga, do Ząbkowic wszedł renesans w redakcji niderlandzkiej.

Jurydyka książęca, zwana następnie Freiheit, czyli obecna ul. Krzywa, w XIV w. mieściła wójtostwo. W 1534 r. pojawiały się tam wolne domy szlacheckie. Najstarszy – dwór Kauffunga (mieści izbę pamiątek regionalnych) przy ul. Krzywej 1, który w 1528 r. przeszedł z rąk duchownych w szlacheckie, zachował renesansowy portal i oryginalny wykusz wsparty na renesansowych półkolumnach. W mieście najstarszym domem szlacheckim był Schittelhof – przy Bramie Ziębickiej. W 1546 r. odkupiony przez miasto, został zamieniony w browar ze słodownią na podwórzu. Obecnie znajduje się tu przebudowany w XIX w. budynek Ziębicka 24, z fragmentami starszego wątku murów.

W XVI w. przebudowywano też blok śródrynkowy. Zachowała się partia sklepień piwnicy budynku ław chlebowych (Rynek 45), przyziemia ze sklepieniem krzyżowym (Rynek 42), przetrwał układ przebudowywanego wielokrotnie szmatruza (Rynek 53).

Większość zabudowy mieszkalnej starego miasta – do XIX w., to budynki drewniane lub w konstrukcji słupowo-ramowej, z drewnianymi szczytami, kryte gontem lub słomą. Jedynie przy Rynku występowały budynki murowane, choć jeszcze w 1742 r. wśród nich znajdowały się pojedyncze domy fachwerkowe. Szczególnie bogata była zach. pierzeja. W skali wyróżniały się budynki położone w narożnikach Rynku: nr 29, nr 22, a także domy opatów kamienieckich i henrykowskich w pierzei wsch. – Rynek nr 24 i 25.

Po wojnach śląskich i podboju Śląska przez Prusy, w latach 70. XVIII w. Ząbkowice stały się miastem garnizonowym. Dzielnica wojskowa powstała przy ul. Browarnej (dzisiaj B. Prusa), gdzie wybudowano koszary (1776-1777) i składy wojskowe, a w 1805 r. lazaret (ul. B. Prusa 20). Po likwidacji garnizonu, co nastąpiło po wojnach napoleońskich budynek koszar przy ul. B. Prusa adaptowano na potrzeby sądu rejonowego. W okresie powojennym mieścił się tutaj Zespół Szkół Budowlanych, a dzisiaj Starostwo Powiatowe.

Szybkie zwiększenie się liczby mieszkańców miasta spowodowało intensyfikację zabudowy w obrębie dawnych murów. W latach 40. i 50. XIX w. przy ob. ul. Proletariaczyków powstały murowane domy kalenicowe przeznaczone dla rzemieślników. Podobnie domy po wsch. stronie ob. ul. 1 Maja, w rejonie między kaplicą cmentarną a Bramą Wrocławską. Najbardziej interesujący jest klasycystyczny budynek przy ul. 1 Maja 4, reprezentujący ząbkowicki klasycyzm. Podobnie budynki znajdują się przy ul. Krzywej 10 i Kłodzkiej 9. Niskie dwu-, trzykondygnacyjne budynki ustawione kalenicowo zachowały się w dolnej partii ul. Bohaterów Getta i w pobliżu Bramy Ziębickiej, po ptn. stronie drogi. Ten typ architektury był najbardziej

¹¹ Eysymontt R., Goliński M. i R., Siehankiewicz M., Ząbkowice Śląskie; Atlas historyczny miast polskich, T. IV, z. 17, red. R. Czaja, M. Młynarska-Kaletynowa, UMK Toruń 2016

rozpowszechniony do wielkiego pożaru w 1858 r. Budynki z tego okresu – szczytowe z charakterystycznym naczółkiem dachowym i prostymi podziałami elewacji zachowały się w Sadlnie

Najpoważniejsze zmiany w architekturze centrum miasta nastąpiły po pożarze w roku 1858 r. Typowy budynek rynkowy z lat odbudowy zachował dotychczasową kamienną, sklepioną ostrołucznie piwnicę, a także zasadniczą dyspozycję przyziemia z wąską sienią, w którą wbudowano kamienne do pierwszej kondygnacji i wyżej drewniane schody (od lat 70. XIX w. wsparte konstrukcji stalowej, czasem z ozdobną kutą balustradą: Rynek 30, Grunwaldzka 2 i 12). Budynek podwyższano zwykle do wysokości trzech kondygnacji w trakcie frontowym i czterech nieco niższych kondygnacji w trakcie tylnym – z wysokim sklepem w kondygnacji przyziemia w trakcie frontowym, któremu odpowiadały dwie kondygnacje w trakcie tylnym. Zmieniano też dach ze szczytowego na kalenicowy o małym nachyleniu połaci. Typ ten szczególnie mocno reprezentowany był w pierzei pld. Rynku.

W obrębie murów wzniesiono nowe budowle. Szkoła podstawowa przy ul. Krzywej nr 2 (ok. 1850) w stylu Rundbogenstil, dom ewangelickich diakonis (lata 70. XIX). przy ul. Krzywej, nowy dom szpitala „Bethanien” oraz przytułek fundacji Scholza – w stylu renesansu niderlandzkiego, dom opieki „Maria Hilf”(1888) przy ob. ul. Proletariaczyków nr 9 – z elementami neorenesansu, wraz z neogotycką kaplicą. Stylistycznie zabudowa miasta objęła wszystkie znane w tym czasie modusy stylistyczne: klasycyzm, neogotyck, neorenesans, niderlandzki manieryzm.

Z XIX w. pochodzi reprezentacyjną zabudowa willowa typu neorenesansu włoskiego i tyrolskiego przy ob. ul. H. Sienkiewicza. Budynki Sienkiewicza nr 1, 3, 5 to czynszówki z pocz. lat 90. XIX w., nr 11 – neogotyck, nr 17 – pseudotyrolska willa z elementami niderlandyzującymi. Ten typ zabudowy apartamentowej stał się ważnym elementem dzielnic zewnętrznych, lecz i zabudowy centrum. Budynki czynszowe przy zach. odcinku promenady pñ. w większości powstały w latach 80. (np. Batalionów Chłopskich 4-6), z monumentalnym narożnikiem zaakcentowanym budynkiem poczty (1887) w stylu neorenesansu północnego. Czerwoną glazurowaną cegłą wykończono modernistyczny budynek liceum na Przedmieściu Kłodzkim (1905).

Przed I wojną światową pojawiła się w mieście secesja i modernizm. Zabudowa willowa charakterystyczna dla secesji z lat 1902-1909 znajduje się przy ob. Legnickiej i al. Niepodległości. W 1910 r. pojawił się budynek modernistyczny przy ul. 1 Maja 17-19.

W pocz. XX w. powstawać zaczęła dzielnica willowa w rejonie obecnej ul. Ziębickiej, reprezentowana przez budynki Ziębicka nr 40, 42, utrzymane w formie brył jedno- i dwuskrzydłowych, nakrytych układami dwuspadowych dachów z charakterystycznymi okapami wspartymi na wycinanych ozdobnie kroksztynach. Budynki narożne na skrzyżowaniu ulic Ziębickiej i B. Chrobrego otrzymały najbardziej ozdobną formę z ryzalitowymi wieżyczkami narożnymi, konstrukcją pseudoszachulcową i pseudorenesansowym sgraffitem. Budynek Chrobrego 1 (pocz. XX w.), stanowił znaczący akcent urbanistyczny. W latach 1902-1905 powstał szpital pw. św. Antoniego o monumentalnych skrzydłach z dość monotonną architekturą.

Budownictwo typu przemysłowego prezentują: dworzec kolejowy i cukrowania w Sadlnie wraz z zespołem mieszkaniowo-administracyjnym: nawiązujące do tzw. Rundbogenstil z elewacją z czerwonej cegły maszynowej. Do tego typu architektury należy również zespół wodociągów i wieży wodnej z przełomu XIX i XX w., gazownia i cegielnia. Mniejsze obiekty to „attykowy” transformator z 1904 r., wpisujący się w sylwetę murów miejskich w rejonie dawnej Bramy Świdnickiej.

W okresie wojny przy obecnej ul. Powstańców Warszawy powstał najbardziej monumentalny w mieście gmach szkoły podoficerskiej w stylu barokowo-klasycystycznym z potężnym reliefem przedstawiającym greckich wojowników, ob. Liceum Ogólnokształcące i Szkoła Podstawowa nr 3.

Charakterystycznym elementem miasta w okresie międzywojennym było powstanie zabudowy typu osiedlowego: w rejonie ob. ulic Sienkiewicza i Batalionów Chłopskich, oraz na zach. od ul. Krzywej i na zach. od Wrocławskiej i 1 Maja., na zach. od ob. obwodnicy przecinającej, a także w rejonie ulic Waryńskiego, Mickiewicza i Wrocławskiej oraz między linią kolejową a ul. W. Orkana, także w rejonie ob., ulic Powstańców Warszawy i Kusocińskiego. W zach. części dawnych przedmieść powstał kościół i klasztor pallotynów oraz szkoła przy ob. ul. Piastowskiej oraz część domów osiedlowych przy ul. Daszyńskiego na zach. od skrzyżowania z ul. Kasztanową.

Na obszarze na zach. od doliny potoku Jadkowa powstało osiedle szeregowe w układzie krzyżowym z symetrycznie usytuowanymi przy obecnej ul. Pogodnej. We wsch. rejonie miasta powstało osiedle przy wieży wodnej (ob. ul. S. Staszica). Niedaleko, przy szkole policyjnej istniało osiedle domów jednorodzinnych z 1923 r. Około 1935 r. powstała zabudowa przy ob. ul. Kusocińskiego oraz między cegielnią a gazownią przy ulicach Orkana, Matejki i Zacisze w dzielnicy pñ.-wsch.

Najciekawsze obiekty zabudowy miejskiej:

Dwór Kauffunga przy ul. Krzywej 1, wpisany do rejestru zabytków – najstarszy, zachowany budynek mieszkalny, wzmiankowany w 1504 r. Był własnością kolejnych, znanych rodów ząbkowickich. Pod koniec lat 60. XX w. podjęto starania o uratowanie budynku i, po remoncie, w 1972 r. otwarto Izbę Pamiątek Regionalnych. W budynku można oglądać pomieszczenie kaplicy domowej i zbiory sakralne, studnię wewnątrz budynku - ok. 20 m. głębokości, na parterze XVI-w. kolumny przyokienne.

Dwór opatów henrykowskich, ul. Krzywa 12, wpisany do rejestru zabytków. Barokowy wzniesiony w latach 1714-1728. Pierwszymi właścicielami byli cystersi henrykowscy, w latach 1792-1803 malarz Bernard Krause; potem właściciele zmieniali się, a w 1893 r. budynek stał się siedzibą 6 sióstr boromeuszek, które zajmowały się prowadzeniem ambulatorium dla chorych. Obecnie dwór jest siedzibą Zgromadzenia Sióstr Wynagrodzicielek Najświętszego Oblicza. Na piętrze umieszczona jest kaplica sióstr.

Dwukondygnacyjny, nakryty czterospadowym dachem łamanym. Pięcioosiowa fasada rozczłonkowana pilastrami w porządku wielkim, o korynckich głowicach. Okna w opaskach, drzwi w wąskim, arkadowym portalu wspartym na pilastrach.

Ratusz Miejski, wpisany do rejestru zabytków, wzniesiony w latach 1862-1864 w stylu neogotyckim wg projektów Alexisa Langerera urodzonego w Oławie., w miejscu poprzedniego ratusza, który spłonął w 1858 r. Z dawnego budynku wykorzystano piwnice.

Budynek na rzucie kwadratu trójkondygnacyjny, z ośmiokondygnacyjną wieżą zwieńczoną spiczastym hełmem i z wykuszami w narożach. W wystroju elewacji elementy neogotyckie: wieżyczki, kwiatony, wimpergi, maswerki, maszkarony.

Krzywa Wieża w Ząbkowicach Śląskich –średniowieczna krzywa wieża w Ząbkowicach Śląskich , która jest jedną z ciekawostek turystycznych Dolnego Śląska . Nazywana jest „Śląską Pizzą”. Jest to najwyższa krzywa wieża w Polsce – ma 34 m wysokości, a jej obecne odchylenie od pionu wynosi 2,14 m². Na jej szczyt wiedzie 139 schodów.

5.3.10. Zabytki techniki i architektura przemysłowa

Obiekty postindustrialne są często niedostatecznie doceniane jako zabytki, mimo że stanowią ważny element dziedzictwa kulturowego. Wpisane w krajobraz miast i wsi, są one świadectwem rozwoju kultury technicznej oraz istotnym źródłem wiedzy o historii przemysłu i techniki w Polsce. Do tej kategorii należą m.in. fabryki, obiekty przemysłu przetwórczego, takie jak wiatraki, młyny, browary, gorzelnie i kuźnie, a także infrastruktura kolejowa (linie kolejowe, zespoły dworcowe) oraz dzieła myśli inżynierskiej, w tym mosty i wiadukty. Na terenie gminy zachowała się znaczna liczba tego typu obiektów.

Most św. Jana w Ząbkowicach Śląskich, wpisany do rejestru zabytków, jeden z najstarszych mostów na Dolnym Śląsku. Wzmianka o moście drewnianym pochodzi z 1337 r., obecny został wybudowany w latach 1553-1554. Kamienny, czteroprzęsłowy. Na środkowym filarze po wsch. stronie znajduje się piaskowcowa tablica z inskrypcją i herbem miasta flankowanym przez dwóch uzbrojonych mężczyzn. Stojąca na filarze rzeźba św. Jana Nepomucena została ustawiona w 1762 r. W 1885 r. przeprawa została powiększona i poszerzona, co upamiętnia tablica na środkowym filarze po zach. stronie.

Dworzec PKP w Ząbkowicach Śląskich otwarto w 1858 r. Budynek na rzucie prostokąta, pięciobryłowy, jedno- i dwukondygnacyjny, zróżnicowany w wysokości, płasko nakryty. Murowany z cegły,

wtórnie otynkowany po 1945 r. Wyraziste podziały międzykondygnacyjne, wysokie sterczyny wyrastające z narożnych lizen korpusu, nadwieszony, masywny fryz arkadkowy pod wyładowanym gzymsem nawiązują do architektury obronnej i typowe są dla historyzmu. Budynek jest modyfikacją projektu, zastosowanego już wcześniej w Jaworze i Dzierżoniowie.

Dworzec Mały, ob. budynek mieszkalny w Ząbkowicach Śląskich, nieczynna stacja kolejowa, otwarta w 1908 r. razem z linią kolejową z Kondratowic. Malowniczy budynek o znacznie rozczłonkowanej bryle w stylistyce typowej dla budownictwa kolejowego. Pierwotnie ceglany z dekoracyjnym układem fragmentów tynku, ob. tynkowany.

Wieża ciśnień, ul. S. Staszica w Ząbkowicach Śląskich, zbudowana w 1894 r. Jest fragmentem szerszego projektu – systemu wodociągowego miasta, składającego się również z kilku innych obiektów: pompowni, kiedyś napędzanej maszyną parową, kilku studni oraz budynku administracyjnego przy ul. Powstańców Warszawskich. Wieża wyłączona z eksploatacji. Wewnątrz znajdują się pozostałości instalacji doprowadzających wodę, metalowy, nitowany zbiornik na wodę na wysokości 40 m nad ziemią oraz dobrze zachowane chody biegnące okrężnie po obwodzie budynku. Nad wejściem umieszczony jest herb miasta.

Wieża murowana z cegły, cylindryczna, z wyrazistymi podziałami gzymsowymi, w górnej części trzonu rozczłonkowana lizenami zwieńczonymi konsolami masywnego, nadwieszonego, profilowanego fryzu arkadkowego. Ściana zbiornika przepruta rzędem niewielkich otworów przypominających strzelnicze, zwieńczona fryzem arkadkowym i gzymsem. Detale wykonane z cegły innej barwy. Całość zwieńczona namiotowym dachem na kroksztynach. W przyziemiu ceglany portal z herbem miasta.

Cukrownia, ul. Cukrownicza w Ząbkowicach Śląskich, wzniesiona w latach 188-1884, w 1913 r. weszła w obręb większej spółki akcyjnej, w 1945 r. wznowiła produkcję, wstrzymaną w 1989 r. W skład zespołu wchodziły magazyny, stolarnia, budynek wag, kotłownia, magazyn wysłoków, suszarnia, wapniarnia, remiza strażacka. Obok stoi willa dyrektora zakładu z końca XX w. Część zabudowań wyburzono, pozostałe pozbawiono maszyn i dawnego wyposażenia Sadlno. Obecnie na terenie zakładu ma siedzibę kilka firm, głównie z branży kamieniarskiej.

Młyny w Ząbkowicach Śląskich usytuowane były przed bramami miejskimi, w pobliżu których przepływały młynówki napędzające koła młyńskie. Były to: Młyn Lochowy – poł. XIV w. przy Bramie Lochowej, młyn przy Bramie Kłodzkiej, zwany szpitalnym oraz młyn przed Bramą Ziębicką. W pobliżu dzisiejszej ul. Piastowskiej znajdował się jeszcze jeden młyn, na gruntach wsi Tarnów.

Młyn przy ul. Partyzantów/Ziębicka, wymieniany w 1346 r., działał do lat. 80. XX w. Wybudowany w 1586 r. na miejscu starszego, obecne budynki pochodzą z 1880 r. W ostatnich latach naprawiono pokrycie dachu i belki stropowe młyna. Do zespołu młyna należał również budynek administracyjny i budynek magazynowy. Budynek młyna stoi niezagospodarowany – czterokondygnacyjny, podpiwniczony. W obiekcie występują pozostałości linii technologicznej służącej do wytwarzania mąki. Znajdują się tam m.in. koła wodne, maszyny do przesiewania zboża i gotowej mąki oraz silniki elektryczne. Na budynku administracyjnym (nr 24b, ob. mieszkalny) widnieje herb Ząbkowic Śląskich i data 1586.

Młyny zachowały się również w Olbrachcicach Wielkich, Tanowie (ruina), Stolcu.

Dawna kopalnia odkrywkowa Niklu, Chryzoprazu i Opalu w Szklarach uruchomiona w 1890 r. przez spółkę *Gewerkschaft Schlesische Nickelwerke* (Śląskie Zakłady Niklowe) z siedzibą w Ząbkowicach (do Szklar przeniesiono ją dopiero w 1917 r.), która wybudowała niewielką hutę. Inwestycja okazała się niewystarczająca dla rentownej eksploatacji złoża i w 1897 r. powołano nową spółkę z udziałem kapitału belgijskiego *Compagnie Silesienne des Mines*, która rozpoczęła nowe inwestycje. W dniu 26.06.1899 r. przystąpiono do budowy zakładu przeróbczego, a dnia 10.10.1899 r. położono kamień węgielny pod budowę huty, ukończonej w grudniu 1900 r. Rozpoczęła ona przerób rudy w 1901 r. W latach 1902-1903 wydrążono główny szyb wydobywczy na polu Martha na zboczach Szklanej Góry (*Gläserdorfer Berge*), z którego w następnych latach prowadzono eksploatację. Kopalnia funkcjonowała po wojnie, ostatecznie zamknięta została w 1993 r. Obecnie funkcjonuje tu Podziemna Trasa Edukacyjna, która w 2018 r. ze względu na

wyjątkowe walory geologiczno-przyrodnicze otrzymała status „Stanowiska Dokumentacyjnego”, udostępniona jest do zwiedzania.

5.3.11. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome obejmują przede wszystkim elementy wyposażenia kościołów i kaplic, stanowiące bogaty zasób sztuki sakralnej. W ich skład wchodzi wszystkie podstawowe kategorie zabytków, w tym malarstwo, rzeźba oraz rzemiosło artystyczne o zróżnicowanym charakterze, takie jak wyroby stolarskie, tkaniny, witraże czy ludwisarstwo. Do zabytków ruchomych zalicza się również elementy wystroju architektonicznego budowli, posiadające cechy indywidualnych dzieł artystycznych lub rzemieślniczych, m.in. rzeźby, płaskorzeźby, polichromie ścienne i stropowe, mozaiki, sztukaterie oraz detale architektoniczne.

Za zabytki ruchome uznaje się ponadto obiekty małej architektury o wysokim poziomie artystycznym lub rzemieślniczym, dokumentujące historyczne kierunki stylistyczne i tradycje kulturowe, takie jak rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki, a także elementy wyposażenia wnętrz, w tym piece i kominki.

• WYPOSAŻENIE KOŚCIOŁÓW

Na terenie Gminy Ząbkowice Śląskie większość zabytków ruchomych to głównie, szczególnie liczne, wyposażenie kościołów.

Najcenniejszym w skali gminy, ale i bardzo cennym w skali kraju, jest rzeźbiony, późnogotycki, rzeźbiony tryptyk Świętej Rodziny z pocz. XVI w. w kościele rzymskokatolickim pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Zuzanny w Stolcu. Ponadto drewniane epitafium z 1592 r., fragmenty późnogotyckiej polichromii w prezbiterium – z pocz. XVI w. W ołtarzu głównym znajduje się obraz Michaela Willmanna „Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny” z ok. 1705 r., zaś obrazy: „Wizja św. Bernarda”, „Maria Niepokalana”, „Święta Rodzina” i „Ukrzyżowanie” pochodzą z warsztatu Willmanna, prawdopodobnie malowane przez Jana Krzysztofa Liszkę w latach 1706-1710.

Jednorodne późnobarokowe i rokokowe wyposażenie kościoła filialnego pw. MB Bolesnej w Bobolicach – Sanktuarium Matki Boskiej Bobolickiej obejmuje rokokowy ołtarz główny ołtarz główny z figurą MB Bolesnej, obrazem Feliksa Antoniego Schefflera „Zdjęcie z krzyża” (1743), płaskorzeźbą „Złożenie do grobu” – na antependium oraz sześć rokokowych ołtarzy bocznych typu architektonicznego z lat 1740-1760; rokokową ambonę z 1780 r. z rzeźbiarską sceną „Ukrzyżowanie Jezusa” – na baldachimie, płaskorzeźbą „Zesłanie Ducha Świętego” – na zaplecku, i sceną „Dwunastoletni Jezus naucza w Świątyni” – na balustradzie kosza. Bardzo wartościowy jest zespół ośmiu rozbudowanych, rokokowych konfesjonałów, z herbem i inicjałami fundatora, zdobionych figury świętych, którzy kiedyś zgrzeszyli: św. Piotr, św. Maria Egipcjanka, pokutujący król Dawid i św. Afra, św. Dyżma, nieznana pokutnica, prawdopodobnie św. Zygmunt król Burgundii i św. Maria Magdalena. Nad konfesjonałami, w niszach, ustawione są drewniane figury Czterech Ewangelistów z atrybutami i Czterech Doktorów Kościoła; na cokołach wyobrażono sceny z ich życia. Parapet chóru muzycznego z ok. 1770 r. zdobi lambrekin, przy filarach chóru – rzeźby z ok. 1760 r. przedstawiające archaniołów Gabriela i Rafała; trzecia figura archanioła Michała, znajduje się w kruchcie. Wystroju dopełniają obrazy: obrazy F. A. Schefflera: „Matka Boska Niepokalana” i „Św. Barbara” oraz dwa wielkie płótna ząbkowickiego malarza J. Neumanna: „Pokłon pasterzy” i „Ucieczka do Egiptu” z 1790.

Wśród najcenniejszego wyposażenia wymienić należy rzeźbę Św. Anny Samotrzeciej z 1493 r w kościele pw. św. Anny w Ząbkowicach Śląskich, rzeźbiony nagrobek księcia Karola I Podiebrada (1536) i jego żony Anny, córki księcia żagańskiego Jana II Szalonego (ok. 1541) – autorem nagrobków był Jan Ulryk, nadworny architekt Zygmunta Starego, oraz rzeźbioną w piaskowcu ambonę z alabastrowymi płaskorzeźbami – z 1619 r. W ołtarzu głównym (1754-1759) znajduje się obraz „Św. Anna” pędzla J. Classena z Antwerpii. W pld. kruchcie – renesansowe nagrobki księcia ziębskiego Karola I Podiebrada (zm. 1536) i jego żony Anny (zm. ok. 1541), Na murze zewnętrznym liczne epitafia, m.in. Wita Stwosza Młodszego, syna złotnika zgorzeleckiego Floriana, wnuka Wita Stwosza.

Kościół dominikański w Ząbkowicach Śląskich – architektoniczny ołtarz główny z 1743 r., flankowany parami kompozytowych kolumn, z obrazem „Podniesienie Krzyża Świętego” i rzeźbami św. Piotra i św. Pawła. W oknach pld. ściany prezbiterium XIX-wieczne witraże o motywach geometrycznych i z przedstawieniem Chrystusa Dobrego Pasterza. Ponadto barokowa ambona (1740) z figurami ewangelistów.

Kościół św. Jerzego w Ząbkowicach Śląskich – na pld. ścianie prezbiterium gotyckie freski z XIV w. przedstawiające cykl pasyjny: umieszczone na wysokości 2, 5 m nad posadzką, podzielone na kwatery wys. ok. 1 m. Są to jedne z najstarszych fresków na Dolnym Śląsku. Od lat 60. świątynia jest użytkowana przez kościół prawosławny – w prezbiterium współczesny ikonostas.

Kościół pw. św. Jadwigi w Ząbkowicach Śląskich – sklepienie świątyni ozdobione freskami wykonanymi przez Johanna Michaela Steinera (1758). Nad prezbiterium malowidło przedstawiające adorację Ukrzyżowanego Chrystusa przez św. Jadwigę i księcia Henryka I Brodatego, nad nawą – św. Jadwiga karmi ubogich, nad emporą organową - Koronacja Matki Bożej przez Tróję Świętą. Freski restaurowane w XIX w. m.in. przez ząbkowickiego malarza Karola Krachwitza. Ołtarz główny, rokokowy, z lat 1750-1760 z obrazem „Błogosławieństwo św. Jadwigi przez Ukrzyżowanego Chrystusa” pędzla Karla Muellera z Monachium. Prospekt organowy rokokowy, pierwotny zbudowany przez organomistrza z Ząbkowic Paula Zeitziusa, przebudowany w XX w. przez Karla Spiegela z Opola. Ponadto barokowe: ambona z płaskorzeźbionym wizerunkiem św. Wita, posąg św. Józefa, ołtarze boczne.

Kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła w Zwróconej: późnogotycka rzeźba Madonny z Dzieciątkiem z 1501r.; pozostałe wyposażenie głównie późnobarokowe z 1 poł. XVIII w.: na konsolach cztery rzeźby śś.: Jana Nepomucena, Antoniego, Błażeja i Mikołaja, ołtarz główny typu architektonicznego z ok. 1740 r. z obrazami: patronów kościoła i śś. Barbary i Katarzyny oraz w górnej kondygnacji – Pokłon Trzech Króli, organy z pocz. XVIII w., chrzcielnica z rzeźbiarską kompozycją Chrztu w Jordanie, architektoniczny ołtarz w kaplicy pld. – z ok. 1720 r. z obrazem MB z Dzieciątkiem, kuta krata. Ołtarze boczne – św. Jana Nepomucena i św. Józefa, klasycystyczne, z ok. 1800 r.

Kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca w Braszowicach: późnobarokowe wyposażenie z 1 poł. XVII w.: marmurowa chrzcielnica z ok. 1700 r., barokowa ambona z 1738 r. – kosz zdobiony wczesnorokokowe ornamenty i płaskorzeźby: Boże Narodzenie, Ucieczka do Egiptu oraz Dwunastoletni Jezus w świątyni, na baldachimie kompozycja rzeźbiarska ilustrująca Apokalipsę św. Jana. Naprzeciwko – grupa rzeźbiarska Ukrzyżowanie, której tło stanowi malowana na desce architektura Jerozolimy z ok. 1740 r.

Pozostałe wyposażenie z XIX w.: organy wykonane w 1866 r. przez Moschnera, na parapecie empory dwa obrazy przedstawiające św. Annę i św. Alojzego Gonzage, obrazy Drogi Krzyżowej z 1865 r., witraże w oknach i malowidła na sklepieniu tworzące cykl tajemnic różańcowych; monumentalny, architektoniczny ołtarz główny z 1899 r., z obrazem św. Wawrzyńca z 1834 r. autorstwa Jana Schraudopha; w niszach figury czterech Ewangelistów i apostołów Piotra i Pawła. Dwa boczne ołtarze wykonał w 1866 r. stolarz Franciszek Ksawery Moschner, a wymalował K. Krachwitz.

Kościół w Grochowiskach i Brodziszowie posiadają wyposażenie z końca XVIII w. W Tarnowie – rokokowe i klasycystyczne wyposażenie z 2 poł. XVIII w.

Wnętrze ratusza w Ząbkowicach Śląskich posiada jednolite wyposażenie neogotyckie. Znajdowały się tu też cztery obrazy Michaela Willmanna. W 1942 r. obrazy zostały wywiezione do składnicy dzieł sztuki w Kamieńcu Ząbkowickim, po wojnie trzy z nich trafiły do Muzeum Narodowego w Warszawie, czwarty zaś, uznany został za zaginiony, w 1999 r. po renowacji, został zawieszony w ząbkowickiej Sali Ślubów. Jest to „Odarcie z szat” z ok. 1678 r. malowany na zlecenie opata klasztoru cystersów w Krzeszowie.

• KAPLICZKI, RZEŻBY, KRZYŻE PRZYDROŻNE I POKUTNE

Krzyże i kapliczki przydrożne są dziś naturalnym elementem krajobrazu polskiej wsi. Ich obecność wskazuje na przynależność wyznaniową danego obszaru, a zamieszczone różnego rodzaju inskrypcje i symbole odzwierciedlają panujące stosunki etniczne i kulturowe. Występowanie kapliczek na terenie Dolnego Śląska jest stosunkowo rzadkie, gdyż jego obszar w większości znajdował się w strefie wpływów kościoła ewangelickiego. Liczne występowanie kapliczek na ziemi dawnego księstwa ziębskiego, świadczy o wielowiekowej przynależności tych ziem do kościoła katolickiego.

Kapliczki na terenie Gminy Ząbkowice Śląskie, stawiane od XVII w., związane są zwykle z kultem maryjnym i silnie rozwiniętym na tych terenach ruchem pielgrzymkowym do Barda i Bobolic.

Nie zostały zinwentaryzowane. Niektóre z nich, we względu na walory historyczne czy artystyczne, winny znaleźć się w rejestrze zabytków.

W poniższym rozdziale wymienionych zostanie kilka przykładów:

- na dziedzińcu kościoła pw. św. Anny w Ząbkowicach Śląskich stoi przy murze otaczającym teren kościoła dwuczęściowa, wzmocniona w narożach przyporami i nakryta dwuspadowym dachem z pozostałościami krzyża na jego szczycie. Dolna część posiada płycinę z inskrypcją (inskrpcja zniszczona), w górnej, w ostrołucznej wnęce, na kilkustopniowej podstawie umieszczony jest tron, na którym siedzi święta Anna z Marią na kolanach. Kapliczka pochodzi zapewne z XVIII w.
- Zwrócona, wieś biskupia; o jej przynależności religijnej świadczą liczne kaplice, rzeźby drewniane i kamienne krzyże. Przy wejściu na teren kościelny, pod trzema lipami stoi kolumna z rzeźbą Matki Boskiej z 1690 r. Na cokole znajdują się inskrypcje fundatora, Henryka Ruprechta, remontowana w 1751 r. z fundacji sołtysa Antoniego Weidlicha. Na pocz. lat 90. figura została skradziona, w 1994 r. powróciła na miejsce.

Kilka kapliczek rozrzuconych jest wśród pól wokół wsi, przy drodze łączącej Zwróconą z sanktuarium Matki Boskiej Bolesnej w Bobolicach. Drogę tę, mającą charakter alei wysadzaną topolami, wykorzystywały często pielgrzymki, a przy kapliczkach zatrzymywano się na odpoczynek i modlitwę. Np.: ceglana kapliczka słupowa na skrzyżowaniu drogi z szosą nr 8. We wsi znajduje się też krucyfiks z pełnoplastyczną, ceramiczną figurą Chrystusa – w pobliżu przejazdu kolejowego.

- Braszowice – przed wejściem do kościoła stoją dwa barokowe pomniki przedstawiające św. Jana Nepomucena i św. Antoniego z Padwy. Na placu przed kościołem znajduje się kolumna z przedstawieniem Matki Bożej Niepokalanej – Immaculaty, ustawiona w 1856 r.
- kapliczka przy drodze z Grochowa do Tarnowa z około 1920 r. przy drodze pielgrzymkowej do Barda. Przez wiele lat po wojnie, z uwagi na położenie przy skrzyżowaniu dróg, była miejscem spotkań i modlitwy mieszkańców Ząbkowic Śląskich oraz okolicznych wsi.
- okolice Ząbkowic Śląskich i miasto; przy drodze wylotowej z Ząbkowic do Kamieńca, przy ul. Kamienieckiej stoi piaskowcowa kolumna z wyrytą datą 1667, pobawiona zwieńczenia; przy trasie prowadzącej z Ząbkowic Śląskich do Brzeźnicy – dwie kapliczki przydrożne; przy drodze do Kłodzka, niedaleko wyjazdu ze wsi Tarnów – prosty, ceglany słup w kolorze żółtym o podstawie kwadratu, zwieńczony dachówkowym daszkiem i krzyżem (wys. 4 m). Na frontowej ścianie wgłębienie z postacią gołębicy z promieniami, symbolizującymi dary Ducha Świętego; kilkadziesiąt metrów dalej niższa kapliczka z kopią figury Matki Boskiej Bardzkiej osłonięta ozdobną kratą.
- Olbrachcie Wielkie – koło kościoła parafialnego pw. św. Floriana znajdują się dwie kapliczki słupowe z XVIII lub pocz. XIX w.; krzyż Męki Pańskiej. Innym pomnikiem są krzyże pokutne, fundowane przez zabójcę w wyniku postanowień niektórych umów pojednawczych z rodziną zabitego, zawieranych w średniowieczu i pocz. XVI w.
- krzyż kamienny leżący w lapidarium Izby Regionalnej w Ząbkowicach Śląskich; do ok. 1980 r. krzyż granitowy (jego górna część) leżał na rozwidleniu polnych dróg do Olbrachcie Wielkich i Stoszowic.

- w Olbrachcicach znajduje się krzyż pokutny później wykorzystywany jako wodowskaz, co związane jest z licznymi powodziami nawiedzającymi wieś. Jest na nim data 1585 – zapewne dotycząca powstania krzyża i data 1786 i inskrypcją odnoszącą się do określenia poziomu wody.

5.4. Krajobraz kulturowy – dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne obejmuje zwyczaje, tradycje, przekazy ustne, wiedzę i umiejętności, a także związane z nimi przedmioty oraz przestrzenie kulturowe, które dana wspólnota uznaje za część własnego dziedzictwa. Elementy te są przekazywane z pokolenia na pokolenie i nieustannie odtwarzane w relacji z historią, środowiskiem przyrodniczym oraz sposobami jego użytkowania. Niematerialne dziedzictwo kulturowe stanowi istotne źródło poczucia tożsamości, ciągłości kulturowej i przynależności lokalnej. Do zadań władz gminnych należy podejmowanie działań na rzecz jego zachowania, w tym identyfikacji, dokumentacji, badań, ochrony, popularyzacji oraz przekazywania kolejnym pokoleniom.

Gmina Ząbkowice Śląskie położona jest na obszarze tzw. Ziemi Odzyskanych, gdzie po 1945 r. nastąpiła niemal całkowita wymiana ludności, skutkująca przerwaniem ciągłości kulturowej regionu. Jednocześnie Dolny Śląsk cechuje się wielowiekową złożonością kulturową oraz współistnieniem różnych tradycji etnicznych, narodowych i religijnych. Po II wojnie światowej na przedwojenne dziedzictwo kulturowe, które w znacznym stopniu ukształtowało materialny krajobraz regionu, nałożyły się bogate tradycje przywiezione przez osadników z różnych części kraju oraz dawnych ziem wschodnich.

Współistnienie wielu grup kulturowych doprowadziło do ukształtowania się współczesnej kultury regionalnej, co szczególnie wyraźnie widoczne jest w sferze języka. Gwary i dialekty przywiezione przez osadników stopniowo przenikały się i mieszały, prowadząc do powstania dialektów mieszanych, a następnie do procesu integracji językowej. W jego efekcie ukształtowała się polszczyzna ogólna, wzbogacona jedynie o nieliczne elementy gwarowe, których obecność uzależniona jest od pochodzenia użytkowników.

Istotnym elementem niematerialnego dziedzictwa kulturowego gminy są tradycje religijne i obrzędowość katolicka, kultywowane przez mieszkańców oraz lokalne wspólnoty parafialne. Obejmują one uczestnictwo w świątach roku liturgicznego, takich jak Wielkanoc, Boże Narodzenie czy Boże Ciało, troskę o miejsca kultu i nagrobki na cmentarzach, a także zwyczaj pielgrzymowania do sanktuariów. Pielgrzymki mają na terenie gminy szczególne znaczenie, stanowiąc kontynuację wielowiekowych tradycji sprzed 1945 r. oraz zjawisko o wymiarze ponadregionalnym i międzynarodowym.

Najważniejszym ośrodkiem pielgrzymkowym regionu jest sanktuarium w Bard, związane z kultem cudownej figurki Matki Boskiej, którego początki sięgają 1270 r. Zorganizowany ruch pielgrzymkowy rozwinął się intensywnie w latach 30. XVII w., a pierwsza ząbkowicka pielgrzymka ślubowana odbyła się we wrześniu 1633 r. z inicjatywy proboszcza Hieronimusa Helzela. Od tego czasu pielgrzymka do Barda odbywa się corocznie w święto Narodzenia Najświętszej Maryi Panny. Po II wojnie światowej tradycja ta była kontynuowana także poza granicami kraju, a współcześnie, dzięki poprawie relacji polsko-niemieckich, przybrała formę corocznej pielgrzymki polsko-niemieckiej.

Drugim ważnym miejscem kultu maryjnego w okolicy jest sanktuarium w Bobolicach (dawnych Kubicach), związane z czcią figurki Matki Boskiej Bolesnej, datowanej na przełom XV i XVI w. Kult ten znany jest co najmniej od połowy XV w., a dla otaczanej czcią rzeźby w 1447 r. polecono wzniesć murowany kościół. Po II wojnie światowej sanktuarium na dłuższy czas utraciło swoje znaczenie pielgrzymkowe, jednak od lat 70. XX w. tradycja ta została stopniowo przywrócona, choć na mniejszą skalę.

Z tradycją pielgrzymowania nierozdzielnie związane są liczne kapliczki przydrożne, występujące na terenie gminy, wznoszone od XVII w., najczęściej w związku z kultem maryjnym. Obiekty te do dziś funkcjonują w świadomości mieszkańców jako ważne punkty odniesienia religijnego i kulturowego. Innym powszechnie kultywowanym zwyczajem są dożynki, obchodzone corocznie jako święto plonów w wymiarze parafialnym, wiejskim i gminnym, łączące obrzędowość religijną z integracją społeczności lokalnej.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe gminy przejawia się również w sferze kultury muzycznej. Od 2015 r. organizowany jest festiwal im. Alojzy Taux, pochodzącego z Braszowic kompozytora, dyrygenta i pierwszego dyrektora Mozarteum w Salzburgu. Wydarzenie to stanowi ważny element popularyzacji lokalnego dziedzictwa muzycznego oraz przypomnienia twórczości artysty związanego z regionem.

Istotnym czynnikiem sprzyjającym kultywowaniu i upowszechnianiu niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest położenie gminy w sąsiedztwie unikatowych w skali kraju zabytków oraz atrakcji turystycznych regionu, a także jej lokalizacja przy drodze krajowej nr 8, zapewniająca dobrą dostępność komunikacyjną. Upowszechnianiem kultury na terenie gminy zajmują się przede wszystkim Ząbkowickie Centrum Kultury i Turystyki oraz Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy im. Księżki Henrykowskiej, które prowadzą działalność edukacyjną, animacyjną i popularyzatorską na rzecz zachowania lokalnych tradycji.

Na obszarach wiejskich ważną rolę w animowaniu życia kulturalnego pełnią świetlice wiejskie, stanowiące lokalne centra aktywności społecznej i integracji mieszkańców. Szczególne znaczenie dla ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego ma również działalność Izba Pamiątek Regionalnych im. Józefa Głabiszewskiego, mieszczącej się w domu rycerza Kauffunga – najstarszym zachowanym budynku w mieście. Prezentowane tam zbiory dokumentują życie codzienne mieszkańców Ziemi Ząbkowickiej oraz stanowią ważne narzędzie przekazu lokalnej pamięci kulturowej.

Działalność instytucji kultury oraz aktywność lokalnych środowisk społecznych i twórczych odgrywają kluczową rolę w ochronie, przekazywaniu i reinterpretacji niematerialnego dziedzictwa kulturowego gminy, czyniąc je żywym i istotnym elementem współczesnej tożsamości lokalnej.

5.5. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze Gminy Ząbkowice Śląskie nie występują pomniki historii i parki kulturowe, nie wpisano obiektów na Listę Skarbów Dziedzictwa, natomiast występują pozostałe formy ochrony zabytków.

5.5.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Gminy Ząbkowice Śląskie znajduje się 137 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Tabela nr 1), w tym 17 stanowisk archeologicznych. Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim – rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Wszelkie działania podejmowane przy tego typu obiektach wymagają pisemnego pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Ząbkowice Śląskie

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT/ ZESPÓŁ	ULICA	NR	NR REJESTRU	DATA
1	Bobolice	kościół fil. pw. MB Bolesnej			A/1734/721	1.09.1960
2	Bobolice	pałac			A/3593/1830	8.10.1966
3	Bobolice	park			A/3594/756/Wł	8.11.1980
4	Braszwice	kościół paraf. pw. św. Wawrzyńca			A/1919/771/Wł	8.11.1980
5	Brodziszów	kościół paraf. pw. NMP Królowej Polski			A/1945/941/Wł	22.06.1983
6	Brodziszów	pałac			A/3595/1476/Wł	31.01.1996
7	Brodziszów	otoczenie pałacu			A/3595/1476/Wł	31.01.1996
8	Jaworek	kaplica św. Jana Chrzciciela			A/4198/1839	8.10.1966
9	Jaworek	oficyna dworska			A/4199/1840	8.10.1966
10	Kluczowa	pałac			A/4236/1843	8.10.1966
11	Kluczowa	park			A/4237/748/Wł	8.11.1980
12	Koziniec	kościół fil. pw. św. Jakuba Apostoła			A/4239/1844	8.10.1966
13	Koziniec	park			A/4238/961/Wł	28.09.1983
14	Olbrachcice	kościół paraf. pw. św. Floriana			A/1862/1849	8.10.1966
15	Sieroszów	kościół paraf. pw. św. Michała Archanioła.			A/1889/1861	30.06.1966
16	Sieroszów	pałac opatów henrykowskich		62a	A/4693/1862	11.10.1966
17	Sieroszów	park			A/4694/847/Wł	18.09.1981
18	Stolec	kościół filialny pw. św. Jana Nep.			A/1664/637	7.12.1959
19	Stolec	pałac			A/4720/1868	11.10.1966
20	Stolec	oficyna pałacowa wschodnia, ob. dom mieszkalny		110c	A/4720/1868	11.10.1966
21	Stolec	oficyna pałacowa północno-wschodnia, ob. dom mieszkalny		110b	A/4720/1868	11.10.1966
22	Stolec	oficyna pałacowa północno-wschodnia, ob. dom mieszkalny		110	A/4720/1868	11.10.1966
23	Stolec	park			848/Wł	18.09.1981
24	Sulistawice	kościół fil. pw. św. Antoniego			A/1948/953/Wł	20.09.1983
25	Tarnów	kościół par. pw. Marii Magdaleny			A/18638/1870	11.10.1966
26	Tarnów	park			A/4580/846/Wł	18.09.1981
27	Ząbkowice Śląskie	kościół paraf. pw. św. Anny			A/1729/684	14.04.1960
28	Ząbkowice Śląskie	dzwonnica tzw. „Krzywa Wieża” przy kościele parafialnym	św. Wojciecha	7	41/A/00	1.12.2000
29	Ząbkowice Śląskie	szkoła, ob. obiekt parafialny	św. Wojciecha	12	A/5150/1876	15.10.1966
30	Ząbkowice Śląskie	kościół paraf. pw. św. Jadwigi	Kamieniecka		A/1871/1860	11.10.1966
31	Ząbkowice Śląskie	kaplica św. Jerzego, ob. cerkiew prawosławna	Kłodzka		A/5154/1260	30.03.1965
32	Ząbkowice Śląskie	d. szpital św. Jerzego, ob. dom mieszkalny	Kłodzka	6	A/5970	30.06.2015
33	Ząbkowice Śląskie	d. kościół klasztorny Bonifratrów, ob. św. Józefa Robotnika	1 Maja / Bonifratrów		A/6020	25.08.2016
34	Ząbkowice Śląskie	kościół klasztorny, ob. pom. pw. Krzyża Św.	Grunwaldzka		A/1725/730	5.09.1960
35	Ząbkowice Śląskie	d. Klasztor Dominikanów, ob. Franciszkanek-Klaryski	Grunwaldzka	8	A/1725/730	5.09.1960
36	Ząbkowice Śląskie	mur wschodni, zachodni z filarową bramą, północny i południowy (dz. 95)			A/5936	21.08.2014
37	Ząbkowice Śląskie	kaplica cmentarna, ob. kościół polsko-katolicki	1 Maja		A/5151/1874	15.10.1966
38	Ząbkowice Śląskie	cmentarz, ob. komunalny	1 Maja		A/1217	25.05.2009
39	Ząbkowice Śląskie	zamek z dziedzińcem oraz przyległym otoczeniem tj. placem graniczącym z zabudową miejską, wałami i szarpą ziemną			A/5146/482	7.05.1958
40	Ząbkowice Śląskie	mury obronne			A/2580/687	10.05.1960

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT/ ZESPÓŁ	ULICA	NR	NR REJESTRU	DATA
41	Ząbkowice Śląskie	baszta tzw. „Gołębia”, ob. nieużytkowana	Prusa	13	A/5780	06.02.2012
42	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny (lazaret wojskowy)	Prusa	20	A/5156/1879	15.10.1966
43	Ząbkowice Śląskie	dom opatów henrykowskich, ob. klasztor Zgromadzenia Sióstr Wynagrodzicielek	Krzywa	12	A/5153/1261	30.03.1965
44	Ząbkowice Śląskie	ratusz	Rynek		A/5147/777/Wł	8.05.1981
45	Ząbkowice Śląskie	d. gospoda, ob. budynek biurowy	Rynek	29	A/5078/1539/Wł	10.12.1996
46	Ząbkowice Śląskie	szpital – budynek główny ZOZ	Bolesława Chrobrego	5	A/976	25.09.2006
47	Ząbkowice Śląskie	zespół budowlany ZSZ	Wrocławska	17	A/5148/1088/Wł	4.03.1985
48	Ząbkowice Śląskie	szkoła – Zespół Szkół Zawodowych	Wrocławska	17	A/5148/1088/Wł	4.03.1985
49	Ząbkowice Śląskie	sala gimnastyczna – Zespół Szkół Zawodowych	Wrocławska	17	A/5148/1088/Wł	4.03.1985
50	Ząbkowice Śląskie	Szkoła Podstawowa nr 1	Krzywa	9	A/5155/1878	15.10.1966
51	Ząbkowice Śląskie	kamienica mieszkalna	Aliantów	2	A/5063/1574/Wł	6.06.1997
52	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Armii Krajowej	1	A/5069/1557/Wł	13.03.1997
53	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Armii Krajowej	4	A/5121/1528/Wł	30.09.1996
54	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Armii Krajowej	8	A/5065/1563/Wł	14.04.1997
55	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Ciasna	4	A/5119/1523/Wł	30.09.1996
56	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Dolnośląska	1	A/5079/1532/Wł	26.11.1996
57	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Dolnośląska	6	A/5076/1543/Wł	30.12.1996
58	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Dolnośląska	11	A/5071/1549/Wł	9.01.1997
59	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Grunwaldzka	2	A/5077/1542/Wł	23.12.1996
60	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Grunwaldzka	4	A/5159/1877	15.10.1966
61	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Grunwaldzka	15	A/5106/1507/Wł	2.07.1996
62	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Grunwaldzka	19	A/5072/1548/Wł	7.01.1997
63	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Grunwaldzka	21	A/5072/1548/Wł	7.01.1997
64	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Grunwaldzka	23	A/5094/1469/Wł	22.01.1996
65	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Konopnickiej	1	A/5082/1464/Wł	28.12.1995
66	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	1	A/5112/1520/Wł	25.09.1996
67	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	5	A/5091/1466/Wł	28.12.1995
68	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	7	A/5059/1584/Wł	15.09.1997
69	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	8	A/5067/1560/Wł	24.03.1997
70	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	9	A/5062/1575/Wł	6.06.1997
71	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	17	A/5110/1512/Wł	6.08.1996
72	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	19	A/5102/1499/Wł	6.05.1996
73	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	21	A/5111/1513/Wł	6.08.1996
74	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	23	A/5113/1527/Wł	30.09.1996
75	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Kościuszki	29	A/5068/1559/Wł	25.03.1997
76	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny, ob. Izba Pamięci	Krzywa	1	A/5152/1262	30.03.1965
77	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	1 Maja	4	A/5070/1556/Wł	13.03.1997
78	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	1 Maja	5	A/5061/1576/Wł	12.06.1997
79	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	1 Maja	17/19	A/5085/1459/Wł	18.12.1995
80	Ząbkowice Śląskie	willa	1 Maja	18	A/5087/1457/Wł	20.11.1995
81	Ząbkowice Śląskie	willa, ob. budynek biurowy	al. Niepodległości	11	A/5057/1638/Wł	14.12.1998
82	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Reymonta	1	A/5120/1526/Wł	30.09.1996
83	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	1	A/5064/1564/Wł	6.05.1997
84	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	2	A/5092/1467/Wł	4.01.1996
85	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	3	A/5090/1448/Wł	2.10.1995
86	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	6	A/5066/1561/Wł	25.03.1997
87	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	7	A/5117/1531/Wł	19.11.1996
88	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	9	A/5096/1471/Wł	22.01.1996
89	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny – fasada	Rynek	21	A/5084/1460/Wł	18.12.1995
90	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	22	A/5158/1880	15.10.1966
91	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	23	A/5157/642/Wł	10.09.1976
92	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	25	A/5060/1581/Wł	10.07.1997

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT/ ZESPÓŁ	ULICA	NR	NR REJESTRU	DATA
93	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	26	A/5100/1503/Wł	17.06.1996
94	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	27	A/5099/1494/Wł	28.03.1996
95	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	30	A/5107/1509/Wł	6.08.1996
96	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	31	A/5088/1456/Wł	20.11.1995
97	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	32	A/5116/1530/Wł	18.11.1996
98	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	33	A/5086/1458/Wł	20.11.1995
99	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	34	A/5093/1468/Wł	22.01.1996
100	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	35	A/5105/1506/Wł	2.07.1996
101	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	36	A/5103/1498/Wł	23.04.1996
102	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	37	A/5101/1500/Wł	6.05.1996
103	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	38	A/5108/1510/Wł	6.08.1996
104	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	39	A/5109/1511/Wł	6.08.1996
105	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	40	A/5058/1589/Wł	20.11.1997
106	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	42	A/5089/1455/Wł	20.11.1995
107	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	43/44	A/5104/1504/Wł	17.06.1996
108	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	45	A/5097/1492/Wł	25.03.1996
109	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	47	A/5114/1524/Wł	30.09.1996
110	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	48	A/5095/1470/Wł	22.01.1996
111	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	50	A/5115/1525/Wł	30.09.1996
112	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	51	A/5075/1544/Wł	30.12.1996
113	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Rynek	52	A/5074/1545/Wł	30.12.1996
114	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	św. Wojciecha	1	A/5083/1461/Wł	15.12.1995
115	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	św. Wojciecha	2	A/5098/1493/Wł	25.03.1996
116	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	św. Wojciecha	6	A/5118/1522/Wł	30.09.1996
117	Ząbkowice Śląskie	dom mieszkalny	Ziębicka	2	A/5073/1547/Wł	07.01.1997
118	Ząbkowice Śląskie	most św. Jana	Kłodzka		A/5149/1875	15.10.1966
119	Zwrocław	kościół paraf. pw. św. Piotra i Pawła			A/1876/1886	15.10.1966
120	Zwrocław	dwór, ob. dom mieszkalny		30	A/5228/1887	15.10.1966
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE						
MIEJSCOWOŚĆ		NUMER W MIEJSCOWOŚCI	NUMER OBSZARU	NUMER NA OBSZARZE	NR REJESTRU	DATA
121	Braszowice	2 (fort IX)	92-26	8	390/Arch/56	19.12.1968
122	Braszowice	4	92-26	10	392/Arch/57	17.12.1968
123	Braszowice	5	92-26	11	393/Arch/58	17.12.1968
124	Braszowice	14	91-26	91	397/Arch/62	17.12.1968
125	Braszowice	15	91-26	92	398/Arch/62	17.12.1968
126	Sieroszów	3	90-27	3	763/Arch/74	16.12.1974
127	Suliśławice	3	90-26	1	669/Arch/73	25.06.1973
128	Suliśławice	4	90-26	2	670/Arch/73	25.06.1973
129	Suliśławice	6	90-26	3	671/Arch/73	25.06.1973
130	Suliśławice	7	90-26	4	672/Arch/73	25.06.1973
131	Suliśławice	8	89-26	14	667/Arch/73	25.06.1973
132	Suliśławice	9	89-26	15	668/Arch/73	25.06.1973
133	Suliśławice	13	89-26	19	203/Arch/29	30.04.1966
134	Szklary	1	89-27	192	687/Arch/73	17.11.1973
135	Szklary	2	89-27	193	688/Arch/73	17.11.1973
136	Ząbkowice Śląskie	26 (zamek)	91-26	21	482	07.05.1958
137	Ząbkowice Śląskie	42	91-26	37	499/Arch/70	30.11.1970 r.

5.5.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zabytki ruchome to przede wszystkim obiekty wchodzące w skład wyposażenia kościołów i kaplic. Zasoby sztuki sakralnej obejmują wszystkie kategorie zabytków: malarstwo, rzeźbę oraz rzemiosło artystyczne z całym jego zróżnicowaniem (złotnictwo, sprzęty stolarskie, tkaniny, szkło, witrażownictwo, ludwisarstwo). Zabytki ruchome to również elementy wystroju budowli, posiadające cechy indywidualnych wytworów artystycznych lub rzemieślniczych. Należą do nich m.in.: rzeźby, płaskorzeźby, polichromie naścienne lub stropowe, mozaiki, sztukaterie i różnego rodzaju detal architektoniczny. Za zabytki ruchome uznaje się także obiekty małej architektury, wykazujące wysoki poziom warsztatu artystycznego lub rzemieślniczego, dokumentujący historyczne trendy, np.: rzeźby ogrodowe, pomniki, obeliski, słupy, krzyże i kapliczki przydrożne, nagrobki.

Najcenniejsze zabytki ruchome z terenu Gminy Ząbkowice Śląskie wpisane zostały do rejestru zabytków ruchomych. Ze względów bezpieczeństwa nie publikuje się szczegółowych danych dotyczących tych obiektów. Informacje można uzyskać w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków we Wrocławiu, Delegatura w Wałbrzychu.

5.5.4. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z aktami wykonawczymi określa przedmiot, formy i zasady ochrony zabytków i opieki nad nimi. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wraz z aktami prawnymi określa procedurę sporządzania i zakres merytoryczny miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Obie te ustawy wraz z ww. aktami dają narzędzie ochrony zabytków – miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP). Ustawy te stanowią także podstawę uczestnictwa Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w procedurze sporządzania miejscowych planów.

Ochrona dziedzictwa kulturowego i zabytków w MPZP dotyczy nie tylko konkretnych obiektów i obszarów zabytkowych, lecz także wszelkich aspektów zagospodarowania przestrzennego ustalanego w planie dla całego obszaru opracowania.

Zgodnie z treścią art. 18 i art. 19 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się m.in. przy sporządzaniu MPZP. W planach w szczególności:

- 1) uwzględnia się ustalenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami;
- 4) uwzględnia się ochronę:
 - zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
 - innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
 - parków kulturowych;
- 5) uwzględnia się ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami;
- 6) w zależności od potrzeb, ustala się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Zgodnie z powyższym, miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego Gminy Ząbkowice Śląskie, jako akty prawa miejscowego, stanowią podstawowy instrument kształtowania i prowadzenia polityki przestrzennej na obszarze gminy. Określają one przeznaczenie terenów, zasady ich zagospodarowania oraz warunki zabudowy, uwzględniając uwarunkowania przyrodnicze, społeczne i kulturowe. Istotnym elementem ustaleń planów miejscowych są zapisy dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego, zabytków oraz dóbr kultury współczesnej, które mają na celu zachowanie wartości historycznych, krajobrazowych i architektonicznych gminy. Dokumenty te pełnią zatem kluczową rolę w zapewnieniu zrównoważonego

rozwoju przestrzennego, łącząc potrzeby rozwoju inwestycyjnego z obowiązkiem ochrony zasobów kulturowych i tożsamości lokalnej.

Obowiązujące plany miejscowe są udostępnione na BIP-ie Urzędu Miejskiego w Ząbkowicach Śląskich oraz na portalu mapowym.

Obecnie sporządzane miejscowe plany – mpzp Olbrachcice; mpzp Braszowice; mpzp Bobolice (wieś); mpzp Zwrocław; mpzp części obrębów Osiedle Wschód 15, Osiedle Wschód-03, Osiedle Wschód-05, Osiedle Wschód-06, Osiedle Wschód-11; mpzp części obrębów Sadlno-03, Sadlno-10, Sadlno-11 i Sadlno-12 oraz Centrum-17.

5.5. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru,
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (* Utracił moc z dniem 18.05.2023 r. w zakresie, w jakim ogranicza prawo własności nieruchomości przez dopuszczenie ujęcia nieruchomości jako zabytku nieruchomego w gminnej ewidencji zabytków, bez zapewnienia właścicielowi gwarancji ochrony prawnej przez dokonaniem takiego ograniczenia, na podstawie wyroku TK z dnia 11 maja 2023 r. sygn. akt P 12/18 (Dz. U. poz. 951).

Szczegółowe wytyczne na temat opracowania i prowadzenia gminnej ewidencji zabytków zostały określone w Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2021 r. poz. 56).

Konsekwencją ujęcia obiektów lub obszarów niewpisanych do rejestru zabytków w gminnej ewidencji zabytków jest obowiązek uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków planowanych przy nich działań za pośrednictwem właściwego organu gminy lub organu administracji architektoniczno-budowlanej. Uzgodnienia z wojewódzkim konserwatorem zabytków prowadzone są na etapie wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej. Ponadto właściciele lub posiadacze zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają obowiązek zawiadomienia wojewódzkiego konserwatora zabytków o wszelkich zagrożeniach, niekorzystnych zmianach oraz o zmianie stanu prawnego zabytku. Mają też obowiązek uczestniczenia w kosztach badań archeologicznych prowadzonych na swoim terenie.

Zawiadomienie o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków umieszcza się na stronie podmiotowej Biuletynu Informacji Publicznej do czasu zamieszczenia informacji odpowiednio o włączeniu karty adresowej zabytku, o włączeniu nowej karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo o wyłączeniu karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków. Ponadto Wójt (burmistrz, prezydent miasta) o zamiarze włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków, o sporządzeniu nowej karty adresowej zabytku albo o zamiarze wyłączenia karty adresowej zabytku z gminnej ewidencji zabytków zawiadamia właściciela lub posiadacza zabytku albo nieruchomości lub rzeczy ruchomej,

która przestała być zabytkiem, na co najmniej 14 dni przed planowanym terminem włączenia karty adresowej zabytku do gminnej ewidencji zabytków albo wyłączenia tej karty z gminnej ewidencji zabytków.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą do sporządzania programów opieki jest gminna ewidencja zabytków.

Gminna ewidencja zabytków Gminy Ząbkowice Śląskie została sporządzona przy opracowaniu GPOnZ, przyjęta Zarządzeniem Burmistrza Ząbkowic Śląskich nr 17/I/IGP-2022 z dnia 17 stycznia 2022 r. Ewidencja została wykonana zgodnie z zmianą Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Spis obiektów ujętych w GEZ zawierają Załącznik nr 1 i Załącznik nr 2.

Ewidencja jest dokumentem otwartym – powinna być stale weryfikowana i aktualizowana. Dotyczy to także włączania nowych obiektów do GEZ.

Gmina Ząbkowice Śląskie jest właścicielem 10 obiektów ujętych w GEZ, w tym 1 wpisany jest do rejestru zabytków:

- Koziniec, park (dz.nr 114, dz.nr 147), obiekt wpisany do rejestru zabytków,
- Olbrachcice Wielkie nr 23, dom ludowy, ob. świetlica wiejska,
- Tarnów nr 21, dom mieszkalny, ob. świetlica wiejska,
- Ząbkowice Śląskie, ul. Aliantów 5, dom mieszkalny,
- Ząbkowice Śląskie, ul. Długa 2- dom mieszkalny,
- Ząbkowice Śląskie, ul. Dolnośląska 38, dom mieszkalny,
- Ząbkowice Śląskie, ul. Dolnośląska 45- dom mieszkalny,
- Ząbkowice Śląskie, ul. Konopnickiej 13- dom mieszkalny,
- Ząbkowice Śląskie, ul. Rynek 46, dom mieszkalny,
- Ząbkowice Śląskie, ul. Ziębicka 12- dom mieszkalny.

5.5.1. Zabytki archeologiczne

Zgodnie z art. 3 pkt. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zabytkiem archeologicznym jest zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Przedmiotem ochrony są zatem nie tylko poszczególne wytwory człowieka, ale i ich kulturowy kontekst – razem tworzą integralną całość, w terminologii naukowej zwaną stanowiskiem archeologicznym. Wydzielony wytwór określa się natomiast mianem artefaktu. Stanowiskiem archeologicznym jest obszar występowania archeologicznych zabytków nieruchomych i ruchomych jako spójnej całości, zaś artefaktem jest wydzielony, indywidualny zabytek ruchomy, np. pozyskany w trakcie badań archeologicznych. Wzajemne powiązanie przestrzenne poszczególnych nieruchomych i ruchomych części stanowiska archeologicznego stanowi właściwą, oryginalną i niepowtarzalną substancję zabytku archeologicznego.

Od końca lat 70. XX w. wdrażany jest program tzw. AZP (Archeologiczne Zdjęcie Polski) – podział terenu całej Polski na pola, na których prowadzi się badania powierzchniowe. Stanowiska zewidencjonowano w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski: 89-26, 89-27, 90-26, 90-27, 91-26, 91-27, 92-26. Na obszarze Gminy Ząbkowice Śląskie zlokalizowano ponad 300 stanowisk archeologicznych o zróżnicowanym znaczeniu, w tym 17 stanowisk wpisanych jest do rejestru zabytków. Wykaz stanowisk i obszarów archeologicznych przedstawiono w Załączniku nr 2. Wśród nich są obiekty istotne z historycznego punktu widzenia, które mogą być znakomitą elementem promocyjnym, wykorzystywanym w turystyce kulturalnej. Wymagają jednak odpowiedniego wyeksponowania w postaci wytyczenia szlaku oraz szczegółowego opisu historycznego i wizualizacji pierwotnego wyglądu.

Wartością gminy są liczne stanowiska i obszary archeologiczne, rozmieszczone na całym jej obszarze. Największe skupiska znajdują się w mieście Ząbkowice Śląskie oraz w okolicy wsi Braszowice, Stolec, Tarnów, Grochowiska, Bobolice, Jaworek, Zwrócona, Olbrachcice Wielkie.

Początki osadnictwa na Przedgórzu Sudetów, na którym znajduje się gmina Ząbkowice Śląskie, sięgają starszej epoki kamienia, czyli paleolitu (500 tys.-10 tys. lat p.n.e.). Stanowiska archeologiczne z tego okresu to glinianka złoza „Albertów”, gdzie odkryte wyroby kamienne datowane na około 60 000 lat oraz stanowiska: Grochowiska i Tarnów.

Następnym okresem w historii osadnictwa i człowieka na tym obszarze był mezolit (10 000-4500 lat p.n.e.). Wówczas nastąpiło ocieplenie klimatu, wynikiem czego było stopnienie lodowca i zmiana szaty roślinnej, co skutkowało pojawieniem się wielkich kompleksów leśnych, a w nich - leśnej zwierzyny. W tym okresie całe Przedgórze Sudeckie zostało trwale zasiedlone, głównie przez ludność przybyłą z południa. Kolejnym okresem w dziejach osadnictwa był neolit (4500-1800 lat p.n.e.) – to na teren Śląska przybyła ludność z obszarów środkowego Dunaju, przynosząc ze sobą umiejętność uprawy roli i hodowli zwierząt, co wiązało się z przyjęciem osiadłego trybu życia. Ludność ta przywędrowała na Śląsk dwoma szlakami: przez Bramę Morawską i przez teren dzisiejszej Ziemi Kłodzkiej – wzdłuż biegu rzeki Nysy Kłodzkiej. Te grupy osiedlały się głównie w dolinach rzecznych Oławy i Ślęzy aż po dolinę Odry, gdzie zakładały duże osady. Zajmowali się oprócz rolnictwa także tkactwem, garncarstwem i obróbką kamienia. Od sposobu zdobienia naczyń określano tę grupę kulturą ceramiki wstęgowej rytej. Osady takie odkryto w Sulisławicach i Sieroszowie, a pojedyncze narzędzia znaleziono w okolicach Tarnowa.

Kolejną epoką osadniczą była epoka brązu (około 1800-700 lat p.n.e. – kultura przedłużycka i łużycka. Z pierwszego okresu tej epoki jest znane znalezisko wyrobów z brązu z Sieroszowa. Jednak większość znalezisk pochodzi dopiero z okresu kultury łużyckiej. Znane są z tego okresu rozległe cmentarzyska popielnicowe. Na Przedgórzu Sudeckim istniało już trwale osadnictwo, z tego okresu pochodzą też liczne grodziska, np. w Niemczy, w Witostowicach, ca na terenie gminy – w rejonie Grochowisk. Istnienie innych osad kultury łużyckiej potwierdzono w Sadlnie, Olbrachcicach Wielkich., w rejonie Grochowisk. Kultura łużycka upadła ok. 400 r. p.n.e. na skutek najazdu od wschodu koczowniczego plemienia, prawdopodobnie Scytów, co było początkiem okresu pustki osadniczej na terenie przedsudeckim. Prawdopodobnie dopiero w okresie lateńskim, na początku naszej ery w rejonie Ślęzy osiedlili się Celtowie.

Kolejną epoką w dziejach osadnictwa jest epoka żelaza (od pocz. n.e. do poł. XIII w.). Pierwszy okres tej epoki to na terenie gminy to okres wpływów rzymskich (pocz. n.e.-375 r. n.e.), kiedy pojawia się tu intensywne osadnictwo. Z tego okresu pochodzą liczne zabytki, między innymi z Sieroszowa i okolic Ziębic. Istotne znaczenie dla tej części Przedgórza Sudeckiego miało funkcjonowanie jednej z odnóg tzw. szlaku bursztynowego, łączącego wybrzeże Adriatyku z Bałtykiem, która prowadziła doliną Nysy Kłodzkiej przez okolicę Barda. W tym czasie ten teren zamieszkiwały plemiona germańskie. W okresie wędrówek ludów (375-VI w. n.e.) miejsce Germanów zajęli Słowianie. Nazwy plemion słowiańskich zamieszkujących Śląsk podane zostały w dokumencie – tak zwanym Geografie Bawarskim z ok. 843 r. i dokumencie cesarza Henryka IV dla biskupstwa praskiego z 1086 r. Teren dzisiejszej gminy był zamieszkały przez plemię Ślęzan. Około IX w. tereny Śląska i Małopolski zostały podbite przez Państwo Wielkomorawskie. Po upadku tego tworu państwowego w 906 r. Śląsk dostał się pod zwierzchnictwo czeskie, a około 990 r., w wyniku krótkotrwałej wojny polsko - czeskiej, został zdobyty i przyłączony do Polski przez Mieszka I. Południową granicę Śląska stanowiły wówczas Góry Sowie, Bardzkie i Złote, a porastająca je puszcza – zwana przesieką sudecką, stanowiła naturalną granicę polityczną pomiędzy Czechami i piastowskim wtedy Śląskiem.

Zgodnie z art. 7 ust. 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru objęte są ścisłą ochroną konserwatorską. Zabrania się prowadzenia jakichkolwiek robót budowlanych, przemysłowych czy porządkowych bez uprzedniego uzgodnienia z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

Choć program AZP został zakończony, planowana jest jego kontynuacja pod nazwą AZP+, prowadzona przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Celem tej inicjatywy będzie ponowna weryfikacja

istniejących stanowisk oraz identyfikacja nowych śladów działalności człowieka – zwłaszcza podczas prowadzonych prac ziemnych lub przypadkowych odkryć.

Ochroną konserwatorską powinny być objęte również historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne – nawet jeśli nie są one ujęte bezpośrednio w ewidencji zabytków archeologicznych. Zgodnie z art. 6 ust. 1 pkt 3 lit. a ww. ustawy, takie obszary – jako pozostałości terenowe historycznego osadnictwa – spełniają kryteria zabytku archeologicznego. W związku z tym wszelkie inwestycje planowane na terenach historycznych miast i wsi (zwłaszcza o metryce średniowiecznej lub nowożytnej) powinny być poprzedzone niezbędnymi badaniami archeologicznymi.

Zgodnie z art. 31 ustawy o ochronie zabytków, prowadzenie jakiejkolwiek działalności inwestycyjnej na obszarze stanowisk archeologicznych wymaga uzyskania pozwolenia właściwego organu ochrony zabytków oraz zapewnienia nadzoru archeologicznego w zakresie wyznaczonym przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

W sytuacji, gdy teren stanowiska archeologicznego – zwłaszcza o wyraźnej formie terenowej – znajduje się w granicach miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, dopuszczającego jego zainwestowanie, należy dążyć do zmiany zapisów planu w sposób ograniczający ryzyko zniszczenia zabytku. Szczególną ochroną powinny być objęte stanowiska terenowe, z których należy usuwać wszelkie funkcje kolidujące z ochroną substancji zabytkowej.

Ważnym obowiązkiem wynikającym z art. 33 ust. 1 ustawy jest zgłoszenie każdego przypadkowego odkrycia przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, że jest on zabytkiem archeologicznym. Obowiązkiem znalazcy jest nie tylko zabezpieczenie znaleziska i oznaczenie miejsca, ale również niezwłoczne powiadomienie wojewódzkiego konserwatora zabytków lub – jeśli to niemożliwe – odpowiedniego wójta, burmistrza lub prezydenta miasta.

W przypadku stanowisk zlokalizowanych na terenach leśnych, istotnym zagrożeniem są głęboko sięgające systemy korzeniowe dużych drzew, które mogą uszkadzać nawarstwienia kulturowe oraz zabytki ruchome. Z tego względu należy opracować zasady prowadzenia gospodarki leśnej z uwzględnieniem potrzeby ochrony dziedzictwa archeologicznego.

W sytuacjach kolizji inwestycji ze stanowiskami archeologicznymi, konieczne jest uwzględnienie w dokumentacji zapisów umożliwiających przeprowadzenie ratowniczych badań archeologicznych oraz uzyskanie stosownych zezwoleń od wojewódzkiego konserwatora zabytków.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy – analiza SWOT

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego – silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można – ze względu na ich pochodzenie – na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne – umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

W Tabeli nr 2 zostały przedstawione silne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dotyczące zasobu zabytkowego, warunków dla realizacji działań w zakresie inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac budowlanych w odniesieniu do nieruchomości zabytkowych, jak również upowszechniania i promowania dziedzictwa materialnego i niematerialnego dla rozwoju Gminy Ząbkowice Śląskie.

Tabela nr 2. Analiza SWOT

CZYNNIKI WEWNĘTRZNE I ZEWNĘTRZNE MAJĄCE WPLYW NA DZIEDZICTWO KULTUROWE GMINY ZĄBKOWICE ŚLĄSKIE	
SILNE STRONY	SŁABE STRONY
• zaktualizowana gminna ewidencja zabytków; • miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego obejmujące obiekty zabytkowe; • czytelny zabytkowy układ urbanistyczny miasta w obrębie murów miejskich; • obiekty sakralne i rezydencjonalne o wysokiej wartości; • zabytki unikalne w skali kraju i Europy (Krzywa Wieża, Ruiny Zamku Książęcego, Cerkiew św. Jerzego) • aktywnie działające: Ząbkowickie Centrum Kultury i Turystyki, Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy w Ząbkowicach Śląskich, Izba Pamiątek Regionalnych im. Józefa Głabiszewskiego w Ząbkowicach Śląskich oraz świetlice wiejskie, które zajmują się organizacją i szerzeniem kultury gminie; • przynależność do Lokalnej Grupy Działania „Qwsi”; • obowiązująca uchwała dotycząca zasad udzielania dotacji z budżetu Gminy Ząbkowice Śląskie, na prace konserwatorskie, restauratorskie, roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków; • systematyczna ochrona zabytków poprzez udzielanie co roku dotacji na prace konserwatorskie lub roboty budowlane; • atrakcje turystyczne, takie jak np. znakowana miejska trasa turystyczna, Podziemna Trasa Edukacyjna – Kopalnia Niklu, Chryzoprazu i Opalu w Szklarach oraz atrakcyjne szlaki piesze i rowerowe; • tablice informacyjne przy wielu zabytkach w ramach miejskiej trasy turystycznej; • szereg imprez cyklicznych (Weekend z Frankensteinem, Dni i Noce Krzywej Wieży, Wiosna Piosenki Śpiewa, Jarmark Wielkanocny, Jarmark Bożonarodzeniowy, Konkursu Recytatorskiego „Pegazik”).	• stan zachowania części obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków; • niewielkie oznakowanie obiektów zabytkowych; • niewykorzystany potencjał turystyczny, w tym w oparciu o najcenniejsze zabytki; • niewiele materiałów informacyjno-turystycznych; • niedobór materiałów promocyjnych i środków na promocję; • zły stan zachowania i utrata walorów architektonicznych części kamienic w obrębie starego miasta.

SZANSE	ZAGROŻENIA
• wzrastająca liczba właściwie przeprowadzanych prac remontowo-budowlanych przez prywatnych właścicieli obiektów zabytkowych; • wokół gminy znajduje się kilka cennych przyrodniczo i krajobrazowo obszarów podnoszących walory osadnicze gminy; • współpraca z miastami partnerskimi w Niemczech i Czechach; • udział inwestorów prywatnych w ratowaniu zabytków; • udział gminy w Lokalnej Grupie Działania „Qwsi”; • występowanie obiektów i zespołów zabytkowych mogących zainteresować potencjalnych turystów; • dynamicznie rozwijającą się działalność kulturalną; • rozbudowa ścieżek i tras rowerowych; • modernizacja zabytkowych obiektów na terenie gminy z wykorzystaniem dotacji krajowych i unijnych; • położenie gminy, sprzyjające rozwojowi turystyki; • opracowania strategiczne zmierzające do zrównoważenia rozwoju kultury w regionach wiejskich i realizacja wytyczonych zadań; • uwzględnienie potrzeb ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumencie studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz strategii rozwoju gminy; • wspomaganie przedsięwzięć zmierzających do zachowania i kształtowania ładu przestrzennego z utrzymaniem właściwej ekspozycji obiektów zabytkowych i dostosowywaniem nowej zabudowy do wartości historycznych miejsc; • rozwój szlaków turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym; • kreowanie nowych obszarów i produktów turystycznych w oparciu o atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych; • systematyczne opracowywanie aktualizacji dokumentów na poziomie gminy; • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • wprowadzenie i egzekwowanie polityki ochrony walorów środowiska naturalnego i kształtowania przestrzennego;	• brak realnych systematycznych zachęt dla prywatnych inwestycji w zabytki; • pogarszający się stan techniczny niektórych obiektów zabytkowych na terenie gminy; • sezonowość turystyki; • bardzo wysokie koszty remontów obiektów zabytkowych; • spadek zainteresowania turystyką lokalną, w tym agroturystyką na rzecz preferowania turystyki zagranicznej; • zanik tradycji i tożsamości lokalnej, związany ze zmianą stylu życia; • działania inwestycyjne prowadzone m.in. przez prywatnych właścicieli obiektów, w których interes indywidualny inwestora jest przedkładany nad dobro społeczne, tj. dobro zabytku; • samowola budowlana – wprowadzanie elementów obcych, nowej zabudowy, np. nieprzemysłowej, niezgodnej z historyczną kolorystyką; • niedostosowanie sposobu użytkowania niektórych obiektów zabytkowych do ich charakteru; • odpływ wysoko wykwalifikowanej kadry z terenu gminy, migracja zarobkowa młodszych pokoleń i związane z tym zatrącanie więzi z regionem; • degradacja i powolne wygaszanie opuszczonych obiektów zabytkowych, w tym zabytkowych parków.

• możliwość wsparcia finansowego z różnych źródeł, w tym ze środków Unii Europejskiej; • wzrost dotacji na prace z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, w tym na prace konserwatorskie i obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków.	

7. Założenia programowe oraz zasady oceny realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami

- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele GPOnZ, do których należą:
- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
 - uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
 - zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania,
 - wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,
 - podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami,
 - określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków,
 - podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Niniejszy GPOnZ jest programem kierunkowym, uwzględniającym także założenia ogólnych planów i opracowań strategicznych, dotyczących rozwoju społeczno-gospodarczego Gminy Ząbkowice Śląskie. Z drugiej strony ideą nadrzędną GPOnZ jest budowanie tożsamości kulturowej regionu i silnych związków mieszkańców z zamieszkałym przez nich terenem i jego przeszłością. Cele i kierunki działań sformułowane są w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza 4-letni okres obowiązywania GPOnZ.

W GPOnZ wyznaczono priorytety, kierunki działań wraz z zadaniami (Tabela nr 3). Zostały one sformułowane w perspektywie wieloletniej i wykraczają często poza czteroletni okres obowiązywania GPOnZ. Możliwy jest podział realizacji zadań na podokresy w powiązaniu z ustawowym obowiązkiem złożenia po 2 latach przez władze gminy sprawozdania z częściowego wykonania GPOnZ. Wykonanie takiego sprawozdania, powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji GPOnZ, która powinna uwzględniać: wykonanie zadań, które zostały przyjęte do realizacji w czteroletnim okresie obowiązywania GPOnZ oraz efektywność ich wykonania. Sposób weryfikacji zadań został ujęty w ostatniej kolumnie w Tabeli nr 3.

Priorytety Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami:

PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego Gminy Ząbkowice Śląskie.

PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Gminy Ząbkowice Śląskie.

W ramach powyższych priorytetów określono kierunki działań, które mają być uzyskane przez konkretne, przypisane do nich szczegółowe zadania.

Tabela nr 3. Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym Gminy Ząbkowice Śląskie

KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
PRIORYTET I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego gminy, jako element rozwoju gospodarczo-społecznego Gminy Ząbkowice Śląskie		
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	Umieszczenie w widocznym miejscu tablic informacyjnych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.	Czy i gdzie umieszczono tablice
	Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy.	Czy pozyskano środki, z jakich środków, na jakie obiekty, zakres prac
	Kontynuacja w udzielaniu dotacji zgodnie z obowiązującą uchwałą w sprawie przyjęcia zasad i trybu udzielania dotacji na sfinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków	Ilość złożonych wniosków, wartość przyznanych dotacji, ilość przyznanych dotacji, na jakie obiekty, zakres prac
	Realizacja zadań własnych Gminy Ząbkowice Śląskie w kwestii poprawy stanu i utrzymania obiektów zabytkowych, będących jej własnością.	Jakie obiekty wyznaczono do remontu, co zrealizowano, zakres działań, wartość inwestycji, czy pozyskano dofinansowanie/dotacje
	Wprowadzenie mechanizmów dotyczących poprawę porządku w przestrzeni publicznej i ochronę krajobrazu kulturowego, w tym opracowanie ujednoliconych kolorystycznie oraz graficznie szyldów i reklam, poprzez wykorzystanie zapisów Ustawy z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. 2015 r. 774 ze zm.).	Czy opracowano mechanizmy, w jakiej formie, na co wpłynęło
	Opracowywanie sprawozdań z realizacji zadań GPOnZ zgodnie z przepisami co dwa lata, następnie przedstawienie sprawozdania na sesji Rady Miejskiej.	Czy opracowano sprawozdania, czy były prezentowane na sesji
	Wprowadzenie i egzekwowanie zasad ochrony materialnego dziedzictwa kulturowego w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.	Czy i jakie zapisy wprowadzono, zmieniono, dla jakich obiektów
	Wspieranie lub prowadzenie prac porządkowych na terenach zabytkowych parków oraz cmentarzach znajdujących się na terenie gminy, po uprzednim zaopiniowaniu zakresu prac i użytych metod z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.	Ilość przeprowadzonych prac, gdzie, wartość przeznaczonych środków
Dokumentacja dziedzictwa kulturowego	Coroczna aktualizacja Planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.	Czy aktualizowano Plan
PRIORYTET II: Promocja dziedzictwa kulturowego i edukacja służąca budowaniu tożsamości kulturowej mieszkańców Gminy Ząbkowice Śląskie		
Zwiększenie świadomości kulturowej wśród dzieci i młodzieży przez jej włączenie w różne formy aktywności	Organizacja konkursów historycznych, wydarzeń w oparciu o lokalne dziedzictwo kulturowe.	Ilość zorganizowanych konkursów, ich tematyka, z kim współpracowano
	Wspieranie imprez kulturalnych, popularyzujących dziedzictwo kulturowe gminy, m.in. Weekend z Frankensteinem, Dni i Noce Krzywej Wieży, Wiosna Piosenki Śpiewa, Jarmark Wielkanocny, Jarmark Bożonarodzeniowy, Konkursu Recytatorskiego „Pegazik”, Folk Fiesta.	Jakie imprezy zorganizowano, gdzie, z kim współpracowano, wartość poniesionych środków
	Upowszechnianie edukacji w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, poprzez zaangażowanie placówek oświatowych, wychowawczych oraz kościelnych w organizowanie warsztatów, pracowni, szkoleń, wykładów	Jakie działania zaplanowano, jakie zrealizowano, z kim współpracowano

KIERUNKI DZIAŁAŃ	ZADANIA	SPOSÓB WERYFIKACJI
	we ścisłej współpracy z Ząbkowickim Ośrodkiem Kultury, Biblioteką Publiczną Miasta i Gminy w Ząbkowicach Śląskich, Regionalną Izbą Pamiątek i Laboratorium doktora Frankensteina w Ząbkowicach Śląskich.	
	Organizacja wycieczek krajoznawczych, rowerowych po najciekawszych miejscach gminy.	
Tworzenie odpowiedniej infrastruktury turystycznej	Wsparcie merytoryczne w celu opracowania tablic informacyjnych zawierających podstawowe informacje na temat najbardziej wartościowych zabytków rejestrowych, które zamieszczone zostaną na zewnątrz obiektów.	Ile tablic umieszczono, gdzie, wartość przeznaczonych środków
Promocja historii i dziedzictwa kulturowego	Opracowanie ulotek promujących zabytki gminy (również w formie edukacyjnej).	Czy opracowano, ilość wydanych pozycji, z kim współpracowano, wartość przeznaczonych środków
	Rozpowszechnienie informacji na temat rejestru zabytków z terenu gminy.	Gdzie rozpowszechniano, w jakiej formie, informacje na jaki temat, z kim współpracowano, wartość przeznaczonych środków

8. Instrumentarium realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami

GPOnZ realizowany będzie poprzez wykonanie wskazanych zadań, na rzecz osiągnięcia przyjętych kierunków działań. Podstawę instrumentarium stanowią obowiązujące przepisy prawa oraz zawarte w nich regulacje. Regulacje te dotyczą instrumentów ekonomiczno-prawnych, społecznych oraz finansów publicznych. Zakłada się, że zadania określone w niniejszym GPOnZ będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- **instrumenty prawne**, wynikające z obowiązujących przepisów prawnych:

- wpis do rejestru zabytków,
- decyzje administracyjne z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami,
- ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawa Prawo budowlane,
- ustawa Prawo ochrony środowiska,
- ustawa o ochronie przyrody,
- ustawa o gospodarce nieruchomościami,
- ustawa o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu.

- **instrumenty finansowe:**

- dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków,
- korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje,
- współpraca pomiędzy podmiotami publicznymi a sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa publiczno-prywatnego” (PPP).

- **instrumenty społeczne:**

- prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Gminy Ząbkowice Śląskie),
- edukacja kulturowa,
- pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego,
- współdziałanie z organizacjami społecznymi.

- **instrumenty koordynacji:**

- realizacja projektów i programów Gminy Ząbkowice Śląskie dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego gminy (np. strategia rozwoju gminy, plany rozwoju lokalnego, programy ochrony środowiska przyrodniczego, koncepcje, plany rewitalizacji),
- współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków,
- współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego.

- **instrumenty kontrolne:**

- aktualizacja i weryfikacja gminnej ewidencji zabytków,
- oceny zmian w zagospodarowaniu przestrzennym Gminy Ząbkowice Śląskie,
- sporządzanie co dwa lata sprawozdania z realizacji GPOnZ oraz aktualizacja GPOnZ związana z ustawowym czteroletnim okresem obowiązywania,
- monitorowanie stanu zachowania i funkcjonowania środowiska kulturowego,
- prowadzenie stałej obserwacji procesów i zjawisk istotnych z punktu widzenia realizacji GPOnZ.

9. Źródła finansowania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze gminy z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów GPOnZ. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

- **źródła krajowe:**

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- dotacje wojewódzkie, powiatowe,
- dotacje gminne,
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów,
- Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej,

- Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW),
- fundusze od fundacji,
- Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków,
- Fundusz Kościelny.

• **źródła pozostałe:**

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych.

9.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań, które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich,
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych,
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej,
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich,
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego,
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz,
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku,
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku,
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki,
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności,
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych,
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności,
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej,
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych,
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu,
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków,
- zakup i montaż instalacji przeciwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,

- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100% nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

• **Dotacje Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków** – co roku Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków we Wrocławiu przyjmuje Zarządzenie w sprawie: udzielania przez Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu dotacji celowych z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach ruchomych i nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków. Wniosek składa się:

- 1) do dnia 30 czerwca, w którym dana dotacja ma być udzielona, w przypadku dofinansowania prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, które zostały przeprowadzone w okresie 3 lat poprzedzających rok złożenia wniosku,
- 2) do dnia 28 lutego roku, w którym dotacja celowa ma być udzielona w przypadku dofinansowania prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia wniosku.

• **Dotacje wojewódzkie i powiatowe**

Dofinansowanie prac przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków odbywa się na podstawie art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz na podstawie uchwały Sejmiku Województwa w sprawie trybu i zasad przyznawania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy tym zabytku.

Dotacje z budżetu Województwa Dolnośląskiego – Samorząd Województwa Dolnośląskiego udziela dotacji na prace konserwatorskie i budowlane w złożonych wniosków. Zasady i tryb udzielania dotacji określa Uchwała Nr XXII/554/25 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 27 listopada 2025 r. w sprawie określenia zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na obszarze województwa dolnośląskiego. Priorytetowo będą traktowane zabytki posiadające istotne znaczenie historyczne, artystyczne, kulturowe, naukowe lub będące w złym stanie technicznym.

Dotacja może być udzielona z pominięciem zasad naboru wniosków w przypadku zaistnienia katastrofy budowlanej udokumentowanej przez właściwy, ze względu na miejsce wystąpienia zdarzenia, organ nadzoru budowlanego. Maksymalna kwota wnioskowanej dotacji nie może być większa niż 500 000 zł.

Zarząd Województwa Dolnośląskiego, corocznie, w formie uchwały ogłasza nabór wniosków o dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków znajdujących się na obszarze województwa dolnośląskiego. Informację o ogłoszeniu naboru i terminach składania wniosków podaje się do publicznej wiadomości, w szczególności na stronie internetowej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego oraz w Biuletynie Informacji Publicznej.

• Dotacje gminne

Zgodnie z art. 81 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, ustawą o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw oraz zgodnie z ustawą z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym dofinansowanie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków może być udzielone przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest ponadto jej zadaniem własnym. Zasady i tryb postępowania o udzielenie dotacji z budżetu gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków określa odpowiednia uchwała podjęta przez radę gminy.

Dotacje z budżetu Gminy Ząbkowice Śląskie – udzielane są zgodnie z Uchwałą nr LIX/394/2022 Rady Miejskiej Ząbkowice Śląskich z dnia 31 marca 2022 r. w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub ujętym w gminnej ewidencji zabytków. System dotacyjny stanowi istotny instrument realizacji lokalnej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego oraz wyraz aktywnego zaangażowania gminy w zachowanie zabytków.

Celem udzielanych dotacji jest wspieranie i uzupełnianie działań podejmowanych przez właścicieli lub posiadaczy obiektów zabytkowych, zmierzających do zapewnienia właściwej ochrony, konserwacji i zachowania wartościowych elementów substancji zabytkowej. Wsparcie to obejmuje obiekty o istotnym znaczeniu historycznym, kulturowym i krajobrazowym, kształtujące przestrzeń publiczną oraz wizerunek gminy, a także przyczynia się do poprawy stanu zachowania wystroju i wyposażenia zabytkowych obiektów.

Należy podkreślić, że prowadzenie prac konserwatorskich i restauratorskich przy zabytkach wiąże się z wysokimi kosztami oraz szczególnymi wymaganiami formalnymi i technicznymi. Udzielane przez gminę dotacje stanowią zatem realne i istotne wsparcie dla właścicieli zabytków, umożliwiające podejmowanie niezbędnych działań ochronnych, które w wielu przypadkach nie byłyby możliwe bez udziału środków publicznych. Jednocześnie mechanizm dotacyjny sprzyja budowaniu partnerskich relacji pomiędzy samorządem a właścicielami obiektów zabytkowych oraz zwiększa społeczną odpowiedzialność za wspólne dziedzictwo kulturowe.

W latach 2022-2025 na realizację dotacji przeznaczono łączną kwotę 2 258 888,00 zł, która umożliwiła wsparcie licznych przedsięwzięć konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych prowadzonych przy obiektach zabytkowych na terenie gminy. Szczegółowe informacje dotyczące przyznanych środków, beneficjentów dotacji oraz zakresu i rodzaju dofinansowanych prac, w tym ich znaczenia dla zachowania substancji zabytkowej i poprawy stanu technicznego obiektów, przedstawiono w Tabeli nr 4.

Tabela nr 4. Zestawienie przekazanych dotacji z Budżetu Gminy Ząbkowice Śląskie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych

ROK 2022				
Nazwa	Adres	Nazwa zadania	Całkowita kwota zadania (zł)	Kwota dofinansowania (zł)
Wspólnota Mieszkaniowa Dolnośląska 25	ul. Dolnośląska 25 w Ząbkowicach Śląskich	„Remont elewacji budynku, remont elewacji przybudówki, ankrowanie ścian”	135 592,40	30 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Poprzeczna 2	ul. Poprzeczna 2 w Ząbkowicach Śląskich	„Wymiana drzwi wejściowych, wymiana drzwi na podwórze, montaż kołców przeciw ptakom na elewacji”	15 164,00	6 000,00
Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Marii Magdaleny w Tarnowie	Tarnów, Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji kościoła pw. św. Marii Magdaleny w Tarnowie, etap II”	90 000,00	60 000,00
Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Anny w Ząbkowicach Śląskich	ul. Św. Wojciecha 12, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji kościoła pw. Św. Anny w Ząbkowicach Śląskich - IV etap”	480 741,87	80 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Kościuszki 11	ul. Kościuszki 11 w Ząbkowicach Śląskich	„Prowadzenie robót budowlanych polegających na remoncie elewacji	135 960,50	70 000,00

		budynku mieszkalnego”		
Wspólnota Mieszkaniowa Dolnośląska 1	Dolnośląska 1 w Ząbkowicach Śląskich	„Kompleksowy remont elewacji”	157 246,67	50 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Legnicka 23	ul. Legnicka 23 w Ząbkowicach Śląskich	„Wykonanie elewacji budynku Ząbkowice Śląskie ul. Legnicka 23”	54 000,00	40 000,00
Parafia Rzymskokatolicka pw. Świętych Piotra i Pawła w Zwróconej	Zwrócona, Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu nad prezbiterium Sanktuarium Matki Boskiej Bolesnej w Bobolicach”	451 563,48	60 000,00
Mateusz Czarnecki	ul. Legnicka 3 w Ząbkowicach Śląskich	„Remont elewacji budynku usługowego”		25 000,00
Fundacja Rezydencja Opatów Henrykowskich w Sieroszowie	Sieroszów 63, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Kompleksowy remont dachu domu ogrodnika w zespole pałacowo-parkowym w Sieroszowie”	41 828,13	30 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa aleja Niepodległości 6	ul. Aleja Niepodległości 6 w Ząbkowicach Śląskich	„Wymiana pokrycia dachowego”		4 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Tarnów 16a	Tarnów 16a, Ząbkowice Śląskie	„Wymiana drzwi wejściowych do budynku”	4 084,00	1 500,00
Wspólnota Mieszkaniowa Rynek 5	ul. Rynek 5 w Ząbkowicach Śląskich	„Remont dachu kamienicy mieszkalno-usługowej przy ul. Rynek 5”	99 987,23	30 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Kościuszki 15	ul. Kościuszki 15 w Ząbkowicach Śląskich	„Remont dachu oraz klatki schodowej kamienicy mieszkalno-usługowej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Kościuszki 15”	156 348,48	50 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Krzywa 11	ul. Krzywa 11 w Ząbkowicach Śląskich	„Remont pokrycia dachowego w budynku wielorodzinnym w miejscowości Ząbkowice Śląskie ulica Krzywa 11”	98 049,83	25 000,00
Parafia Prawosławna pw. św. Jerzego w Ząbkowicach Śląskich	ul. Kłodzka 6 w Ząbkowicach Śląskich	„Remont wnętrza - tynki etap II ,malowanie, posadzki, izolacja , nakaz WUOZ”	322 072,56	25 000,00
łączna kwota przekazanej dotacji w 2022 r.				586 500,00
ROK 2024				
Nazwa	Adres	Nazwa zadania	Całkowita kwota zadania (zł)	Kwota dofinansowania (zł)
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Armii Krajowej 11	ul. Armii Krajowej 11, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji kamienicy”	94 197,87	30 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. B. Prusa 20	ul. B. Prusa 20, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy mieszkalnej”	199 290,07	50 000,00
Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Zwróconej	Zwrócona 67, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Prace ratunkowo-konserwatorskie przy ołtarzu bocznym Matki Boskiej Różańcowej we wnętrzu kościoła filialnego Matki Boskiej Bolesnej w Bobolicach – etap IV (ostatni)”	104 744,52	13 896,62
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Grunwaldzka 9	ul. Grunwaldzka 9, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji frontowej kamienicy mieszkalno- usługowej”	93 664,76	30 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Reymonta 3	ul. Reymonta 3, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont klatki schodowej kamienicy mieszkalnej”	56 292,42	10 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Reymonta 14	ul. Reymonta 14, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Wymiana drzwi zewnętrznych w kamienicy mieszkalnej”	11 124,35	2 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Rynek 37	ul. Rynek 37, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Wymiana drzwi zewnętrznych w kamienicy mieszkalno- usługowej”	12 000,00	3 000,00
Parafia Rzymskokatolicka pw. Św. Anny w Ząbkowicach Śląskich	ul. Św. Wojciecha 12, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Zagospodarowanie terenu przy kościele św. Anny w Ząbkowicach Śląskich – wykonanie pozostałej izolacji ścian fundamentowych wraz z podbudową pod drenaż”, zwanego dalej „zadaniem”	268 378,50	200 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. 1 Maja 6	ul. 1 Maja 6, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji frontowej oraz szczytowej kamienicy mieszkalnej”	230 278,68	100 000,00

Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Armii Krajowej 22	ul. Armii Krajowej 22, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji, ocieplenie budynku”	143 542,02	41 103,38
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Armii Krajowej 7	ul. Armii Krajowej 7, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Kompleksowy remont elewacji frontowej i tylnej”	313 693,61	50 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Batalionów Chłopskich 8	ul. Batalionów Chłopskich 8, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji kamienicy mieszkalnej”	136 905,99	50 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Grunwaldzka 22	ul. Grunwaldzka 22, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont pokrycia dachowego kamienicy mieszkalno- usługowej”	69 224,47	30 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Kościuszki 11	ul. Kościuszki 11, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Kontynuacja robót budowlanych polegających na remoncie elewacji budynku mieszkalnego”	97 075,68	50 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Kościuszki 23	ul. Kościuszki 23, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu oraz kominów”	125 000,00	60 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Ziębickiej 28	ul. Ziębickiej 28, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont pokrycia dachowego kamienicy mieszkalnej”	189 510,78	60 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Krzywa 6	ul. Krzywa 6, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji kamienicy mieszkalnej”	307 293,98	100 000,00
Parafia Rzymsko-Katolicka p.w. św. Michała Archaniola w Sieroszowie z siedzibą w Stolcu	Stolec 100, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Wzmocnienie osłabionej konstrukcji kościoła św. Michała Archaniola w Sieroszowie – etap II: naprawa popękanych ścian i zniszczonych elewacji w obrębie wieży”	201 286,74	62 000,00
łączna kwota przekazanej dotacji w 2024 r.				942 000,00
ROK 2025				
Nazwa	Adres	Nazwa zadania	Całkowita kwota zadania (zł)	Kwota dofinansowania (zł)
Parafia Rzymskokatolicka pw. Świętej Anny w Ząbkowicach Śląskich	ul. Św. Wojciecha 12, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Konserwacja neogotyckiego ołtarza bocznego pw. Serca Jezusa z kościoła pw. Św. Anny w Ząbkowicach Śląskich”	140 000,00	100 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Św. Wojciecha 2	ul. Św. Wojciecha 2, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont pokrycia dachowego papowego budynku mieszkalnego przy ul. Św. Wojciecha 2”	52 378,03	10 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Krzywa 8	ul. Krzywa 8, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu budynku w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Krzywa 8, działka ew. nr 34/1, obręb Centrum”	233 740,44	53 000,00
Fundacja Rezydencja Opatów Henrykowskich w Sieroszowie	Sierosów 63, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu domu ogrodnika w zespole pałacowo- parkowym w Sieroszowie- kontynuacja”	29 739,57	20 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ulicy Kłodzka 11	ul. Kłodzka 11, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu budynku w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Kłodzka 11, działka ew. nr 33/3, obręb Centrum”	114 788,37	26 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Armii Krajowej 31	ul. Armii Krajowej 31, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy mieszkalnej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Armii Krajowej 31, działka ew. nr 71/7, obręb Centrum”	161 089,70	36 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Armii Krajowej 36	ul. Armii Krajowej 36, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji kamienicy w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Armii Krajowej 36, działka ew. nr 46/11, obręb Centrum”	158 518,80	36 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Armii Krajowej 44	ul. Armii Krajowej 44, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy mieszkalnej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Armii Krajowej 44, działka ew. nr 46/3, obręb Centrum”	138 530,51	31 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. B. Getta 15	ul. B. Getta 15, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji frontowej kamienicy w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Bohaterów Getta 15, działka ew.	87 065,51	20 000,00

		nr 33/1, obręb Centrum”		
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Dolnośląska 8	ul. Dolnośląska 8, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Dolnośląska 8, działka ew. nr 69/27, obręb Centrum”	139 249,54	31 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Dolnośląska 10	ul. Dolnośląska 10, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont pokrycia dachowego kamienicy mieszkalno-usługowej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Dolnośląska 10, działka ew. nr 69/28, obręb Centrum.”	184 860,53	41 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Dolnośląska 19	ul. Dolnośląska 19, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont pokrycia dachowego kamienicy mieszkalno- usługowej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Dolnośląska 19, działka ew. nr 117/6, obręb Centrum”	237 331,65	28 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Kłodzka 9	ul. Kłodzka 9, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont elewacji frontowej kamienicy mieszkalnej, 57-200 Ząbkowice Śląskie, ulica Kłodzkiej 9, obręb Centrum, działka ew. nr 31”	126 003,92	28 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. M. Konopnickiej 14	ul. M. Konopnickiej 14, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy mieszkalnej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Konopnickiej 14, działka ew. nr 103/14, obręb Centrum”,	79 184,74	17 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Rynek 25	ul. Rynek 25, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy mieszkalno- usługowej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Rynek 25, działka ew. nr 85, obręb Centrum”	275 294,74	60 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Rynek 36	ul. Rynek 36, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy mieszkalno- usługowej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Rynek 36, działka ew. nr 66/9, obręb Centrum”,	50 405,98	11 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Rynek 39	ul. Rynek 39, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu kamienicy mieszkalno- usługowej w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Rynek 39, działka ew. nr 66/5, obręb Centrum”,	70 447,43	16 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Dolnośląska 4	ul. Dolnośląska 4, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont pokrycia dachowego”	149 264,55	33 000,00
Parafia Rzym.-Kat. P.W. Św. Ap. Piotra i Pawła w Zwróconej	Zwrócona 67, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Odbudowa całkowicie zniszczonych schodów prowadzących do hełmu północnej wieży kościoła pw. Matki Boskiej Bolesnej w Bobolicach”	90 768,45	50 000,00
Wspólnota Mieszkaniowa Budynku przy ul. Orkana 9	ul. Orkana 9, 57-200 Ząbkowice Śląskie	„Remont dachu budynku w miejscowości Ząbkowice Śląskie, ulica Orkana 9, działka ew. nr 22/5, Osiedle Wschód”	256 367,81	55 000,00
Parafia Rzymskokatolicką pw. Św. Wawrzyńca w Braszowicach	Braszowice 70, 57-206 Braszowice	„Wymiana oświetlenia w kościele pw. Św. Wawrzyńca w Braszowicach”	37 851,02	28 388,00
ŁĄCZNA KWOTA PRZEKAZANEJ DOTACJI W 2025 R. (na dzień 1.10.2025)				730 388,00

9.2. Źródła zewnętrznego finansowania – krajowe

• Konkurs „Zabytek Zadbany”

„Zabytek Zadbany” jest corocznym konkursem ogłaszanym przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nadzór nad konkursem sprawuje Generalny Konserwator Zabytków. Od 2011 r. podmiotem realizującym procedurę konkursową jest Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Konkurs skierowany jest do właścicieli, posiadaczy i zarządców zabytkowych obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Jego celem jest promocja opieki nad zabytkami i upowszechnianie najlepszych wzorów właściwego utrzymania i zagospodarowania obiektów. Charakter edukacyjny konkursu polega na popularyzacji wiedzy dotyczącej właściwego postępowania z zabytkami architektury podczas ich użytkowania oraz w trakcie przeprowadzanych remontów.

Obiekty można zgłaszać w siedmiu kategoriach:

- Utrwalenie wartości zabytkowej obiektu;
- Rewaloryzacja przestrzeni kulturowej i krajobrazu (w tym założenia dworskie i pałacowe);
- Adaptacja obiektów zabytkowych;
- Architektura i budownictwo drewniane;
- Zabytki techniki (w tym budownictwo przemysłowe i inżynieryjne);
- Zabytek dostępny;
- Kategoria specjalna: właściwe użytkowanie i stała opieka nad zabytkiem.

• Fundusz Termomodernizacji i Remontów

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły – wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

• Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)

Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) jest głównym źródłem finansowania w Polsce inwestycji proekologicznych. Wraz z wojewódzkimi funduszami ochrony środowiska i gospodarki wodnej NFOŚiGW tworzy system funduszy ekologicznych.

W ramach NFOŚiGW realizowane są projekty termomodernizacji zabytkowych budynków. Remonty termomodernizacyjne przyczynią się do redukcji zużycia energii pierwotnej i końcowej oraz spowodują obniżenie kosztów zużycia energii elektrycznej i ciepłej. Dodatkowo prace remontowe będą miały również walor konserwatorski, gdyż zostaną przeprowadzone w obiektach zabytkowych, cennych dla kultury narodowej.

- **Program Kultura – Interwencje**

Organizatorem Programu Kultura – Interwencje jest Narodowe Centrum Kultury. Celem strategicznym Programu jest tworzenie warunków dla wzmacniania tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie regionalnym, lokalnym i krajowym poprzez finansowe wsparcie realizacji projektów upowszechniających dorobek kultury i zwiększających obecność kultury w życiu społecznym.

Koncepcja programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach programu Kultura – Interwencje mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

- **Finansowanie z fundacji**

Kolejną możliwością pozyskiwania funduszy zewnętrznych jest finansowanie pochodzące z fundacji. Można tu wymienić np. fundacje bankowe, Fundację LOTTO Milion Marzeń, Fundację Polska Miedź – KGHM, Fundację PGNiG im. Ignacego Łukasiewicza, Fundację Orange.

- **Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków**

Dnia 1 stycznia 2018 r. weszły w życie przepisy ustawy z dnia 22 czerwca 2017 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, tworzące Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jako państwowy fundusz celowy. To jest pierwsze pozabudżetowe źródło ich finansowania. Fundusz początkowo zasilony zostanie z kar administracyjnych oraz nawiązek orzekanych przez sądy za przestępstwa popełniane przeciwko zabytkom. Nowelizacja zakłada wprowadzenie administracyjnych kar pieniężnych w miejsce grzywnien wyznaczanych wskutek postępowań w sprawach o wykroczenia. Grzywny, które były zasądzone przez sądy, były rażąco niskie. Niektórym opłacało się więc niszczyć zabytek, a grzywnę wpisać, np. w koszty inwestycyjne. Kary administracyjne są nakładane przez wojewódzkich konserwatorów od dnia 1 stycznia 2018 r.

Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków pozwoli na szybkie dofinansowanie zabytków uszkodzonych, np. wskutek katastrof, jak powodzie czy pożary. Dodatkowe pieniądze pozwolą na pilne ratowanie zabytków, czyli naprawę uszkodzonego dachu, rynien czy powybijanych okien. Środkami Funduszu będzie dysponował Generalny Konserwator Zabytków, działający w imieniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

- **Fundusz Kościelny**

Fundusz Kościelny został powołany na mocy art. 8 ustawy z dnia 20 marca 1950 r. o przejęciu przez Państwo dóbr martwej ręki, poręczeniu proboszczom posiadania gospodarstw rolnych i utworzeniu Funduszu Kościelnego (Dz. U. Nr 9, poz. 87 z późn. zm.) jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez Państwo nieruchomości ziemskie.

Kościelne osoby prawne mogą ubiegać się o przyznanie dotacji z Funduszu Kościelnego na konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej w znaczeniu nadanym przez aktualne ustawodawstwo.

Szczegółowe informacje dotyczące zasad postępowania przy udzielaniu dotacji z Funduszu Kościelnego ogłasza Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji na stronie internetowej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, zwanego dalej „MSWiA”, oraz w BIP MSWiA.

9.2.1. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

- **Program „Ochrona Zabytków”**

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

W ramach Programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań:

- 1) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania;
- 2) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków planowanych do przeprowadzenia w roku udzielenia dofinansowania dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych);
- 3) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- 4) prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków przeprowadzonych w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku (po wykonaniu wszystkich prac lub robót określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków) dla zabytków wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz uznanych za Pomnik Historii (dotyczy wpisów indywidualnych oraz obszarowych).

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

- **Program „Groby i cmentarze wojenne w kraju”**

Celem programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem, a także wspieranie prowadzenia działań naukowych upowszechniających wiedzę na temat tych wydarzeń.

- **Program „Miejsca pamięci i trwale upamiętnienia w kraju”**

Celem programu jest wspieranie samorządów w zapewnianiu stabilnej opieki nad najważniejszymi miejscami pamięci, stanowiącymi materialne świadectwo wydarzeń kluczowych dla narodowej tożsamości.

- **Program „Infrastruktura kultury”**

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

- **Program „Kultura ludowa i tradycyjna”**

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

- **Program „Wspieranie działań muzealnych”**

Celem programu jest wspieranie działalności muzealnej z zakresu prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych i wydawniczych oraz opieki konserwatorskiej nad zbiorami.

- **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

W ramach programu można ubiegać się o dofinansowanie następujących rodzajów zadań służących ochronie dziedzictwa archeologicznego na terenie Rzeczypospolitej Polskiej, realizowanych zgodnie z obowiązującymi przepisami w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami:

- 1) niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentacja zasobów dziedzictwa archeologicznego z wykorzystaniem metod tradycyjnych i nowoczesnych, m.in. badań powierzchniowych, prospekcji podwodnej, badań geofizycznych, prospekcji lotniczej, skaningu laserowego;
- 2) opracowanie, wraz z obowiązkową publikacją książkową, wyników przeprowadzonych badań archeologicznych, w tym analiza i konserwacja pozyskanych w ramach tych badań zabytków.

9.3. Źródła zewnętrznego finansowania – pozostałe

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków może odbywać się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

- **Fundusze Europejskie dla Dolnego Śląska na lata 2021-2027 (FEDS)**

Fundusze Europejskie dla Dolnego Śląska 2021-2027 – program regionalny, z którego korzystamy obecnie. Polska otrzymała około 76 miliardów euro, z tego ponad 1,734 mld euro przypada na nasze województwo, plus dodatkowe 581 mln euro z nowego Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST). Dofinansowane przedsięwzięcia i inwestycje muszą się wpisać w jeden z pięciu celów wspólnej polityki UE:

- Bardziej inteligentna Europa,
- Bardziej przyjazna dla środowiska niskoemisyjna Europa,
- Lepiej połączona Europa,
- Europa o silniejszym wymiarze społecznym,
- Europa bliżej obywateli.

Program regionalny jest finansowany z trzech funduszy: Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), Europejskiego Funduszu Społecznego Plus (EFS+) oraz Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST). Podzielony jest on na następujące priorytety:

- Fundusze Europejskie na rzecz przedsiębiorczego Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz środowiska na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie na rzecz mobilności miejskiej Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz mobilności Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz zrównoważonego rozwoju społecznego na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie bliżej mieszkańców Dolnego Śląska,
- Fundusze Europejskie na rzecz rynku pracy i włączenia społecznego na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie dla edukacji na Dolnym Śląsku,
- Fundusze Europejskie na rzecz transformacji obszarów górniczych na Dolnym Śląsku,
- Pomoc techniczna EFRR,
- Pomoc techniczna EFS+,
- Pomoc techniczna FST.

W wielu obszarach wdrażania tego programu istnieje możliwość dofinansowania przedsięwzięć w obiektach zabytkowych. Wsparcie może dotyczyć zarówno prac dotyczących termomodernizacji czy montażu odnawialnych źródeł energii (OZE) czy nowoczesnych technologii OZE lub zabezpieczenia p.poż. Szeroki katalog możliwych działań dostępnych dla obiektów zabytkowych zawarto w priorytecie VI – **Fundusze Europejskie bliżej mieszkańców Dolnego Śląska** gdzie wsparcie obejmie rozwój społeczny, gospodarczy i środowiskowy a także rozwój kultury i ochroną dziedzictwa kulturowego. Działania te powinny też sprzyjać włączeniu społecznemu oraz bezpieczeństwu na obszarach miejskich. Środki finansowe w tych działaniach będą przeznaczone na realizację kluczowych przedsięwzięć wynikających ze strategii ZIT oraz strategii IIT. Będą to przedsięwzięcia istotne z punktu widzenia rozwoju miast, gmin, powiatów oraz ich obszarów funkcjonalnych. Dofinansowanie uzyskają inwestycje, które będą miały na celu poprawę jakości i bezpieczeństwa życia mieszkańców, promowanie i ochronę dziedzictwa kulturowego, walorów turystycznych i rozwój instytucji kultury.

Możliwe inwestycje to m.in.:

- zagospodarowanie przestrzeni międzyblokowych, deptaków, parków, rynków, skwerów,
- działania prowadzące do zachowania i rozwoju zielonej i niebieskiej infrastruktury, służące ekologii a także działania na rzecz zwiększania powierzchni czynnych biologicznie – w tym zielone dachy, przystanki, ściany i fasady, ogólnodostępne tereny zielone,
- rozwój infrastruktury (w tym obiektów) aktywizacji i integracji społecznej, np. tworzenie przestrzeni dla aktywności fizycznej oraz do organizacji m.in. spotkań, warsztatów,
- zachowanie, zabezpieczenie a także adaptacja na cele kulturalne obiektów dziedzictwa kulturowego oraz obszarów i obiektów zabytkowych,
- przebudowę, modernizację i adaptację na cele kulturalne obiektów użyteczności publicznej m.in. wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków,
- ochronę i rozwój infrastruktury zabytkowej,
- w obiekty/miejsca tworzące turystyczne szlaki tematyczne (odwołujące się do walorów historycznych, kulturowych, przyrodniczych) lub turystyczne szlaki rodzajowe (np. kajakowe, rowerowe),
- rozwój i promowanie publicznych walorów turystycznych i usług turystycznych,
- wsparcie dla instrumentów terytorialnych przygotowanie i monitorowanie strategii/planów działań ZIT oraz IIT.

• Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (inaczej FEnIKS) na lata 2021-2027 to następca Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko (PO IiŚ). Budżet wynosi ponad 25 miliardów euro (w formie dotacji, instrumentów finansowych i instrumentów łączących finansowanie zwrotne oraz dotacyjne) i będzie przeznaczony na kluczowe projekty środowiskowe, energetyczne oraz transportowe, a także na wsparcie w obszarze kultury i ochrony zdrowia.

Głównym celem Programu jest poprawa warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami rozwoju zrównoważonego, w tym poprzez m.in. wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym. Program ma przyczynić się m.in. do wzmocnienia ochrony zabytków o krajowym i światowym znaczeniu, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych. Wsparcie ukierunkowane zostanie na tworzenie odpowiednich warunków infrastrukturalnych stymulujących do aktywnego uczestnictwa w kulturze i w życiu społecznym, w tym eliminację barier w dostępie do kultury dla grup z różnych przyczyn wykluczonych. Zastosowane rozwiązania infrastrukturalne, w tym nowoczesne technologie, umożliwią tworzenie innowacyjnej oferty kulturalnej, rozszerzanie jej o nowe formy działalności i cele lub będą przyczyniać się do zwiększenia atrakcyjności świadczonej oferty, w celu budowania przewag konkurencyjnych w aspekcie zarówno gospodarczym jak i społecznym.

Inwestycje będą wspierały procesy transformacji cyfrowej poprzez rozwój infrastruktury, zakup wyposażenia i technologii umożliwiających rozszerzenie grup odbiorców realizowanej oferty (zwiększenie dostępności kultury poprzez umożliwienie korzystania z niej grupom dotychczas wykluczonym np. niepełnosprawni; zwiększenie zasięgu oferty – upowszechnianie oferty on-line) oraz zapewnienie

bezpieczeństwa funkcjonowania w warunkach różnego rodzaju kryzysów (na podstawie doświadczeń związanych z wystąpieniem pandemii Covid-19).

Wsparciem zostaną objęte państwowe i współprowadzone instytucje kultury, biblioteki przechowujące Narodowy Zespół Biblioteczny oraz publiczne szkoły i uczelnie artystyczne. Ponadto o wsparcie mogą ubiegać się jednostki samorządu terytorialnego, NGO oraz kościoły i związki wyznaniowe w zakresie prowadzonej działalności kulturalnej, zlokalizowane na obszarach wpisanych na listę UNESCO lub Pomników Historii.

Zakres wsparcia w ramach celu szczegółowego obejmuje także działania infrastrukturalne mające na celu ochronę i zachowanie otoczenia zabytkowych obiektów. Niejednokrotnie inwestycje będą realizowane w bliskim sąsiedztwie lub na terenie objętym planem rewitalizacji, co wpłynie korzystnie na ogólny rozwój większych obszarów.

Wszystkie ww. typy działań będą mogły być realizowane w formule projektów partnerskich, które przyczynią się do lepszego zarządzania dziedzictwem kulturowym i promowania dziedzictwa kulturowego, co w konsekwencji wpłynie na większą identyfikację społeczeństwa z danym miejscem.

Ochrona, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego i usług w dziedzinie kultury – 700 000 000 euro.

• Fundusze Europejskie na Rozwój Cyfrowy 2021-2027

Priorytet II: Zaawansowane usługi cyfrowe – jednym z celów programu jest stymulowanie rynku ponownego wykorzystywania zasobów kultury i danych naukowych. Powstałe e-usługi powinny zapewnić zdalny dostęp do unikalnych narzędzi oraz umożliwić przetwarzanie, analizę, bezpieczne gromadzenie i archiwizację dużych zbiorów danych, co będzie skutkowało przyspieszeniem rozwoju takich obszarów jak np.: kultura i rozrywka, motoryzacja, e-zdrowie, transport, bezpieczeństwo publiczne, energetyka, technologie finansowe czy rolnictwo.

2.1 Wysoka jakość i dostępność e-usług publicznych – np. tworzenie, rozwój, integracja e-usług publicznych, wykorzystanie potencjału informacji sektora publicznego (ISP) i technologii w administracji z zastosowaniem np. analiz wielkich zbiorów danych oraz metod sztucznej inteligencji.

2.3 Cyfrowa dostępność i ponowne wykorzystanie informacji – np. digitalizacja zasobów kultury, administracji i nauki (m.in. dane z badań naukowych oraz zasobów edukacyjnych finansowanych ze środków publicznych). Program zakłada podejmowanie działań zwiększających otwartość oraz poziom ponownego wykorzystania danych z zasobów kultury (w tym niebędących ISP), nauki i administracji. Wsparcie będzie udzielane również na budowę lub modernizację i udostępnianie rozwiązań informatycznych do prowadzenia zaawansowanej analityki danych z wykorzystaniem nowych technologii.

Beneficjentami Programu mogą być m.in.: instytucje kultury, przedsiębiorcy, obywatele, NGO.

• Kreatywna Europa 2021-2027

Kreatywna Europa (Creative Europe) to program Komisji Europejskiej, którego celem jest wsparcie ponadnarodowych działań europejskich sektorów kultury, audiowizualnego i kreatywnego w obszarze kultury i sztuki przyczyniających się do budowania kompetencji, profesjonalizacji i zwiększania konkurencyjności sektorów na rynku globalnym, wpływ na zwiększanie dostępu do kultury i sztuki, docieranie do nowych grup odbiorców i zwiększanie uczestnictwa w kulturze, rozwój współpracy międzynarodowej oraz wsparcia ponadnarodowego obiegu europejskich dzieł i twórców, ochrony i propagowania różnorodności kulturowej i językowej oraz europejskiego dziedzictwa kulturowego, wykorzystanie technologii i wdrażanie innowacji w sektorach oraz dostosowania sektorów do zmiany cyfrowej.

W ramach nowej edycji Programu istotne będą także wsparcie sektorów w odbudowie po kryzysie wywołanym pandemią COVID-19, zrównoważony rozwój i zielona transformacja sektorów, równość i równouprawnienie oraz włączanie społeczne poprzez kulturę i sztukę.

Program będzie wdrażany poprzez komponenty:

- komponent Media – wspierający działania sektora audiowizualnego,
- komponent Kultura – wspierający działania sektorów kultury i kreatywnego,

– komponent międzysektorowy – wspierający rozwój innowacji w projektach łączących sektory kultury, kreatywny i audiowizualny, a także sektor wysokiej jakości mediów informacyjnych i rozwój umiejętności krytycznego korzystania z mediów.

10. Bibliografia

1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
3. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym
4. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane
5. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska
6. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody
7. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami
8. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej
9. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem
10. Materiały udostępnione przez Urząd Miejski w Ząbkowicach Śląskich
11. Materiały udostępnione przez WUOZ we Wrocławiu
12. Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ząbkowice Śląskie na lata 2022-2025
13. Eysymontt R., Goliński M. i R., Siehankiewicz M., Ząbkowice Śląskie; Atlas historyczny miast polskich, T. IV, z. 17, red. R. Czaja R, M. Młynarska-Kaletynowa, UMK Toruń 2016
14. Wzgórza Niemczańsko-Strzelińskie, Przedgórze Paczkowskie, Słownik Geografii Turystycznej Sudetów, pod red. M. Staffy, tom 21 N-Ż, Wrocław 2008
15. Organiściak J., Ząbkowickie opowieści, Część 1, Z dziejów miasta. Ząbkowice Śląskie. Towarzystwo Regionalne Ziemi Ząbkowickiej, 1995, s. 6, seria: Ząbkowickie opowieści
16. Organiściak J., Dudziak T., Dziedzic M., Ząbkowickie opowieści. Okolice Ząbkowic Śląskich, monografia krajoznawcza, cz.3, Ząbkowice Śląskie, 1997
17. Organiściak J., Z dziejów Ząbkowic Śląskich, Ząbkowice 1995 Organiściak J., Grygorcewicz B., Dziedzic M., Ząbkowice Śląskie daty, fakty, ludzie, Ząbkowice, 2008 Orzechowski K., Bolko Ziębicki i Luksemburgowie, Materiały historyczne do dziejów miasta Ziębic i regionu, Wrocław 1976
18. Łuczyński R., Zamki, dwory i pałace w Sudetach, Stowarzyszenie „Wspólnota Akademicka”, Legnica 2008
19. Jurek T., Najdawniejsze dobra śląskich Pogorzeliów, w: Roczniki Historyczne, Rocznik LXVIII, - 2002, s. 27-55
20. Czechowicz, B., Kaplice w dawnym Księstwie Ziębickim, Wrocław 2012
21. Ziemia Ząbkowicka. Studia Historyczne, Ząbkowice Śl. 2009
22. Eysymontt R., Goliński M. i R., Siehankiewicz M., Ząbkowice Śląskie; Atlas historyczny miast polskich, T. IV, z. 17, red. R. Czaja, M. Młynarska-Kaletynowa, UMK Toruń 2016
23. Małachowicz M., Fortyfikacje masywu Brzeźnicy i koncepcja obozu warownego z 1813 r.
24. Łukasz Przybylak na podstawie materiałów ze zbiorów Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie
25. Pilch J., Leksykon zabytków architektury Dolnego Śląska, Warszawa 2005
26. Adamski J., Gotycka fara św. Anny w Ząbkowicach a tradycja i innowacja w architekturze sakralnej Śląska XIV-XVI wieku, [w:] Wokół dziejów miasta. 730 lat Ząbkowic Śląskich. Materiały z konferencji naukowej, red. K. Pawłowski, Ząbkowice Śląskie 2017
27. www.zabkowiceslaskie.pl
28. www.nid.pl
29. www.nimoz.pl
30. www.zabytek.pl
31. www.stat.gov.pl/gus
32. www.isap.sejm.gov.pl

11. Spis tabel

1. Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z terenu Gminy Ząbkowice Śląskie
2. Tabela nr 2. Analiza SWOT
3. Tabela nr 3. Zakres działań w zakresie ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym Gminy Ząbkowice Śląskie
4. Tabela nr 4. Zestawienie przekazanych dotacji z Budżetu Gminy Ząbkowice Śląskie na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych

12. Załączniki

Załącznik nr 1. Spis obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków Gminy Ząbkowice Śląskie

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ULICA	NR	UWAGI
1	Bobolice	historyczny układ ruralistyczny			
2	Bobolice	zespół pałacowo-parkowy		9	
3	Bobolice	pałac w zespole pałacowo-parkowym		9	Rejestr zabytków nr A/3593/1830 z dnia 8.10.1966 r.
4	Bobolice	park w zespole pałacowo-parkowym		9	Rejestr zabytków nr A/3594/756/Wł z dnia 8.11.1980 r.
5	Bobolice	mur ogrodzenia parku od strony zachodniej w zespole pałacowo-parkowym		9	
6	Bobolice	brama gospodarstwa		38	
7	Bobolice	obora		38	
8	Bobolice	obora		38	
9	Bobolice	magazyn		38	
10	Bobolice	zespół kościelny		39	
11	Bobolice	kościół fil. p.w. MB Bolesnej w zespole		39	Rejestr zabytków nr A/1734/721 z dnia 1.09.1960 r.
12	Bobolice	mur przy kościele z bramą w zespole kościelnym		39	
13	Bobolice	cmentarz przykościelny w zespole kościelnym		39	
14	Bobolice	kaplica zachodnia w murze otaczającym cmentarz kościelny w zespole kościelnym		39	
15	Bobolice	kaplica północna w murze otaczającym kościół w zespole kościelnym		39	
16	Bobolice	kaplica północna w murze otaczającym cmentarz kościelny w zespole kościelnym		39	
17	Bobolice	kaplica wschodnia w murze otaczającym cmentarz kościelny w zespole kościelnym		39	
18	Bobolice	dom mieszkalny		53	

19	Braszowice	historyczny układ ruralistyczny			
20	Braszowice	dom mieszkalny		46	
21	Braszowice	zespół kościelny		70	
22	Braszowice	kościół paraf. p.w. św. Wawrzyńca w zespole		70	Rejestr zabytków nr A/1919/771/Wł z dnia 8.11.1980 r.
23	Braszowice	plebania w zespole kościelnym		70	
24	Braszowice	dom grzebalny w zespole kościelnym		70	
25	Braszowice	cmentarz przykościelny w zespole kościelnym		70	
26	Braszowice	dom mieszkalny		72	
27	Braszowice	dom mieszkalny		73	
28	Braszowice	dom mieszkalny, ob. przedszkole		76	
29	Braszowice	dom mieszkalny		77	
30	Braszowice	dom mieszkalny		80	
31	Braszowice	kapliczka przydrożna		97	
32	Braszowice	budynek bramny mieszkalno-gospodarczy		108	
33	Braszowice	stodoła I		108	
34	Braszowice	dom mieszkalny		109	
35	Braszowice	dom mieszkalny		113	
36	Braszowice	kapliczka przydrożna		113	
37	Braszowice	dom mieszkalny		114	
38	Braszowice	dom mieszkalno-gospodarczy		137	
39	Braszowice	dom mieszkalny		139	
40	Braszowice	kapliczka przydrożna		dz. nr 256, obręb Braszowice	
41	Braszowice	fort nr IX		dz. nr 290/1, obręb Braszowice	Rejestr zabytków nr 390/Arch z dnia 19.12.1968 r.
42	Braszowice	kapliczka przydrożna		dz. nr 669, obręb Braszowice	
43	Brodziszów	historyczny układ ruralistyczny			
44	Brodziszów	pałac		3	Rejestr zabytków nr A/3595/1476/Wł z dnia 31.01.1996 r.
45	Brodziszów	otoczenie pałacu		3	Rejestr zabytków nr A/3595/1476/Wł z dnia 31.01.1996 r.
46	Brodziszów	dom mieszkalny		25	
47	Brodziszów	dom mieszkalny		32	
48	Brodziszów	dom mieszkalno-gospodarczy		38	
49	Brodziszów	dom mieszkalny		45	
50	Brodziszów	stodoła		45	
51	Brodziszów	dom mieszkalno-gospodarczy		51	
52	Brodziszów	dom mieszkalny		61	
53	Brodziszów	kościół paraf. p.w. NMP Królowej Polski		66	Rejestr zabytków nr A/1945/941/Wł z dnia 22.06.1983 r.
54	Brodziszów	cmentarz przykościelny		66	
55	Grochowiska	kaplica pomocnicza p.w. Trójcy Świętej		dz. nr 76, obręb Grochowiska	

56	Grochowiska	dom mieszkalny		5	
57	Grochowiska	brama wejściowa		5	
58	Jaworek	kaplica p.w. św. Jana Chrzyciciela		dz. nr 392, obręb Jaworek	Rejestr zabytków nr A/4198/1839 z dnia 8.10.1966 r.
59	Jaworek	dom mieszkalno-gospodarczy		5	
60	Jaworek	stodoła		5	
61	Jaworek	dom mieszkalny		10	
62	Jaworek	stodoła, garaże		10	
63	Jaworek	dom mieszkalny		13	
64	Jaworek	dom mieszkalny		14	
65	Jaworek	dom mieszkalny		18	
66	Jaworek	zespół dworski		19	
67	Jaworek	oficyna dworska w zespole		19	Rejestr zabytków nr A/4199/1840 z dnia 8.10.1966 r.
68	Jaworek	obora w zespole dworskim		19	
69	Jaworek	budynek bramny - gospodarczy		21	
70	Jaworek	dom mieszkalny		22	
71	Jaworek	dom mieszkalny		28	
72	Jaworek	dom mieszkalny		30	
73	Jaworek	obora		30	
74	Jaworek	budynek bramny - gospodarczy		30	
75	Kluczowa	zespół pałacowo-parkowy		2	
76	Kluczowa	pałac w zespole		2	Rejestr zabytków nr A/4236/1843 z dnia 8.10.1966 r.
77	Kluczowa	park w zespole pałacowym		2	Rejestr zabytków nr A/4237/748/Wł z dnia 8.11.1980 r.
78	Kluczowa	świnia I w zespole pałacowym, ob. budynek nieużytkowany		2	
79	Kluczowa	chlewnia w zespole pałacowym, ob. budynek nieużytkowany		2	
80	Kluczowa	stodoła II w zespole pałacowym, ob. budynek nieużytkowany		2	
81	Kluczowa	magazyn I w zespole pałacowym, ob. budynek nieużytkowany		2	
82	Kluczowa	magazyn II w zespole pałacowym, ob. budynek nieużytkowany		2	
83	Koziniec	dom mieszkalny		9	
84	Koziniec	plebania ob. dom mieszkalny		25	
85	Koziniec	brama		25	
86	Koziniec	kościół fil. p.w. św. Jakuba Apostoła		29	Rejestr zabytków nr A/4239/1844 z dnia 8.10.1966 r.
87	Koziniec	cmentarz przykościelny		29	
88	Koziniec	park		dz. nr 102/1, 114, 123/1, 123/4, 123/6-123/9,	Rejestr zabytków nr A/4238/961/Wł z dnia 28.09.1983 r.

				123/12, 123/17-123/20, 147, obręb Koziniec	
89	Olbrachcice Wielkie	historyczny układ ruralistyczny			
90	Olbrachcice Wielkie	cmentarz parafialny		dz. nr 391, obręb Olbrachcice Wielkie	
91	Olbrachcice Wielkie	kapliczka w pobliżu kościoła		dz. nr 480/1, obręb Olbrachcice	
92	Olbrachcice Wielkie	obora I		4	
93	Olbrachcice Wielkie	obora II		4	
94	Olbrachcice Wielkie	stodoła		4	
95	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalny		6	
96	Olbrachcice Wielkie	obora		6	
97	Olbrachcice Wielkie	dom ludowy, ob. świetlica wiejska		23	
98	Olbrachcice Wielkie	kapliczka przydrożna		46	
99	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalny		79	
100	Olbrachcice Wielkie	młyn, ob. budynek nieużytkowany		96	
101	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalny, ob. plebania		106	
102	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalny		107	
103	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalny		108	
104	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalny		108	
105	Olbrachcice Wielkie	obora		108	
106	Olbrachcice Wielkie	stodoła z bramą wjazdową		108	
107	Olbrachcice Wielkie	zespół dworski		115	
108	Olbrachcice Wielkie	dwór w zespole, ob. dom mieszkalny		115	
109	Olbrachcice Wielkie	wozownia w zespole dworskim, ob. garaż		115	
110	Olbrachcice Wielkie	stodoła I w zespole dworskim		115	
111	Olbrachcice Wielkie	stodoła II w zespole dworskim		115	
112	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalno-gospodarczy		121	
113	Olbrachcice Wielkie	dom mieszkalny		125	
114	Olbrachcice Wielkie	kościół paraf. p.w. św. Floriana		130	Rejestr zabytków nr A/1862/1849 z dnia 8.10.1966 r.
115	Olbrachcice Wielkie	cmentarz przykościelny, ob. miejsce pocmentarne		130	
116	Pawłowice	dom mieszkalny		36	
117	Sieroszów	historyczny układ			

		ruralistyczny			
118	Sieroszów	cmentarz ewangelicki, ob. parafialny		dz. nr 50, obręb Sieroszów	
119	Sieroszów	stodoła		3	
120	Sieroszów	budynek bramny - stodoła		3	
121	Sieroszów	dom mieszkalno- gospodarczy		4	
122	Sieroszów	dom mieszkalny		7	
123	Sieroszów	obora		7	
124	Sieroszów	budynek bramny - gospodarczy		7	
125	Sieroszów	dom mieszkalny		10	
126	Sieroszów	stodoła		10	
127	Sieroszów	budynek bramny - gospodarczy		10	
128	Sieroszów	dom mieszkalno- gospodarczy		15	
129	Sieroszów	dom mieszkalny		19	
130	Sieroszów	dom mieszkalno- gospodarczy		19	
131	Sieroszów	obora I		19	
132	Sieroszów	obora II		19	
133	Sieroszów	brama		19	
134	Sieroszów	dom mieszkalny		20	
135	Sieroszów	budynek bramny		20	
136	Sieroszów	dom mieszkalny		31	d. nr 32
137	Sieroszów	zespół kościelny		38	
138	Sieroszów	kościół paraf. p.w. św. Michała Archanioła w zespole		38	Rejestr zabytków nr A/1889/1861 z dnia 30.06.1966 r.
139	Sieroszów	cmentarz przykościelny w zespole kościelnym		38	
140	Sieroszów	mur cmentarza z bramą w zespole kościelnym		38	
141	Sieroszów	plebania w zespole kościelnym		39	
142	Sieroszów	dom mieszkalny		45	
143	Sieroszów	dom mieszkalny		46	
144	Sieroszów	dom mieszkalny		50	
145	Sieroszów	zespół pałacowo- parkowy		62a-b	
146	Sieroszów	pałac opatów henrykowskich w zespole		62a	Rejestr zabytków nr A/4693/1862 z dnia 11.10.1966 r.
147	Sieroszów	oficyna mieszkalno- gospodarcza w zespole pałacowo-parkowym		62b	
148	Sieroszów	dom ogrodnika w zespole pałacowo- parkowym, ob. dom mieszkalny		62	
149	Sieroszów	mur z bramą w zespole pałacowo-parkowym		62	
150	Sieroszów	park w zespole pałacowo-parkowym		62	Rejestr zabytków nr A/4694/847/Wł z dnia 18.09.1981 r.
151	Stolec	historyczny układ ruralistyczny			
152	Stolec	zespół kościelny		dz. nr 228, obręb Stolec	

153	Stolec	kościół filialny, p.w. św. Jana Nepomucena w zespole		dz. nr 228, obręb Stolec	Rejestr zabytków nr A/1664/637 z dnia 7.12.1959 r.
154	Stolec	cmentarz przykościelny w zespole kościelnym, ob. otoczenie kościoła		dz. nr 228, obręb Stolec	
155	Stolec	mur cmentarza w zespole kościelnym		dz. nr 228, obręb Stolec	
156	Stolec	kościół protestancki, ob. rzymskokatolicki p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP i św. Zuzanny		dz. nr 231, obręb Stolec	
157	Stolec	mur ogrodzenia przy kościele		dz. nr 231, obręb Stolec	
158	Stolec	cmentarz przykościelny, parafialny		dz. nr 228, obręb Stolec	
159	Stolec	zespół pałacowo-parkowy		dz. nr 228, 230/2, 853, 973, 1000/34, 10000/35, 1000/39-1000/42, 1000/47, obręb Stolec	
160	Stolec	pałac w zespole		dz. nr 1000/39, obręb Stolec	Rejestr zabytków nr A/4720/1868 z dnia 11.10.1966 r.
161	Stolec	mur oporowy przy pałacu w zespole pałacowo-parkowym		dz. nr 1000/39, obręb Stolec	
162	Stolec	mur przy pałacu w zespole pałacowo-parkowym		dz. nr 1000/39, obręb Stolec	
163	Stolec	park w zespole pałacowo-parkowym		dz. nr 228, 230/2, 853, 973, 1000/34, 10000/35, 1000/39-1000/42, 1000/47, obręb Stolec	Rejestr zabytków nr 848/Wł z dnia 18.09.1981 r.
164	Stolec	dom mieszkalny		32	
165	Stolec	dom mieszkalny		81	
166	Stolec	dom mieszkalny		96	
167	Stolec	szalec		96	
168	Stolec	obora		98	
169	Stolec	plebania		100	
170	Stolec	dom mieszkalny, ob. szkoła		105	
171	Stolec	dom mieszkalny w zespole pałacowo-parkowym		109	d. nr 107
172	Stolec	oficyna pałacowa wschodnia w zespole pałacowo-parkowym, ob. dom mieszkalny		110a	d. nr 110c; Rejestr zabytków nr A/4720/1868 z dnia 11.10.1966 r.
173	Stolec	wozownia w zespole pałacowo-parkowym		110a	
174	Stolec	oficyna pałacowa północno-wschodnia w zespole pałacowo-		110b	Rejestr zabytków nr A/4720/1868 z dnia 11.10.1966 r.

		parkowym, ob. dom mieszkalny			
175	Stolec	oficyna pałacowa północno-wschodnia w zespole pałacowo-parkowym, ob. dom mieszkalny		110c	d. nr 110; Rejestr zabytków nr A/4720/1868 z dnia 11.10.1966 r.
176	Stolec	dom mieszkalny pałacowo-parkowym		110d	
177	Stolec	wieża widokowa i fragment oranżerii w zespole pałacowo-parkowym		110d	
178	Stolec	dom mieszkalny w zespole pałacowo-parkowym - dziedziniec gospodarczy		110	
179	Stolec	chlewnia w zespole pałacowo-parkowym - dziedziniec gospodarczy		110	
180	Stolec	cielętnik w zespole pałacowo-parkowym - dziedziniec gospodarczy		110	
181	Stolec	obora w zespole pałacowo-parkowym - dziedziniec gospodarczy		110	
182	Stolec	stodoła w zespole pałacowo-parkowym - dziedziniec gospodarczy		110	
183	Stolec	spichlerz w zespole pałacowo-parkowym		110	
184	Stolec	dom mieszkalny		117	
185	Stolec	stodoła		118	
186	Stolec	dom mieszkalny		122	
187	Stolec	dom mieszkalny		126	
188	Stolec	obora		126	
189	Stolec	stodoła		126	
190	Stolec	dom mieszkalny		131	
191	Stolec	dom mieszkalny		141	
192	Stolec	dom mieszkalny		142	
193	Stolec	dom mieszkalny		145	
194	Stolec	dom mieszkalny		146	
195	Stolec	dom mieszkalno-gospodarczy		dz. nr 998/21, obręb Stolec	d. Kamieniec
196	Stolec	obora		dz. nr 998/21, obręb Stolec	d. Kamieniec
197	Strąkowa	dwór		20	
198	Strąkowa	magazyn		20	
199	Sulisławice	historyczny układ ruralistyczny			
200	Sulisławice	cmentarz ewangelicki		dz. nr 26, obręb Sulisławice	
201	Sulisławice	kościół fil. p.w. św. Antoniego		48	Rejestr zabytków nr A/1948/953/Wł z dnia 20.09.1983 r.
202	Sulisławice	cmentarz przykościelny		48	
203	Sulisławice	dom mieszkalny		49	
204	Sulisławice	zespół dworski		52	
205	Sulisławice	dwór w zespole		52	
206	Sulisławice	oficyna mieszkalna w zespole dworskim		52a	

207	Sulisławice	oficyna mieszkalna w zespole dworskim		52b	
208	Sulisławice	obora w zespole dworskim		52b	
209	Szklary-Huta	budynek dyrekcji, ob. budynek nieużytkowany		8a	d. Szklary
210	Szklary-Huta	zespół hal separatora, ob. budynek przemysłowy		8-8c	d. Szklary 57
211	Tarnów	historyczny układ ruralistyczny			
212	Tarnów	kościół par. pw. Marii Magdaleny		dz. nr 190, obręb Tarnów	Rejestr zabytków nr A/18638/1870 z dnia 11.10.1966 r.
213	Tarnów	cmentarz przykościelny		dz. nr 190, obręb Tarnów	
214	Tarnów	dom mieszkalny, ob. Centralny Ośrodek Badania Odmian Roślin Uprawnych		13	
215	Tarnów	zespół dworski		16	
216	Tarnów	dwór w zespole		16	
217	Tarnów	dom mieszkalno-gospodarczy w zespole dworskim		16	
218	Tarnów	obora w zespole dworskim		16	
219	Tarnów	park w zespole dworskim		16	Rejestr zabytków nr A/4580/846/Wł z dnia 18.09.1981 r.
220	Tarnów	dom mieszkalny		18	
221	Tarnów	dom mieszkalny, ob. świetlica wiejska		21	
222	Tarnów	dom mieszkalny		28	
223	Tarnów	dom mieszkalny		54	
224	Tarnów	stodoła I		54	
225	Tarnów	stodoła II		54	
226	Tarnów	magazyn gospodarczy		54	
227	Tarnów	dom mieszkalny		59	
228	Tarnów	dom mieszkalny		70	
229	Zwrócona	historyczny układ ruralistyczny			
230	Zwrócona	dom mieszkalny		21	
231	Zwrócona	zespół dworski		30	
232	Zwrócona	dwór w zespole, ob. dom mieszkalny		30	Rejestr zabytków nr A/5228/1887 z dnia 15.10.1966 r.
233	Zwrócona	budynek bramny w zespole dworskim		30	
234	Zwrócona	stodoła w zespole dworskim		30	
235	Zwrócona	brama w zespole dworskim		30	
236	Zwrócona	dom mieszkalny		37	
237	Zwrócona	dom mieszkalny		40	
238	Zwrócona	dom mieszkalny		47	
239	Zwrócona	dom mieszkalny, ob. szkoła podstawowa		68	
240	Zwrócona	zespół kościelny		123	
241	Zwrócona	kościół parafialny p.w. św. Piotra i Pawła w zespole		123	Rejestr zabytków nr A/1876/1886 z dnia 15.10.1966 r.

242	Zwrócona	cmentarz przykościelny w zespole kościelnym		123	
243	Zwrócona	mur cmentarny z bramą w zespole kościelnym		123	
244	Zwrócona	kapliczka przydrożna		dz. nr 183/3, obręb Zwórona	
245	Zwórona	budynek dworca kolejowego, ob. budynek zrujnowany		dz. nr 489/5, obręb Zwórona	
246	Zwórona	kapliczka przydrożna		dz. nr 491/2, obręb Zwórona	d. na skrzyżowaniu dróg E12 i Bobolice-Zwórona,
247	Zwórona	kapliczka przydrożna		dz. nr 555, obręb Zwórona	d. w polu przy torach
248	Ząbkowice Śl.	układ urbanistyczny miasta Ząbkowice Śląskie w tym miejski ośrodek historyczny w Ząbkowicach Śląskich			Rejestr zabytków nr A/2579/504 z dnia 24.08.1959 r.
249	Ząbkowice Śl.	układ przestrzenny dawnej wsi Sadlno			
250	Ząbkowice Śl.	układ urbanistyczny osiedla w rejonie ul. Daszyńskiego, Limanowskiego, Piastowskiej i Robotniczej			
251	Ząbkowice Śl.	układ urbanistyczny osiedla w rejonie ul. Zielonej			
252	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. budynek nieużytkowany	al. Niepodległości	1	
253	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Prokuratura Rejonowa	al. Niepodległości	2	
254	Ząbkowice Śl.	willa	al. Niepodległości	3	
255	Ząbkowice Śl.	willa	al. Niepodległości	4	
256	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	al. Niepodległości	6	
257	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	al. Niepodległości	7	
258	Ząbkowice Śl.	willa	al. Niepodległości	8	
259	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	al. Niepodległości	9	
260	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Komenda Powiatowa Policji	al. Niepodległości	10	
261	Ząbkowice Śl.	willa, ob. budynek nieużytkowany	al. Niepodległości	11	Rejestr zabytków nr A/5057/1638/Wł z dnia 14.12.1998 r.
262	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	al. Niepodległości	12	
263	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	al. Niepodległości	14	
264	Ząbkowice Śl.	mury obronne			Rejestr zabytków nr A/2580/687 z dnia 10.05.1960 r.
265	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Jana Pawła II pl.	2	d. Wolności pl.
266	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Jana Pawła II pl.	3	d. Wolności pl.
267	Ząbkowice Śl.	poczta	1 Maja	1	
268	Ząbkowice Śl.	hotel i restauracja „Dolnośląska”	1 Maja	2	
269	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	1 Maja	3	
270	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	1 Maja	4	Rejestr zabytków nr A/5070/1556/Wł z dnia 13.03.1997 r.
271	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	1 Maja	5	Rejestr zabytków nr

					A/5061/1576/Wł z dnia 12.06.1997 r.
272	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	1 Maja	6	
273	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny i usługowy	1 Maja	7 i 7 a	
274	Ząbkowice Śl.	kaplica cmentarna, ob. kościół	1 Maja	8b	Rejestr zabytków nr A/5151/1874 z dnia 15.10.1966 r.
275	Ząbkowice Śl.	cmentarz komunalny	1 Maja	8b	Rejestr zabytków nr A/1217 z dnia 25.05.2009 r.
276	Ząbkowice Śl.	konwent Ojców Bonifratrów	1 Maja	9	
277	Ząbkowice Śl.	gospoda, ob. dom mieszkalny i oficyna	1 Maja	10 i 10 a	
278	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	1 Maja	11	d. 11 i 13
279	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	1 Maja	12	
280	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Urząd Miasta i Gminy	1 Maja	15	
281	Ząbkowice Śl.	fabryka kapeluszy Silesia, ob. dom mieszkalny	1 Maja	15b	d. 15a
282	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Hotel „Na Skarpie”	1 Maja	15f	d. 15b, c
283	Ząbkowice Śl.	willa, ob. Bank PKO	1 Maja	16	
284	Ząbkowice Śl.	oficyna, ob. budynek usługowy	1 Maja	16	
285	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	1 Maja	17/19	Rejestr zabytków nr A/5085/1459/Wł z dnia 18.12.1995 r.
286	Ząbkowice Śl.	willa	1 Maja	18	Rejestr zabytków nr A/5087/1457/Wł z dnia 20.11.1995 r.
287	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Aliantów	1	d. Rynek 11
288	Ząbkowice Śl.	kamienica mieszkalna	Aliantów	2	Rejestr zabytków nr A/5063/1574/Wł z dnia 6.06.1997 r.
289	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Aliantów	4	
290	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Aliantów	5	
291	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Aliantów	7	
292	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	1	Rejestr zabytków nr A/5069/1557/Wł z dnia 13.03.1997 r.
293	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	2	
294	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	3	
295	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	4	Rejestr zabytków nr A/5121/1528/Wł z dnia 30.09.1996 r.
296	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	5	
297	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	6	
298	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	7	
299	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	8	Rejestr zabytków nr A/5065/1563/Wł z dnia 14.04.1997 r.
300	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	9	
301	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	10	
302	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	11	
303	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	12	
304	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	14	
305	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	15	
306	Ząbkowice Śl.	fabryka mydła, ob. dom	Armii Krajowej	15a	

		mieszkalny			
307	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	16	
308	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	17	
309	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	18	
310	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	19	
311	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	20	
312	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	21	
313	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	22	
314	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	23	
315	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	24	
316	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	25	
317	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	26	
318	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	27	
319	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	28	
320	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	29	
321	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	30	
322	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	31	
323	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	32	
324	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	33	
325	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	34	
326	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	35	
327	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	36	
328	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	38	
329	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	40	
330	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	42	
331	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	44	
332	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. pokoje gościnne „Podzamcze”	Armii Krajowej	46	
333	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Armii Krajowej	48	
334	Ząbkowice Śl.	zespół szpitalny, ob. zespół budynków mieszkalnych	Armii Krajowej	52a - 54	
335	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	1 – 3	
336	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	2 – 4	
337	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	5 – 7	
338	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	6 – 8	
339	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	9 – 11	
340	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	10 – 12	
341	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	13 – 15	
342	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	14 – 16	
343	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Asnyka	17 – 19	
344	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Batalionów Chłopskich	4	
345	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Batalionów Chłopskich	6	
346	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Batalionów Chłopskich	8	
347	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Batalionów Chłopskich	10	
348	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Batalionów Chłopskich	12	
349	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Batalionów Chłopskich	14	
350	Ząbkowice Śl.	wieża ciśnień	Batalionów Chłopskich	dz. nr 75	
351	Ząbkowice Śl.	cmentarz komunalny	Bohaterów Getta	dz. nr 2/1, 2/2, 3/1, 4/2, 5/2, 46/2	
352	Ząbkowice Śl.	zespół dawnej bramy srebrnogórskiej	Bohaterów Getta	dz. nr 31/7, 31/11, 32	

353	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	1 – 3	
354	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	2	
355	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	4	
356	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	5	
357	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	6	
358	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	8	
359	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	9	
360	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	12	
361	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	15	
362	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	17	
363	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	24	
364	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bohaterów Getta	26	
365	Ząbkowice Śl.	willa	Bohaterów Getta	35	
366	Ząbkowice Śl.	szkoła, ob. budynek nieużytkowany	Bohaterów Getta	37	
367	Ząbkowice Śl.	willa	Bolesława Chrobrego	1	
368	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bolesława Chrobrego	3	
369	Ząbkowice Śl.	zespół szpitala św. Antoniego	Bolesława Chrobrego	5	
370	Ząbkowice Śl.	szpital - budynek główny ZOZ w zespole szpitala	Bolesława Chrobrego	5	Rejestr zabytków nr A/976 z dnia 25.09.2006 r.
371	Ząbkowice Śl.	laboratorium - pawilon w zespole szpitala, ob. centrum rehabilitacji	Bolesława Chrobrego	5	
372	Ząbkowice Śl.	pralnia - pawilon w zespole szpitala, ob. przychodnia	Bolesława Chrobrego	5	
373	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Bolesława Chrobrego	8	
374	Ząbkowice Śl.	kościół klasztorny Bonifratrów św. Józefa Robotnika	Bonifratrów	2	Rejestr zabytków nr A/6020 z dnia 25.08.2016 r.
375	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	1	
376	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	2	
377	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	4	Rejestr zabytków nr A/5119/1523/Wł z dnia 30.09.1996 r.
378	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	5	
379	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	7	
380	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	17	
381	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	19	
382	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ciasna	21	
383	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Cukrownicza	1	
384	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Cukrownicza	1a	
385	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. budynek zrujnowany	Curie-Skłodowskiej	1	
386	Ząbkowice Śl.	Szkoła Podstawowa, ob. gimnazjum	Curie-Skłodowskiej	1	
387	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Curie-Skłodowskiej	3	
388	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Curie-Skłodowskiej	4	
389	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Curie-Skłodowskiej	5	
390	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Curie-Skłodowskiej	6	
391	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Daleka	1	
392	Ząbkowice Śl.	budynek gazowni, ob. dom mieszkalny	Daleka	2	
393	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Daleka	3	
394	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Długa	2	
395	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Długa	4	
396	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dołnośląska	1	Rejestr zabytków nr A/5079/1532/Wł z

					dnia 26.11.1996 r.
397	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	2	
398	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	3	
399	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	4	
400	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	5	
401	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	6	Rejestr zabytków nr A/5076/1543/Wł z dnia 30.12.1996 r.
402	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	7	
403	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	8	
404	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	9	
405	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	10	
406	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	11	Rejestr zabytków nr A/5071/1549/Wł z dnia 9.01.1997 r.
407	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	12	
408	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	13	
409	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	14	
410	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	15	
411	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	16	
412	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	17	
413	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	18	
414	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	19	
415	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	21	
416	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	23	
417	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	24	
418	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	25	
419	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	26	
420	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	27	
421	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	28	
422	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	30	
423	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	32	
424	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	33	
425	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	34	
426	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	35	
427	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	36	
428	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	37	
429	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	38	
430	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	39	
431	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	41	
432	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	43	
433	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	45	
434	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Dolnośląska	47	
435	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	2	Rejestr zabytków nr A/5077/1542/Wł z dnia 23.12.1996 r.
436	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. budynek rozebrany	Grunwaldzka	4	Rejestr zabytków nr A/5159/1877 z dnia 15.10.1966 r.
437	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	7	
438	Ząbkowice Śl.	zespół klasztorny dominikanów, ob. Klarysek od Wiecznej Adoracji	Grunwaldzka	8	
439	Ząbkowice Śl.	kościół klasztorny p.w. Podwyższenia Krzyża Św. w zespole klasztornym	Grunwaldzka	8	Rejestr zabytków nr A/1725/730 z dnia 5.09.1960 r.
440	Ząbkowice Śl.	Klasztor Dominikanów, ob. Sióstr Klarysek od	Grunwaldzka	8	Rejestr zabytków nr A/1725/730 z dnia

		Wiecznej Adoracji w zespole klasztornym			5.09.1960 r.
441	Ząbkowice Śl.	mur wschodni, zachodni z filarową bramą, północny i południowy w zespole klasztornym	Grunwaldzka	8	Rejestr zabytków nr A/5936 z dnia 21.08.2014 r.
442	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	9	
443	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	10	
444	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	11	
445	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	12	
446	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	13	
447	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	14	
448	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	15	Rejestr zabytków nr A/5106/1507/Wł z dnia 2.07.1996 r.
449	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	16	
450	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	17	
451	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	18	
452	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	19	Rejestr zabytków nr A/5072/1548/Wł z dnia 7.01.1997 r.
453	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	20	
454	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	21	Rejestr zabytków nr A/5072/1548/Wł z dnia 7.01.1997 r.
455	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	22	
456	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	23	Rejestr zabytków nr A/5094/1469/Wł z dnia 22.01.1996 r.
457	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	24	
458	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Grunwaldzka	26	
459	Ząbkowice Śl.	Szkoła Podstawowa, ob. budynek nieużytkowany	Kamieniecka	1	
460	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	2	d. nr 7
461	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	8	
462	Ząbkowice Śl.	zespół kościelny	Kamieniecka	11	
463	Ząbkowice Śl.	kościół parafialny p.w. św. Jadwigi w zespole kościelnym	Kamieniecka	11	Rejestr zabytków nr A/1871/1860 z dnia 11.10.1966 r.
464	Ząbkowice Śl.	brama boczna w zespole kościelnym	Kamieniecka	11	
465	Ząbkowice Śl.	brama główna w zespole kościelnym	Kamieniecka	11	
466	Ząbkowice Śl.	cmentarz przykościelny w zespole kościelnym	Kamieniecka	11	
467	Ząbkowice Śl.	mur ogrodzenia kościoła i 4 kaplice w zespole kościelnym	Kamieniecka	11	
468	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	13	
469	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	14	
470	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	16	
471	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	18	
472	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	27	
473	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	37	
474	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	46	
475	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	47	
476	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	48	
477	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kamieniecka	60	
478	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	1	
479	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	2	

480	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	3	
481	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	4	
482	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	5	
483	Ząbkowice Śl.	kaplica św. Jerzego, ob. cerkiew prawosławna	Kłodzka	6	Rejestr zabytków nr A/5154/1260 z dnia 30.03.1965 r.
484	Ząbkowice Śl.	szpital św. Jerzego, ob. dom mieszkalny	Kłodzka	6	Rejestr zabytków nr A/5970 30.03.1965 r.
485	Ząbkowice Śl.	gospoda, ob. dom mieszkalny	Kłodzka	9	
486	Ząbkowice Śl.	gospoda, ob. dom mieszkalny	Kłodzka	11	
487	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	13	
488	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	15	
489	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kłodzka	17	
490	Ząbkowice Śl.	most św. Jana	Kłodzka	dz. nr 29/2, 35, obręb Centrum	Rejestr zabytków nr A/5149/1875 z dnia 15.10.1966 r.
491	Ząbkowice Śl.	dworzec, ob. dom mieszkalny	Kolejowa	2	
492	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kolejowa	3	
493	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	1	Rejestr zabytków nr A/5082/1464/Wł z dnia 28.12.1995 r.
494	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	2	
495	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	4-6	
496	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	5	
497	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	7	
498	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	8	
499	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	9	
500	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	10	
501	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	12	
502	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	13	
503	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	14	
504	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	15	
505	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	16	
506	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	17	
507	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	21	
508	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Konopnickiej	23	
509	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	1	Rejestr zabytków nr A/5112/1520/Wł z dnia 25.09.1996 r.
510	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	3	
511	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	4	
512	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	5	Rejestr zabytków nr A/5091/1466/Wł z dnia 28.12.1995 r.
513	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	6	
514	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	7	Rejestr zabytków nr A/5059/1584/Wł z dnia 15.09.1997 r.
515	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	8	Rejestr zabytków nr A/5067/1560/Wł z dnia 24.03.1997 r.
516	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	9	Rejestr zabytków nr A/5062/1575/Wł z dnia 6.06.1997 r.
517	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	11	
518	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	12	

519	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	15	
520	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	16	
521	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	17	Rejestr zabytków nr A/5110/1512/Wł z dnia 6.08.1996 r.
522	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	18	
523	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	19	Rejestr zabytków nr A/5102/1499/Wł z dnia 6.05.1996 r.
524	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	20	
525	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	21	Rejestr zabytków nr A/5111/1513/Wł z dnia 6.08.1996 r.
526	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	22	
527	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	23	Rejestr zabytków nr A/5113/1527/Wł z dnia 30.09.1996 r.
528	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	29	Rejestr zabytków nr A/5068/1559/Wł z dnia 25.03.1997 r.
529	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	31	
530	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kościuszki	33	
531	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Krótką	1	
532	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Izba Pamiątek	Krzywa	1	Rejestr zabytków nr A/5152/1262 z dnia 30.03.1965 r.
533	Ząbkowice Śl.	sierociniec, ob. przedszkole	Krzywa	2	
534	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Krzywa	3	
535	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. żłobek	Krzywa	4	
536	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. przedszkole nr 2	Krzywa	5-7	
537	Ząbkowice Śl.	zespół klasztorny z kaplicą, ob. budynki nieużytkowane	Krzywa	6	
538	Ząbkowice Śl.	cmentarz przykościelny nieczynny	Krzywa	6	
539	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Krzywa	8	
540	Ząbkowice Śl.	Szkoła Katolicka, ob. Szkoła Podstawowa nr 1	Krzywa	9	Rejestr zabytków nr A/5155/1878 z dnia 15.10.1966 r.
541	Ząbkowice Śl.	dom rodziny Nessel, ob. Szkoła Podstawowa nr 1	Krzywa	9a	
542	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Krzywa	10	
543	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Krzywa	11	
544	Ząbkowice Śl.	dwór opatów henrykowskich, ob. klasztor Zgromadzenia Sióstr Wynagrodzicielek Najświętszego Oblicza	Krzywa	12	Rejestr zabytków nr A/5153/1261 z dnia 30.03.1965 r.
545	Ząbkowice Śl.	zamek z dziedzińcem oraz przyległym otoczeniem tj. placem graniczącym z zabudową miejską, wałami i szkarpą ziemną	Krzywa	dz. nr 35, obręb Centrum	Rejestr zabytków nr A/5146/482 z dnia 7.05.1958 r.
546	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kusocińskiego	3	
547	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Kusocińskiego	11	
548	Ząbkowice Śl.	cmentarz wojenny żołnierzy Armii	Legnicka	dz. nr 72	

		Czerwonej			
549	Ząbkowice Śl.	willa, ob. budynek usługowy	Legnicka	1	
550	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. bank	Legnicka	3	
551	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	3a	
552	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	4	
553	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	5	
554	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	7 i 9	
555	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	8	
556	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	11	
557	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	17	
558	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	19-21	
559	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Legnicka	23	
560	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Lipowa	1-3	d. nr 1
561	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Matejki	1	
562	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Matejki	2	
563	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Matejki	3	
564	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Matejki	4	
565	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Mickiewicza	2	
566	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Mickiewicza	6	
567	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	5	
568	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	7	
569	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	9	
570	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	11	
571	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	10-12	
572	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	14-16	
573	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	18-20	
574	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Orkana	36	
575	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Szkoła Podstawowa nr 2	Piastowska	1	
576	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Piastowska	3	
577	Ząbkowice Śl.	zespół klasztorny Wspólnoty Palotyńskiej	Piastowska	7	
578	Ząbkowice Śl.	kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w zespole klasztornym Wspólnoty Palotyńskiej	Piastowska	7	
579	Ząbkowice Śl.	kaplica w zespole klasztornym Wspólnoty Palotyńskiej	Piastowska	7	
580	Ząbkowice Śl.	dom rekolekcyjny w zespole klasztornym Wspólnoty Palotyńskiej	Piastowska	7	
581	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. kaplica ewangelicko-augsburska	Piastowska	8	
582	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Piastowska	12	
583	Ząbkowice Śl.	kapliczka przydrożna Ave Maria	Piastowska Bohaterów Getta	/ dz. nr 50/5, obręb Centrum	
584	Ząbkowice Śl.	osiedle domów mieszkalnych	Pogodna	5, 7, 10, 11, 12, 13, 15, 17a-f, 19a-f, 20a-f	d. ul. Byłych Więźniów Politycznych
585	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Poprzeczna	1	
586	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Poprzeczna	2-2a	
587	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Poprzeczna	3	
588	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Poprzeczna	5	
589	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Poprzeczna	6-6a	
590	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Poprzeczna	7	

591	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Poprzeczna	8	
592	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Powstańców Warszawy	3	
593	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Powstańców Warszawy	6	
594	Ząbkowice Śl.	budynek produkcyjny, ob. siłownia	Powstańców Warszawy	4	
595	Ząbkowice Śl.	zespół budowli wodociągów	Powstańców Warszawy	5	
596	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny przy Rej. Przeds. Wod. i Kanalizacji	Powstańców Warszawy	5	
597	Ząbkowice Śl.	budynek przemysłowy przy Rej. Przeds. Wod. i Kanalizacji	Powstańców Warszawy	5	
598	Ząbkowice Śl.	budynek gospodarczy przy Rej. Przeds. Wod. i Kanalizacji	Powstańców Warszawy	5	
599	Ząbkowice Śl.	budynek studni przy Rej. Przeds. Wod. i Kanalizacji	Powstańców Warszawy	5	
600	Ząbkowice Śl.	fragment ogrodzenia wraz z kutą kratą bramy przy Rej. Przeds. Wod. i Kanalizacji	Powstańców Warszawy	5	
601	Ząbkowice Śl.	szkoła rolnicza, ob. Powiatowy Urząd Pracy	Powstańców Warszawy	7	d. nr 1
602	Ząbkowice Śl.	zespół szkolny	Powstańców Warszawy	8a, b, c, e	
603	Ząbkowice Śl.	budynek główny w zespole szkolnym	Powstańców Warszawy	8c, e	d. 8bc
604	Ząbkowice Śl.	budynki willowe w zespole szkolnym	Powstańców Warszawy	8a-8b	d. 8bc
605	Ząbkowice Śl.	brama wjazdowa w zespole szkolnym	Powstańców Warszawy	8c, e	
606	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	2	
607	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	5	
608	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	6	
609	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	7	
610	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	8-10	
611	Ząbkowice Śl.	kościół, ob. Centrum Wspomagania Rozwoju Dziecka	Proletariaczyków	9	
612	Ząbkowice Śl.	klasztor, ob. Centrum Wspomagania Rozwoju Dziecka	Proletariaczyków	9	
613	Ząbkowice Śl.	ogrodzenie	Proletariaczyków	9	
614	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	11	
615	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	12	
616	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	13	
617	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	15	
618	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	17	
619	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	18	
620	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	19	
621	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	20	
622	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	21	
623	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	23	
624	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	25	
625	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	27	
626	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	29	
627	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	33	

628	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	35	
629	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	37	
630	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	39	
631	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Proletariaczyków	41a	
632	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	1	
633	Ząbkowice Śl.	budynek produkcyjny, ob. budynek nieużytkowany	Prusa	2	
634	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. budynek nieużytkowany	Prusa	2	
635	Ząbkowice Śl.	koszary, ob. dom mieszkalny	Prusa	3	
636	Ząbkowice Śl.	lazaret wojskowy, ob. dom mieszkalny	Prusa	3	
637	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	4	
638	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Starostwo Powiatowe	Prusa	5	
639	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	6	
640	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	7	
641	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	8	
642	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	9	
643	Ząbkowice Śl.	baszta tzw. „Gołębia”	Prusa	13	Rejestr zabytków nr A/5780 z dnia 6.02.2012 r.
644	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	16	
645	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Prusa	18	
646	Ząbkowice Śl.	lazaret wojskowy, ob. dom mieszkalny	Prusa	20	Rejestr zabytków nr A/5156/1879 z dnia 15.10.1966 r.
647	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	1	Rejestr zabytków nr A/5120/1526/Wł z dnia 30.09.1996 r.
648	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	2	
649	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	3	
650	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	4	
651	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	5	
652	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	6	
653	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	7	
654	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	8	
655	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	9	
656	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	10	
657	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	12	
658	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	14	
659	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Reymonta	16	
660	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Robotnicza	5 – 7	
661	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Robotnicza	21 – 23	
662	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Robotnicza	27 – 29	
663	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Robotnicza	47 – 61	
664	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	1	Rejestr zabytków nr A/5064/1564/Wł z dnia 6.05.1997 r.
665	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	2	Rejestr zabytków nr A/5092/1467/Wł z dnia 4.01.1996 r.
666	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	3	Rejestr zabytków nr A/5090/1448/Wł z dnia 2.10.1995 r.
667	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	4	
668	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	5	
669	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	6	Rejestr zabytków nr

					A/5066/1561/Wł z dnia 25.03.1997 r.
670	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	7	Rejestr zabytków nr A/5117/1531/Wł z dnia 19.11.1996 r.
671	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	8	
672	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	9	Rejestr zabytków nr A/5096/1471/Wł z dnia 22.01.1996 r.
673	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	10	
674	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny - fasada	Rynek	21	Rejestr zabytków nr A/5084/1460/Wł z dnia 18.12.1995 r.
675	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	22	Rejestr zabytków nr A/5158/1880 z dnia 15.10.1966 r.
676	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	23	Rejestr zabytków nr A/5157/642/WŁ z dnia 10.09.1976 r.
677	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Ząbkowicki Ośrodek Kultury	Rynek	24	
678	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	25	Rejestr zabytków nr A/5060/1581/Wł z dnia 10.07.1997 r.
679	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	26	Rejestr zabytków nr A/5100/1503/Wł z dnia 17.06.1996 r.
680	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	27	Rejestr zabytków nr A/5099/1494/Wł z dnia 28.03.1996 r.
681	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	28	
682	Ząbkowice Śl.	gospoda, ob. budynek biurowy	Rynek	29	Rejestr zabytków nr A/5078/1539/Wł z dnia 10.12.1996 r.
683	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	30	Rejestr zabytków nr A/5107/1509/Wł z dnia 6.08.1996 r.
684	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	31	Rejestr zabytków nr A/5088/1456/Wł z dnia 20.11.1995 r.
685	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	32	Rejestr zabytków nr A/5116/1530/Wł z dnia 18.11.1996 r.
686	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	33	Rejestr zabytków nr A/5086/1458/Wł z dnia 20.11.1995 r.
687	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	34	Rejestr zabytków nr A/5093/1468/Wł z dnia 22.01.1996 r.
688	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	35	Rejestr zabytków nr A/5105/1506/Wł z dnia 2.07.1996 r.
689	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	36	Rejestr zabytków nr A/5103/1498/Wł z dnia 23.04.1996 r.
690	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	37	Rejestr zabytków nr A/5101/1500/Wł z dnia 6.05.1996 r.
691	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	38	Rejestr zabytków nr A/5108/1510/Wł z

					dnia 6.08.1996 r.
692	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	39	Rejestr zabytków nr A/5109/1511/Wł z dnia 6.08.1996 r.
693	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	40	Rejestr zabytków nr A/5058/1589/Wł z dnia 20.11.1997 r.
694	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	41	
695	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	42	Rejestr zabytków nr A/5089/1455/Wł z dnia 20.11.1995 r.
696	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	43-44	Rejestr zabytków nr A/5104/1504/Wł z dnia 17.06.1996 r.
697	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	45	Rejestr zabytków nr A/5097/1492/Wł z dnia 17.06.1996 r.
698	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	46	
699	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	47	Rejestr zabytków nr A/5114/1524/Wł z dnia 30.09.1996 r.
700	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	48	Rejestr zabytków nr A/5095/1470/Wł z dnia 22.01.1996 r.
701	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	49	
702	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	50	Rejestr zabytków nr A/5115/1525/Wł z dnia 30.09.1996 r.
703	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	51	Rejestr zabytków nr A/5075/1544/Wł z dnia 30.12.1996 r.
704	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	52	Rejestr zabytków nr A/5074/1545/Wł z dnia 30.12.1996 r.
705	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Rynek	55	
706	Ząbkowice Śl.	ratusz	Rynek	56	Rejestr zabytków nr A/5147/777/Wł z dnia 8.05.1981 r.
707	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Sienkiewicza	1	
708	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Sienkiewicza	3	
709	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Sienkiewicza	5	
710	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. budynek usługowy	Sienkiewicza	7	
711	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Sienkiewicza	9	
712	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny, ob. Starostwo Powiatowe	Sienkiewicza	11	
713	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Sienkiewicza	13	
714	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Sienkiewicza	15	
715	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Sienkiewicza	17	
716	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Słowackiego	3	
717	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Słowackiego	9	
718	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Słowackiego	11	
719	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Słowackiego	13	
720	Ząbkowice Śl.	wieża wodna	Staszica	dz. nr 58, obręb Osiedle Wschód	
721	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Strażacka	1	
722	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Strażacka	2	
723	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Strażacka	3	
724	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Strażacka	5	
725	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Strażacka	7	
726	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Strażacka	9	

727	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Szkolna	1	
728	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Szkolna	2	
729	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Szkolna	4	
730	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Szpitalna	1	
731	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Szpitalna	1a	
732	Ząbkowice Śl.	szpital, ob. Dom Starców	Szpitalna	3	
733	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	1	Rejestr zabytków nr A/5083/1461/Wł z dnia 15.12.1995 r.
734	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	1a	
735	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	2	Rejestr zabytków nr A/5098/1493/Wł z dnia 25.03.1996 r.
736	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	3	
737	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	4	
738	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	5	
739	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	6	Rejestr zabytków nr A/5118/1522/Wł z dnia 30.09.1996 r.
740	Ząbkowice Śl.	dzwonnica, tzw. „Krzywa Wieża” przy kościele parafialnym	św. Wojciecha	7	Rejestr zabytków nr 41/A/00 z dnia 1.12.2000 r.
741	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	8	
742	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	św. Wojciecha	10	
743	Ząbkowice Śl.	zespół kościelny	św. Wojciecha	12c	
744	Ząbkowice Śl.	kościół parafialny p. w. św. Anny w zespole	Św. Wojciecha	12c	Rejestr zabytków nr A/1729/684 z dnia 14.04.1960 r.
745	Ząbkowice Śl.	brama w zespole kościelnym	św. Wojciecha	12c	
746	Ząbkowice Śl.	plebania w zespole kościelnym	św. Wojciecha	12	
747	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny w zespole kościelnym	św. Wojciecha	12a	
748	Ząbkowice Śl.	szkoła w zespole kościelnym, ob. obiekt parafialny	św. Wojciecha	12b	Rejestr zabytków nr A/5150/1876 z dnia 15.10.1966 r.
749	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	3	
750	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	5 – 7	
751	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	6	
752	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	9 – 11	
753	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	13 – 15	
754	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	10	
755	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	12	
756	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	14	
757	Ząbkowice Śl.	zespół budowlany Zespołu Szkół Zawodowych	Wrocławska	17	Rejestr zabytków nr A/5148/1088/Wł z dnia 4.03.1985 r.
758	Ząbkowice Śl.	szkoła w zespole budowlanym Zespołu Szkół Zawodowych	Wrocławska	17	Rejestr zabytków nr A/5148/1088/Wł z dnia 4.03.1985 r.
759	Ząbkowice Śl.	sala gimnastyczna w zespole budowlanym Zespołu Szkół Zawodowych	Wrocławska	17	Rejestr zabytków nr A/5148/1088/Wł z dnia 4.03.1985 r.
760	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	18	
761	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	19	
762	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	20-22	
763	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	21	
764	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	24-26	

765	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Wrocławska	28	
766	Ząbkowice Śl.	cmentarz żydowski, ob. teren sportowy	Wrocławska	dz. nr 89	
767	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zacisze	1-7	
768	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zacisze	2-8	
769	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zacisze	9-11	
770	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zacisze	10-12	
771	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	1-3	
772	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	2-4	
773	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	5-7	
774	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	6-8	
775	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	9	
776	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	10-12	
777	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	11-13	
778	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Zielona	15	
779	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	1	
780	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	2	Rejestr zabytków nr A/5073/1547/Wł z dnia 30.09.1996 r.
781	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	3	
782	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	4	
783	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	5	
784	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	6	
785	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	7	
786	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	8	
787	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	9	
788	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	11	
789	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	12	
790	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	14	
791	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	15	
792	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	16	
793	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	17	
794	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	18	
795	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	19	
796	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	20	
797	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	21	
798	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	22	
799	Ząbkowice Śl.	budynek młyna, ob. budynek nieużytkowany	Ziębicka	24	
800	Ząbkowice Śl.	budynek administracyjny w zespole młyna, ob. budynek mieszkalny	Ziębicka	24	
801	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	26	
802	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	28	
803	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	30	
804	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	34	
805	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	36	
806	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	37	
807	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	38	
808	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	39	
809	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	40	
810	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	41	
811	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	42	
812	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Ziębicka	52	
813	Ząbkowice Śl.	most	Ziębicka	dz. nr 42, obręb Centrum	
814	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Żeromskiego	8-8a	
815	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Żeromskiego	11	
816	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Żeromskiego	12	
817	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Żeromskiego	10	

818	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Żeromskiego	13	
819	Ząbkowice Śl.	dom mieszkalny	Żeromskiego	14	

Załącznik nr 2. Spis stanowisk archeologicznych ujętych w gminnej ewidencji zabytków Gminy Ząbkowice Śląskie

LP.	MIJSCOWOŚĆ	NR W MIJSCOWOŚCI	NR NA OBSZARZE	NR OBSZARU AZP	CHRONOLOGIA - FUNKCJA	NR DZIAŁKI
1	Sulisławice	8	14	89-26	kultura łużycka - osada OWR (kultura przeworska) - osada WŚ-późna faza - osada	215/55, obręb Sulisławice
2	Sulisławice	9	15	89-26	kultura łużycka - osada pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - osada	221/2, obręb Sulisławice
3	Sulisławice	10	16	89-26	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne	261, obręb Sulisławice
4	Sulisławice	11	17	89-26	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne	215/59, obręb Sulisławice
5	Sulisławice	12	18	89-26	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne	215/55, 215/59, obrzeb Sulisławice
6	Sulisławice	13	19	89-26	SR - grodzisko	33, obręb Sulisławice
7	Sulisławice	14	20	89-26	N - znal. luźne	225/1, obręb Sulisławice
8	Sulisławice	15	21	89-26	OWR I w. n. e. - znal. luźne	-
9	Sulisławice	16	22	89-26	EB - cmentarzysko ciałopalne	-
10	Sulisławice	17	23	89-26	EB - grób ciałopalny	-
11	Sulisławice	18	24	89-26	EB - ? WŚ - ?	-
12	Brodziszów	14	25	89-26	SR - cmentarzysko szkieletowe	40, obręb Brodziszów
13	Sulisławice	19	35	89-26	PŚ - ślad. ślad osadnictwa	260/2, obręb Sulisławice
14	Sulisławice	20	36	89-26	N - ślad. osadnictwa OWR (?) (kultura przeworska) - osada PŚ - osada	272, 273, 274, 276, obręb Sulisławice
15	Brodziszów	15	37	89-26	EK - ślad osadnictwa	72/2, obręb Brodziszów
16	Szklary	1	192	89-27	epoka brązu-Halsztat (kult. łużycka) - osada pradzieje - ślad osadnictwa	135, obręb Szklary
17	Szklary	2	193	89-27	neolit - ślad osadnictwa Epoka brązu-Halsztat - osada Późny OWR - osada Pradzieje - ślad osadnictwa	127/2, obręb Szklary
18	Szklary	3	194	89-27	neolit - ślad osadnictwa	128/1, obręb Szklary
19	Sulisławice	3	1	90-26	późny OWR (kultura przeworska) - osada faza starsza (kultura wcz. średniow.) - ślad osadnictwa XIV-XV w. (kultura p. średniow.) - osada	221/2, obręb Sulisławice
20	Sulisławice	4	2	90-26	N - osada	225/3, obręb Sulisławice
21	Sulisławice	6	3	90-26	N - osada pradzieje - ślad osadnictwa XIV-XV w. (kultura późne średniow.) - ślad osadnictwa	221/2, obręb Sulisławice
22	Sulisławice	7	4	90-26	kultura wielokulturowa - osada	225/3, Sulisławice
23	Zwrocław	1	5	90-26	L (kultura przeworska?) - cmentarzysko ciałopalne	140, 141, 142, obrzeb Zwrocław

24	Zwrócona	2	6	90-26	L (kultura przeworska?) - cmentarzysko ciałopalne	98/1, 101, 135, 136, 496, obręb Zwrócona
25	Zwrócona	3	7	90-26	N (cer. wstęp. rytej) - ślad osadnictwa	102, 103, 103/1, 106, 498, obręb Zwrócona
26	Zwrócona	4	8	90-26	OWR - ślad osadnictwa	188, 189, obręb Zwrócona
27	Brodziszów	3	9	90-26	EK-I okr. EB - ślad osadnictwa	195/3, 195/4, obręb Brodziszów
28	Brodziszów	1	10	90-26	III okr. EB (kultura łużycka) - skarb	241, obręb Brodziszów
29	Brodziszów	4	11	90-26	II EB-wcz. EŻ (kultura łużycka?) - cmentarzysko	225/3, 236, 241, 384, obręb Brodziszów
30	Brodziszów	5	12	90-26	II EB-wcz. EŻ (kultura łużycka?) - cmentarzysko	243, obręb Brodziszów
31	Brodziszów	6	13	90-26	II EB-wcz. EŻ (kultura łużycka?) - cmentarzysko	247/2, 465, obręb Brodziszów
32	Brodziszów	2	14	90-26	EK-I EN - ślad. osadnictwa	165/1, 463, obręb Brodziszów
33	Brodziszów	7	15	90-26	II EB-wcz. EŻ (kultura łużycka?) - cmentarzysko	164/3, 165/1, obręb Brodziszów
34	Brodziszów	8	16	90-26	II EB-wcz. EŻ (kultura łużycka?) - cmentarzysko	143, 427, obręb Brodziszów
35	Koziniec	1	17	90-26	II EB-wcz. EŻ (kultura łużycka?) - grodzisko	105, obręb Koziniec
36	Koziniec	2	18	90-26	EK - ślad osadnictwa	31/30, obręb Koziniec
37	Olbrachcice Wielkie	1	21	90-26	EK-I EB - cmentarzysko	287, obręb Olbrachcice Wielkie
38	Olbrachcice Wielkie	2	22	90-26	EK-I EB - cmentarzysko	289/1, 289/2, obręb Olbrachcice Wielkie
39	Olbrachcice Wielkie	3	23	90-26	II EB-wcz. EŻ (kultura łużycka?) - grodzisko	468, obręb Olbrachcice Wielkie
40	Olbrachcice Wielkie	4	24	90-26	EK-I EB - ślad osadnictwa	653, 664, 668, obręb Olbrachcice Wielkie
41	Olbrachcice Wielkie	8	25	90-26	pradzieje - ślad osadnictwa f. starsza (kultura wcz. średn.) - osada XIII-XIV w. (kultura p. średn.) - osada	196, 197, obręb Olbrachcice Wielkie
42	Olbrachcice Wielkie	9	26	90-26	pradzieje - ślad. osadnictwa XIV-XV w. (kultura p. średn.) - osada	211, 212, obręb Olbrachcice Wielkie
43	Zwrócona	11	27	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - osada	247/4, obręb Zwrócona
44	Brodziszów	9	28	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - ślad osadnictwa	175, obręb Brodziszów
45	Brodziszów	10	29	90-26	kultura wcz. średn. - ślad osadnictwa	179, obręb Brodziszów
46	Koziniec	7	30	90-26	pradzieje - osada	31/13, obręb Koziniec
47	Olbrachcice Wielkie	5	31	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - ślad osadnictwa	67, obręb Olbrachcice Wielkie
48	Olbrachcice Wielkie	6	32	90-26	pradzieje - osada XIV, XVI w. (kultura p. średn.) - ślad osadnictwa	672, 673/1, 683/2, obręb Olbrachcice Wielkie

49	Olbrachcice Wielkie	7	33	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - osada	458, 459, 460, obręb Olbrachcice Wielkie
50	Koziniec	3	36	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - osada	30/1, 30/2, 32/9, obręb Koziniec
51	Koziniec	4	37	90-26	faza D (kultura przeworska) - ślad osadnictwa XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - ślad osadnictwa	39/4, obręb Koziniec
52	Koziniec	5	38	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - osada	107, 121, obręb Koziniec
53	Zwrócona	5	39	90-26	pradzieje - osada kultura wcz. średn. - osada	92/1, 93, 94, obręb Zwrócona
54	Zwrócona	6	40	90-26	XIII-XIV w. (kultura p. średn.) - osada	139, 140, 141, 467, 497, obręb Zwrócona
55	Zwrócona	7	41	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - osada	460, 461/1, 463, 462, 538, obręb Zwrócona
56	Zwrócona	8	42	90-26	XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - ślad osadnictwa	460, obręb Zwrócona
57	Zwrócona	9	43	90-26	pradzieje - ślad osadnictwa XIV-XVI w. (kultura p. średn.) - osada	592/2, obręb Zwrócona
58	Koziniec	6	44	90-26	XIII-XIV w. (kultura średn.) - osada?	-
59	Zwrócona	10	45	90-26	EB (kultura łużycka) - cmentarzysko	-
60	Brodziszów	11	46	90-26	EK - neolit? - ?	-
61	Brodziszów	12	47	90-26	neolit? - ?	-
62	Olbrachcice Wielkie	10	48	90-26	neolit - ?	-
63	Olbrachcice Wielkie	11	49	90-26	neolit - ? kultura wcz. średn. - ?	-
64	Olbrachcice Wielkie	12	50	90-26	okres wędrówki ludów (kultura przeworska?) - ?	-
65	Olbrachcice Wielkie	13	51	90-26	IV-V w. (kultura przeworska) - ?	-
66	Koziniec	8	52	90-26	OWR - ?	-
67	Brodziszów	13	53	90-26	OWR? - ?	-
68	Sieroszów	1	1	90-27	EK-I okr. EB - cmentarze ciałopalne pradzieje - ślad osadnictwa	65, obręb Sieroszów
69	Sieroszów	2	2	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne?	64, obręb Sieroszów
70	Sieroszów	3	3	90-27	N (kultura KOWR) - ślad osadnictwa okr. wędr. ludów (kultura przeworska) - osada	121, obręb Zabkowice Śląskie
71	Sieroszów	4	4	90-27	okres wędr. ludów (kultura przeworska) - osada	370, obręb Sieroszów
72	Sieroszów	5	5	90-27	pradzieje - cmentarzysko ciałopalne?	-
73	Sieroszów	6	6	90-27	pradzieje - cmentarzysko	-
74	Sieroszów	7	7	90-27	pradzieje - cmentarzysko ciałopalne	-
75	Sieroszów	8	8	90-27	pradzieje - cmentarzysko	-
76	Sieroszów	9	9	90-27	pradzieje - osada pradzieje - cmentarzysko	-
77	Sieroszów	10	10	90-27	II okr. EB (kultura przedłużycka) - skarb	-
78	Sieroszów	11	11	90-27	pradzieje - osada	257, obręb Sieroszów
79	Sieroszów	12	12	90-27	PŚ - osada	250/2, obręb Sieroszów
80	Sieroszów	13	13	90-27	PŚ - osada	301/1, 302, obręb Sieroszów
81	Sieroszów	14	14	90-27	pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	331, obręb Sieroszów
82	Stolec	48	19	90-27	pradzieje - osada	21, 22, obręb Stolec
83	Stolec	49	20	90-27	pradzieje - osada	9/3, obręb Stolec
84	Stolec	50	21	90-27	N - osada pradzieje - osada	15/1, 15/2, obręb Stolec

85	Jaworek	7	22	90-27	kultura przeworska - ślad osadnictwa	117, obręb Jaworek
86	Jaworek	8	23	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne ?	140/5, 376/2, obręb Jaworek
87	Jaworek	9	24	90-27	EB (kultura łużycka) - cmentarzysko ciałopalne ?	140/5, obręb Jaworek
88	Jaworek	10	25	90-27	XV w. - osada	282/1, obręb Jaworek
89	Jaworek	11	26	90-27	pradzieje - ślad osadnictwa okr. wędr. lud.-faza D (kultura przeworska) - osada	294/4, obręb Jaworek
90	Jaworek	12	27	90-27	kultura łużycka - osada	14/1, 15/2, obręb Stolec
91	Jaworek	13	28	90-27	pradzieje - osada	294/6, 379/1, obręb Jaworek
92	Jaworek	14	29	90-27	późny okr. OWR (kultura przeworska) - osada	116, obręb Jaworek
93	Jaworek	15	30	90-27	pradzieje - osada?	117, obręb Jaworek
94	Bobolice	1	31	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne kultura łużycka - osada XVI-XVIII w. - osada	357, obręb Bobolice
95	Bobolice	2	32	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne?	354/24, 354/25, obręb Bobolice
96	Bobolice	3	33	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne?	343, obręb Bobolice
97	Bobolice	4	34	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne?	342, obręb Bobolice
98	Bobolice	5	35	90-27	pradzieje - osada?	-
99	Bobolice	6	36	90-27	pradzieje - osada?	-
100	Bobolice	7	37	90-27	faza młodsza (kultura wcz. średn) - osada	-
101	Bobolice	8	38	90-27	? - osada?	-
102	Bobolice	9	39	90-27	pradzieje - osada?	-
103	Bobolice	10	40	90-27	pradzieje - osada	-
104	Bobolice	11	41	90-27	EB (kultura łużycka) - osada XV w. - osada	355/12, 355/29, 355/33, obręb Bobolice
105	Bobolice	12	42	90-27	N (kultura KPL) - osada pradzieje - osada	68/1, 69/1, 70, obręb Bobolice
106	Szklary	1	43	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne	383, obręb Szklary
107	Szklary	2	44	90-27	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne?	383, obręb Szklary
108	Szklary	3	45	90-27	pradzieje - cmentarzysko ciałopalne?	-
109	Szklary	4	46	90-27	pradzieje - ślad osadnictwa	-
110	Szklary	5	47	90-27	PŚ - osada	137/5, 143, obręb Szklary
111	Szklary	6	48	90-27	WŚ - osada	145, obręb Szklary
112	Szklary	7	49	90-27	WŚ? - osada	173, obręb Szklary
113	Ząbkowice Śląskie	6	1	91-26	V okr. EB-H (kultura łużycka) - cmentarzysko ciałopalne	-
114	Ząbkowice Śląskie	7	2	91-26	EK? - cmentarzysko ciałopalne	-
115	Ząbkowice Śląskie	8	3	91-26	pradzieje - cmentarzysko ciałopalne	-
116	Ząbkowice Śląskie	9	4	91-26	EB - cmentarzysko ciałopalne	-
117	Ząbkowice Śląskie	10	5	91-26	? - osada?	-
118	Ząbkowice Śląskie	11	6	91-26	N - ślad osadnictwa	-
119	Ząbkowice Śląskie	12	7	91-26	? - ślad osadnictwa	-
120	Ząbkowice Śląskie	13	8	91-26	V okr. EB (kultura łużycka) - ślad osadnictwa	-
121	Ząbkowice Śląskie	14	9	91-26	N - ślad osadnictwa	-
122	Ząbkowice Śląskie	15	10	91-26	? - osada?	-
123	Ząbkowice Śląskie	16	11	91-26	? - osada?	-

124	Ząbkowice Śląskie	17	12	91-26	? - osada?	-
125	Ząbkowice Śląskie	18	13	91-26	? - osada?	-
126	Ząbkowice Śląskie	19	14	91-26	XI w. (1039 r.) - skarb	-
127	Ząbkowice Śląskie	20	15	91-26	N - ślad osadnictwa	-
128	Ząbkowice Śląskie	21	16	91-26	PŚ - miasto	-
129	Ząbkowice Śląskie	22	17	91-26	OWR? (kultura przeworska?) - ślad osadnictwa	-
130	Ząbkowice Śląskie	23	18	91-26	EK-I okr. ep. brązu - cmentarzysko ciałopalne PR (kultura przeworska) - osada?	5/2, 46/2, obręb Centrum
131	Ząbkowice Śląskie	24	19	91-26	EK-I okr. ep. brązu - cmentarzysko ciałopalne	38/1, 38/2, obręb Osiedle Wschód
132	Ząbkowice Śląskie	25	20	91-26	EK-I okr. ep. brązu - cmentarzysko ciałopalne	2/174, obręb Osiedle Wschód
133	Ząbkowice Śląskie	26	21	91-26	EK? - ślad osadnictwa XIV-XV w. - zamek	35, obręb Centrum
134	Ząbkowice Śląskie	27	22	91-26	N - ślad osadnictwa EB - ślad osadnictwa OWR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa XVI w. - ślad osadnictwa	2/2, obręb Centrum
135	Ząbkowice Śląskie	28	23	91-26	IV okr. EB (kultura łużycka) - cmentarzysko ciałopalne PŚ - osada	7/6, 7/7, 7/8, 17, obręb Osiedle Wschód
136	Ząbkowice Śląskie	29	24	91-26	PŚ - miasto	17, 20, 27, 30, 31/1, 31/2, 31/3, 31/4, 31/5, 31/7, 31/8, 31/10, 31/11, 32, obręb Centrum
137	Ząbkowice Śląskie	30	25	91-26	XIV-XV w. (kultura średniowieczna) - miasto	56/12, 56/13, 56/14, 59, 60/2, 60/3, 72, 90/3, 90/18, 90/30, 125, obręb Centrum
138	Ząbkowice Śląskie	31	26	91-26	pradzieje - osada?	-
139	Ząbkowice Śląskie	32	27	91-26	pradzieje - osada?	-
140	Ząbkowice Śląskie	33	28	91-26	pradzieje - osada?	-
141	Ząbkowice Śląskie	34	29	91-26	pradzieje - cmentarzysko ciałopalne?	-
142	Ząbkowice Śląskie	35	30	91-26	? osada?	-
143	Ząbkowice Śląskie	36	31	91-26	? - osada?	-
144	Ząbkowice Śląskie	37	32	91-26	? - osada?	-
145	Ząbkowice Śląskie	38	33	91-26	pradzieje - osada?	-
146	Ząbkowice Śląskie	39	34	91-26	PŚ - skarb monet	-
147	Ząbkowice Śląskie	40	35	91-26	XV-XIX w. - skarb monet	-
148	Ząbkowice Śląskie	41	36	91-26	? - cmentarzysko ciałopalne ŚR - cmentarzysko szkieletowe	18, 20, 21/1, 21/2, 22, obręb Sadlno
149	Ząbkowice Śląskie	42	37	91-26	II ok. EB-H - cmentarzysko ciałopalne N - ślad osadnictwa pradzieje - osada? PŚ - ślad osadnictwa	4, 5, 22, 23, obręb Sadlno
150	Ząbkowice Śląskie	43	38	91-26	EK-I ok. EB - cmentarzysko ciałopalne N (kultura puch. lejkowatych) - osada kultura łużycka? - ślad osadnictwa PŚ - osada	25/2, 29/1, 28/1, 40/1, 41/1, 42/1, 44/1, obręb Sadlno
151	Ząbkowice Śląskie	44	39	91-26	EK-I ok. EB - cmentarzysko ciałopalne N (kultura puch. lejkowatych) - osada EB-wczesna - ślad osadnictwa EB (kultura łużycka) - osada OWR-faza C (kultura przeworska) - osada pradzieje - osada PŚ - ślad osadnictwa	4/6, 5/3, obręb Sadlno

152	Ząbkowice Śląskie	45	40	91-26	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada X-XI w. - osada	27/4, 27/12, 27/13, obrzeż Sadlno
153	Ząbkowice Śląskie	46	41	91-26	EB-H (kultura łużycka) - cmentarzysko ciałopalne pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	1/1, obrzeż Sadlno
154	Ząbkowice Śląskie	47	42	91-26	WŚ-f. młodsza - ślad osadnictwa XIV w. - osada	27, 90, obrzeż Sادلno
155	Ząbkowice Śląskie	48	43	91-26	N - ślad osadnictwa kultura łużycka - osada OWR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	33/2, 34, 35/1, 35/2, 36, 39, 82/1, 81/1, 84/1, 86, obrzeż Sadlno
156	Ząbkowice Śląskie	49	44	91-26	I okr. EB (kultura unietycka) - ślad osadnictwa	3, obrzeż Osiedle Wschód
157	Ząbkowice Śląskie	50	45	91-26	N - ślad osadnictwa H (kultura łużycka) - osada okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa ? - cmentarzysko szkieletowe	24, 25, 26, 27, 28, obrzeż Sadlno
158	Ząbkowice Śląskie	51	46	91-26	EK - ślad osadnictwa	33/2, obrzeż Sadlno
159	Ząbkowice Śląskie	52	47	91-26	WŚ (kultura słowiańska) - ślad osadnictwa	56, 57, 72/1, 73/1, 74/1, 75/1, 89/30, obrzeż Sadlno
160	Ząbkowice Śląskie	53	48	91-26	PŚ - miasto	71/3, 71/34, obrzeż Centrum
161	Ząbkowice Śląskie	54	49	91-26	OWR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - osada ?	48/1, 48/2, 48/3, obrzeż Sadlno
162	Ząbkowice Śląskie	55	50	91-26	N (kultura pucharów lejowatych) - osada V okr. EB-H (kultura łużycka) - osada PŚ - ślad osadnictwa	32/1, 33/2, 34, 35/2, obrzeż Sadlno
163	Ząbkowice Śląskie	56	51	91-26	kultura łużycka - osada PŚ - osada?	24/1, obrzeż Sadlno
164	Ząbkowice Śląskie	57	52	91-26	pradzieje - ślad osadnictwa	4/10, obrzeż Sadlno
165	Ząbkowice Śląskie	58	53	91-26	N - ślad osadnictwa pradzieje - osada?	25/11, 26/6, 45/1, obrzeż Sadlno
166	Ząbkowice Śląskie	59	54	91-26	kultura przeworska - osada? pradzieje - osada	5/3, obrzeż Sadlno
167	Ząbkowice Śląskie	60	55	91-26	pradzieje - osada?	5/3, obrzeż Sadlno
168	Ząbkowice Śląskie	61	56	91-26	pradzieje - osada wczesne średniowiecze - ślad osadnictwa późne średniowiecze - osada	14/4, 15/2, 15/3, 15/4, 15/6, 15/7, 15/8, 15/9, 17/2, 17/7, obrzeż Sadlno
169	Ząbkowice Śląskie	62	57	91-26	EB-wczesna - ślad osadnictwa pradzieje - osada? PŚ - osada	26/1, 26/2, 50/3, 50/4, 50/7, 53, 54, 57/2, 58/2, 58/3, 58/4, 58/7, 58/8, 58/9, obrzeż Sadlno
170	Ząbkowice Śląskie	63	58	91-26	PŚ - osada	4/2, 8/2, 30/11, obrzeż Sadlno
171	Ząbkowice Śląskie	64	59	91-26	pradzieje - osada? PŚ - ślad osadnictwa	5/8, 6/2, 95, obrzeż Sادلno
172	Ząbkowice Śląskie	65	60	91-26	pradzieje - ślad osadnictwa XIV-XV w. - osada	6/1, 8/1, obrzeż Sادلno
173	Ząbkowice Śląskie	66	61	91-26	okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada? XI w. - osada	2/1, 2/2, 3, 4, 90/1, 90/2, obrzeż Sadlno

174	Ząbkowice Śląskie	67	62	91-26	okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada XI-1 poł. XIII - osada	36, 37, obręb Sadlno
175	Ząbkowice Śląskie	68	63	91-26	N (kultura pucharów lejowatych) - osada okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada PŚ - ślad osadnictwa	45, obręb Sadlno
176	Ząbkowice Śląskie	69	64	91-26	N - ślad osadnictwa H (kultura łużycka) - osada OWR (kultura przeworska) - osada	26/1, 26/2, 28/1, 28/2, 28/3, obręb Sadlno
177	Ząbkowice Śląskie	70	65	91-26	okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada PŚ - osada	9, 10, obręb Centrum
178	Ząbkowice Śląskie	71	66	91-26	IV-V okr. EB (kultura łużycka) - osada	9, 10, obręb Sadlno
179	Ząbkowice Śląskie	72	67	91-26	N - osada V okr. EB-H (kultura łużycka) - osada pradzieje - osada PŚ - osada	12, 13, 14, obręb Sadlno
180	Ząbkowice Śląskie	73	68	91-26	N (kultura pucharów lejowatych) - osada	1, obręb Centrum; 318, obręb Tarnów
181	Ząbkowice Śląskie	74	69	91-26	N - ślad osadnictwa kultura łużycka - osada	36, 37, 38, obręb Sadlno
182	Tarnów	1	70	91-26	N - ślad. osad.	-
183	Tarnów	2	71	91-26	WŚ? - osada	-
184	Tarnów	3	72	91-26	? - osada?	-
185	Tarnów	4	73	91-26	? - osada?	-
186	Tarnów	5	74	91-26	? - osada?	-
187	Tarnów	6	75	91-26	? - osada?	-
188	Tarnów	7	76	91-26	? - osada?	-
189	Tarnów	8	77	91-26	N - ślad. osadnictwa	-
190	Tarnów	9	78	91-26	EK-I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne	115/2, 117/9, 117/10, 117/11, 117/12, 117/13, 117/14, 117/18, obręb Tarnów
191	Tarnów	10	79	91-26	V okr. EB-H (kultura łużycka) - osada okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada pradzieje - osada XIV-XV w. - osada	49, 50, 51, obręb Tarnów
192	Tarnów	11	80	91-26	N? - ślad. osadnictwa IV-V okr. EB (kultura łużycka) - osada pradzieje - ślad osadnictwa XIV-XV w. - ślad osadnictwa	20/3, 20/4, obręb Tarnów
193	Tarnów	12	81	91-26	XIV-XV w. - osada	20/1, obręb Tarnów
194	Tarnów	13	82	91-26	XIV-XV w. - osada	123, 129, 130, 131/1, obręb Tarnów
195	Tarnów	14	83	91-26	pradzieje - ślad osadnictwa XIV-XV w. - osada	390, obręb Tarnów
196	Tarnów	15	84	91-26	V okr. EB-H (kultura łużycka) - osada IX-X w. - ślad osadnictwa	389/6, obręb Tarnów
197	Tarnów	16	85	91-26	EB-H (kultura łużycka) - osada pradzieje - osada	21, 23, obręb Tarnów
198	Tarnów	17	86	91-26	okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada	412/8, obręb Tarnów
199	Tarnów	18	87	91-26	OWR (kultura przeworska) - osada XIV-XV w. - ślad osadnictwa	315, 316, obręb Tarnów
200	Braszowice	11	88	91-26	EB (kultura łużycka?) - cmentarzysko ciałopalne	-

201	Braszowice	12	89	91-26	EB - osada	-
202	Braszowice	13	90	91-26	1813 r. - fort	1190, obręb Braszowice
203	Braszowice	14	91	91-26	1813 r. - fort	670/3, 1171, obręb Braszowice
204	Braszowice	15	92	91-26	1813 r. - fort	1202, obręb Braszowice
205	Braszowice	16	93	91-26	IV okr. EB (kultura łużycka) - ślad osadnictwa	341, obręb Tarnów
206	Olbrachcice Wielkie	14	103	91-26	okr. wędrówek ludów-faza D (kultura przeworska) - osada PŚ - osada	715, obręb Olbrachcice Wielkie
207	Olbrachcice Wielkie	15	104	91-26	PŚ - osada	635/1, 636/1, 636/2, obręb Olbrachcice Wielkie
208	Olbrachcice Wielkie	16	105	91-26	PŚ - osada	571/1, 571/2, 572, 573/1, obręb Olbrachcice Wielkie
209	Olbrachcice Wielkie	17	106	91-26	H (kultura łużycka) - osada	121, 597, obręb Olbrachcice Wielkie
210	Grochowiska	3	107	91-26	EK-I ok. EB - cmentarzyska ciałopalne	dz. nr 39, obręb Grochowiska
211	Grochowiska	4	108	91-26	pradzieje - ślad osadnictwa WŚ-faza młodsza - osada	21, 22, obręb Grochowiska
212	Grochowiska	5	109	91-26	V okr. EB, H (kultura łużycka) - osada WŚ-faza młodsza - ślad osadnictwa	23, 24, 30, obręb Grochowiska
213	Braszowice	6	115	91-26	1813 r. - fort	1190, obręb Braszowice
214	Ząbkowice Śląskie	75	116	91-26	PŚ - miasto	-
215	Ząbkowice Śląskie	76	117	91-26	Epoka brązu III (kultura łużycka) - cmentarzysko ciałopalne	19/1, 19/2, 19/3, 19/4, 19/5, 19/6, 19/7, 19/8, 19/9, 19/10, 19/11, 19/12, 19/13, 19/17, 34, obręb Sadlno
216	Stolec	1	1	91-27	EK, I okr. EB - ślad osad.	67/1, obręb Stolec
217	Stolec	4	2	91-27	EK, I okr. EB - ślad osadnictwa kultura łużycka - osada H, L - cmentarzysko ciałopalne OWR (kultura przeworska) - osada pradzieje - ślad osadnictwa pradzieje - ślad osadnictwa WŚ - ślad osadnictwa	64, 65/1, 65/2, 66, 78/1, 80, 81, 82, 83/2, 85, 86, 88, 89/2, 90, 102/1, 103, 819/1, 827, 974, obręb Stolec
218	Stolec	3	3	91-27	EK, I okr. EB - ślad osadnictwa	649/1, 649/2, 649/3, 650, , 688/2, 687/1, 895/1, 941, obręb Stolec
219	Stolec	2	4	91-27	EK, I okr. EB - ślad osadnictwa	1000/51, obręb Stolec
220	Stolec	5	5	91-27	EK, I okr. EB - ślad osadnictwa	1000/51, obręb Stolec
221	Stolec	6	6	91-27	H, L - cmentarzysko ciałopalne WŚ-f. starsza - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	269, 270, obręb Stolec
222	Stolec	7	7	91-27	H, L - cmentarzysko ciałopalne PŚ - ślad osadnictwa	317/1, obręb Stolec

223	Jaworek	1	8	91-27	EK, I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne pradzieje - ślad osadnictwa	241/1, 241/2, 242, obręb Jaworek
224	Jaworek	2	9	91-27	EK, I okr. EB - cmentarzysko ciałopalne pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	241/1, 241/2, 242, obręb Jaworek
225	Stolec	8	11	91-27	EK, I okr. EB - cmentarzysko	1000/30, obręb Stolec
226	Stolec	9	12	91-27	EK, I okr. EB - cmentarzysko	540/1, 541/1, obręb Stolec
227	Stolec	10	22	91-27	N (kultura KCWR III faza - nutowa) - osada	-
228	Jaworek	3	24	91-27	N - ślad osadnictwa pradzieje - ślad osadnictwa WŚ - osada	263, 264/1, 265, 266, obręb Jaworek
229	Jaworek	4	25	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	254/5, 256/1, 256/2, 259/3, 418, obręb Jaworek
230	Jaworek	5	26	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	251/10, obręb Jaworek
231	Jaworek	6	27	91-27	XII-XIII - osada?	235, 236, obręb Jaworek
232	Ząbkowice Śląskie	1	28	91-27	N - ślad osadnictwa OWR (kultura przeworska) - osada	15, 16, obręb Sadlno
233	Ząbkowice Śląskie	2	29	91-27	N - ślad osadnictwa PŚ - osada?	16, 17, obręb Sadlno
234	Ząbkowice Śląskie	3	30	91-27	OWR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	17, obręb Sadlno
235	Strąkowa	1	10	91-27	EK, I okr. EB - ślad osadnictwa	-
236	Strąkowa	2	31	91-27	N? - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	384/5, obręb Strąkowa
237	Strąkowa	3	32	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	11/1, 11/2, 12, 13, obręb Strąkowa
238	Ząbkowice Śląskie	4	33	91-27	PŚ - osada	53, obręb Sadlno
239	Ząbkowice Śląskie	5	34	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - osada	49, 50, obręb Sadlno
240	Stolec	11	35	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	250/8, obręb Stolec
241	Stolec	12	36	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	250/8, obręb Stolec
242	Stolec	13	37	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	250/7, obręb Stolec
243	Stolec	14	38	91-27	OWR? (kultura przeworska?) - ślad osadnictwa pradzieje - ślad osadnictwa	250/7, obręb Stolec
244	Stolec	15	39	91-27	PŚ - osada	320/3, obręb Stolec
245	Stolec	16	40	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	319/5, obręb Stolec
246	Stolec	17	41	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	263/3, obręb Stolec
247	Stolec	18	42	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa	127/2, obręb Stolec
248	Stolec	19	43	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa	68, obręb Stolec
249	Stolec	20	44	91-27	OWR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa	91/4, 91/7, 1110, obręb Stolec
250	Stolec	21	45	91-27	OWR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa WŚ-f. starsza - ślad osadnictwa	313/2, 314/2, obręb Stolec
251	Stolec	22	46	91-27	PŚ - osada	337, obręb Stolec
252	Stolec	23	47	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	339/1, obręb Stolec
253	Stolec	24	48	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	340/1, obręb Stolec

254	Stolec	25	49	91-27	OWR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa	342/1, obręb Stolec
255	Stolec	26	50	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa	360, obręb Stolec
256	Stolec	27	51	91-27	N - ślad osadnictwa OWR? (kultura przeworska?) - ślad osadnictwa pradzieje - ślad osadnictwa	370, 371/1, 371/2, 372, obręb Stolec
257	Stolec	28	52	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa	481/1, obręb Stolec
258	Stolec	29	53	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	460/2, 461, obręb Stolec
259	Stolec	30	54	91-27	N - ślad osadnictwa pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	472/2, 475/3, 475/4, 1129/2, obrub Stolec
260	Stolec	31	55	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	498, obręb Stolec
261	Stolec	32	56	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	617/4, obręb Stolec
262	Stolec	33	57	91-27	WŚ-f. młodsza - ślad osadnictwa	621/2, obręb Stolec
263	Stolec	34	58	91-27	kultura łużycka? - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	642/1, 624/2, obrub Stolec
264	Stolec	35	59	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa WŚ (f. młodsza) - ślad osadnictwa	592/4, obręb Stolec
265	Stolec	36	60	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	591, obręb Stolec
266	Stolec	37	61	91-27	N - ślad osadnictwa	561, obręb Stolec
267	Stolec	38	62	91-27	WŚ (f. młodsza) ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	535/2, 536/1, obrub Stolec
268	Stolec	39	63	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa	1000/1, obręb Stolec
269	Stolec	40	64	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa PŚ - ślad osadnictwa	133/1, 841, obręb Stolec
270	Stolec	41	65	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	1000/49, obręb Stolec
271	Stolec	42	66	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa	1000/51, obręb Stolec
272	Stolec	43	67	91-27	pradzieje - osada	1000/49, 1000/51, obrub Stolec
273	Stolec	44	68	91-27	OWR (kultura przeworska) - osada	1000/51, obręb Stolec
274	Stolec	45	69	91-27	pradzieje - ślad osadnictwa WŚ-f. starsza - ślad osadnictwa	1000/49, obręb Stolec
275	Stolec	46	70	91-27	PŚ - ślad osadnictwa	214, obręb Stolec
276	Stolec	47	84	91-27	N - ślad osadnictwa OWR (kultura przeworska) - osada WŚ (f. starsza) - osada	274/2, 274/4, 276, 277, 278/2, 279/1, 279/2, obręb Stolec
277	Grochowiska	1	1	92-26	EK - cmentarzysko	195, obręb Grochowiska
278	Grochowiska	2	2	92-26	EK - cmentarzysko	88, 90, 91, obręb Grochowiska
279	Pawłowice	1	3	92-26	EB - znalezisko luźne	189/1, obręb Pawłowice
280	Braszowice	1	4	92-26	EK - znalezisko luźno	153/4, obręb Braszowice
281	Braszowice	2	8	92-26	1 poł. XVIII w. - fort ziemny	290/1, obręb Braszowice
282	Braszowice	3	9	92-26	1 poł. XVIII w. - fort ziemny	1191, obręb Braszowice
283	Braszowice	4	10	92-26	1 poł. XVIII w. - fort ziemny	358, 374/2, obręb Braszowice

284	Braszowice	5	11	92-26	1 poł. XVIII w. - fort ziemny	374/2, obręb Braszowice
285	Braszowice	6	15	92-26	PR (kultura przeworska) - osada wczesny okres węd. ludów	850/14, 850/15, obręb Braszowice
286	Braszowice	7	16	92-26	PR (kultura przeworska) - osada okres węd. ludów	338, obręb Braszowice
287	Grochowiska	3	17	92-26	XIV-XV w. (kultura średniow.) - ślad osadnictwa	125/4, obręb Grochowiska
288	Pawłowice	2	18	92-26	IX/X w. - ślad osadnictwa	29, obręb Pawłowice
289	Pawłowice	3	19	92-26	2 poł. XIII w., 1 poł. XIV w. (kultura średniow.) - ślad osadnictwa	289/3, obręb Pawłowice
290	Grochowiska	4	20	92-26	2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - ślad osadnictwa	102, obręb Grochowiska
291	Grochowiska	5	21	92-26	2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - osada XV-XVI w. (kultura późne średniow.) - ślad osadnictwa	80, obręb Grochowiska
292	Grochowiska	6	22	92-26	XIII-XIV w. (kultura średniow.) - ślad osadnictwa	95/1, 95/2, obręb Grochowiska
293	Pawłowice	4	23	92-26	XI-XII w. (kultura wcz. średniow.) - ślad osadnictwa XIII-XIV w. (kultura średniow.) - osada	283, obręb Pawłowice
294	Pawłowice	5	24	92-26	XIII-XIV w. (kultura średniow.) - ślad osadnictwa	289/3, obręb Pawłowice
295	Pawłowice	6	25	92-26	2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - osada	273, 279, 280, obręb Pawłowice
296	Pawłowice	7	26	92-26	IX-XI w. (kultura wcz. średniow.) - osada 2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - ślad osadnictwa	4, obręb Pawłowice
297	Pawłowice	8	27	92-26	PR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa X-XII w. (kultura wcz. średniow.) - osada	74, Pawłowice
298	Pawłowice	9	28	92-26	XII-XIII w. (kultura średniow.) - ślad osadnictwa	265, obręb Pawłowice
299	Pawłowice	10	29	92-26	2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - osada	75/2, 75/4, obręb Pawłowice
300	Pawłowice	11	30	92-26	2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - osada	157, 158, obręb Pawłowice
301	Pawłowice	12	31	92-26	2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - osada	157, 158, obręb Pawłowice
302	Pawłowice	13	32	92-26	2 poł. XIII-XIV w. (kultura średniow.) - osada	148/1, 148/2, 370, obręb Pawłowice
303	Braszowice	8	36	92-26	EK - ślad osadnictwa PR (kultura przeworska) - ślad osadnictwa XI-XIII w. (kultura wcz. średniow.) - osada	850/13, obręb Braszowice
304	Braszowice	9	42	92-26	PR - osada	850/11, 850/12, obręb Braszowice
305	Braszowice	10	64	92-26	PR (kultura przeworska) - osada	1197, obręb Braszowice
306	Bobolice				obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska	
307	Braszowice				obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska	
308	Braszowice				obszar ochrony fortu 2/8/92-26 wraz z przedpołem	
309	Braszowice				obszar ochrony archeologicznej dla zespołu fortów wraz z przedpołem i rokadami	
310	Brodziszów				obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska	
311	Jaworek				obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska	
312	Kluczowa				obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska	

313	Kozieniec	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska
314	Olbrachcice Wielkie	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska
315	Pawłowice	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska
316	Sieroszów	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska
317	Stolec	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska
318	Sulisławice	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska, w tym obszar ochrony archeologicznej grodziska
319	Tarnów	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska
320	Zwrocona	obszar obserwacji archeologicznej historycznego osadnictwa poza terenem nowożytnego siedliska
321	Ząbkowice Śląskie	obszar obserwacji archeologicznej dla średniowiecznego założenia miejskiego wraz z historycznymi szlakami i przedmieściami, w tym ochrony archeologicznej terenów zamku, budowli średniowiecznych, w tym murów miejskich z fosą
322	Ząbkowice Śląskie	obszar obserwacji archeologicznej dla nowożytnego siedliska wsi o genezie średniowiecznej, w tym obszar ochrony archeologicznej założenia kościelnego św. Jadwigi

Uzasadnienie

Zgodnie z art. 87 ust. 1 i 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.) Burmistrz sporządza na okres 4 lat Gminny Program Opieki nad Zabytkami, który przyjmowany jest przez Radę Miejską po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Ząbkowice Śląskie na lata 2026–2029 stanowi dokument określający kierunki działania Gminy w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami oraz realizuje ustawowy obowiązek gminy w tym zakresie.

Program uzyskał wymaganą opinię właściwego organu ochrony zabytków.

Biorąc powyższe pod uwagę, zasadne jest podjęcie niniejszej uchwały.

Sporządziła: Magdalena Siewruk Podinspektor ds. budownictwa i inwestycji

Kierownik Wydziału Infrastruktury i Gospodarki Przestrzennej Jarosław Trześniak